

Maurice Dobb

Studier i kapitalismens utveckling

Utdrag: Övergången från feodalism till kapitalism

1:a brittiska upplagan 1963, 1:a svenska 1973

Översättning: Göran Andersson

Nedan ingår endast *bokens förord och fyra första kapitel* (1-4), den del av boken som behandlar övergången mellan feodalism och kapitalism och som föranledde en livlig debatt som engagerade flera kända marxistiska ekonomer och historiker. En del av dessa inlägg finns utgivna på svenska i boken *Övergången från feodalism till kapitalism*, Röda bokförlaget 1979. På marxistarkivet finns ett utdrag ur denna debatt: [Paul Sweezy vs Maurice Dobb: Debatt om övergången från feodalism till kapitalism](#).

Frågan om övergången mellan feodalism och kapitalismen har sedan dess tagits upp till förnyad analys och diskussion och man har då kommit fram till delvis andra ståndpunkter och slutsatser än de som framfördes under debatten med Dobb. Bland de som bidragit till denna nyare syn bör nämnas Perry Anderson och Robert Brenner. Även texter från dessa kommer att publiceras senare.

Innehåll

Förord	1
1. Kapitalism	3
2. Feodalismens nedgång och städernas framväxt	23
3. Borgarklassens uppkomst.....	53
4. Industrikapitalets uppkomst	76

Maurice Dobb (1900-1976)

Förord

Ett arbete av det här slaget, som ägnas åt generaliseringar om den historiska utvecklingen på grundval av material som redan insamlats och redigerats av andra, löper allvarlig risk att hamna mellan två stolar och att förarga både ekonomen, som har föga tid för historia, och historikern som kanhända avfärdar det som otillräckligt grundat på den förstahandskunskap som kommer från faktiskt fältarbete. För ekonomen kan författaren förefalla ha förrirat sig från sitt eget område och för historikern som en inkräktande amatör. Författaren har dock inte varit omedveten om denna fara och om sin ofullständiga utrustning för uppgiften. Han har icke desto mindre uppmuntrats att framhärda i sin envisa tro att ekonomisk analys bara är förnuftig och fruktbar om den förenas med ett studium av den historiska utvecklingen och att den ekonom som ägnar sig åt nutidens problem har vissa egna frågor att ställa till historiska fakta. Han har styrkts av övertygelsen att en studie av kapitalismen och dess ursprung och utveckling, som i så hög grad negligerats av ekonomerna (utom av dem med marxistisk övertygelse), är en väsentlig grundval för varje realistiskt ekonomiskt system.

Det finns de som förnekar att historien kan göra mer för ekonomen än verifiera huruvida särskilda antaganden (t.ex. antagandet om fri konkurrens) i någon enkel mening gäller för särskilda perioder, och att allt annat är lättvindig och farlig extrapolering till framtiden av tidigare tendenser. Sådana personer tycks bortse från för det första det faktum att varje ekonomisk förutsägelse måste vila på vissa antaganden om tendenser till förändringar, vilkas sannolikhet inte kan beräknas alls utan att man hänvisar till det förgångna; för det andra att relevansen av de frågor en viss teori försöker besvara – huruvida en given struktur av antaganden och definitioner ger en abstrakt modell som är tillräckligt representativ

för verkligheten för att vara till någon nytta – bara kan bedömas i ljuset av kunskap om utveckling och händelser i det förgångna. Det är med andra ord inte bara fråga om att helt enkelt verifiera särskilda antaganden, utan om att granska sambanden inom en komplicerad uppsättning antaganden och mellan denna uppsättning som helhet och den föränderliga verkligheten. Det är fråga om att upptäcka hur en total situation verkligen är uppbyggd genom en studie av dess utveckling: vilka delar av den som är mest utsatta för förändring och vilka som har det största inflytandet genom att i sin tur framkalla förändringar i andra. Det är fråga om att ställa frågor till den ekonomiska utvecklingen för att komma underfund om vilka frågor som är de riktiga att ställa både om det förgångna och om nutiden och vilka som är de avgörande samband på vilka man skall inrikta sin uppmärksamhet.

I varje fall har denna samling av historiska studier inte åstadkommit i hast, och författaren har inte saknat vägledning och instruktioner från vänner som själva är experter inom olika delar av området. Efter att ha haft sin upprinnelse i några torftiga kapitel för tjugo år sedan om det kapitalistiska företags ursprung, har arbetet vuxit diskontinuerligt under den mellanliggande perioden. Denna oordnade tillväxt, med periodiska tillägg och revideringar, kan ha orsakat att den slutliga formen på många punkter förefaller diffus. Men det en gång födda barnet visade sig vara alltför svårbehandlat för att stöpas om helt, och måste då antingen dö i det fördolda eller trotsa offentlighetens öga med alla de klumpiga spåren av sitt tillkomstsätt.

Det bör kanske tilläggas att författaren inte vill göra anspråk på att dessa studier gör mer än besvarar vissa frågor. Enbart vissa aspekter av ekonomisk utveckling har valts ut; även om urvalet har gjorts i övertygelsen att dessa aspekter är av avgörande betydelse. Jämförande uppgifter från andra länder har tagits med i den utsträckning som jämförelsen tycks belysa dessa särskilda frågeställningar men inte annars. Författaren inbillar sig inte att han skrivit en kapitalismens historia. Läsaren kommer kanske att vara mer tolerant mot dessa studier om han kommer ihåg att de inte vill göra sken av att ge mer än ett första utkast till vissa bitar av en fullständig historisk bild.

I den andra upplaga, som legat till grund för den svenska översättningen, har en kort efterskrift om efterkrigstiden tillagts för att överbrygga de femton år som gått sedan boken publicerades första gången. I övrigt har inga försök gjorts att revidera eller skriva om och originalets text har lämnats oförändrad.

M.H.D.

1. Kapitalism

I

Det är kanske inte helt överraskande att termen kapitalism, som under de senaste åren kommit att användas så mycket i dagligt tal och i historisk litteratur, har använts på många olika sätt och att man inte kommit överens om en gemensam definition av begreppet. Vad som är mer anmärkningsvärt är att i den ekonomiska teorin, sådan den utvecklats av de traditionella skolorna, termen sällan eller aldrig använts.¹ Det finns t.o.m. en skola – bland sina anhängare räknar den både ekonomer och historiker – som vägrat erkänna att kapitalism som namn på ett bestämt ekonomiskt system kan ges en exakt betydelse. När det gäller ekonomerna beror detta huvudsakligen på att de centrala tankegångarna i deras teori vanligtvis framställts och utformats på en abstraktionsnivå, som inte tar hänsyn till de historiska relativa faktorer, vilka är nödvändiga för att begreppet kapitalism skall kunna definieras. När det gäller de historiker som intar denna nihilistiska ståndpunkt tycks deras attityd ha motiverats av att de lagt så stor tonvikt vid händelsernas mångfald och deras sammansatta natur att de måst förkasta varje allmän klassificering som kan skapa en teori för historisk tolkning, och att de måst förneka att gränsdragningar mellan historiska epoker har något värde. De säger, att eftersom ingen historisk period någonsin är enhetlig och alla perioder är sammansatta av skilda beståndsdelar, är det en vilseledande förenkling att ge någon del i den historiska utvecklingen namnet på en av dess beståndsdelar. De kan på ett abstrakt sätt tala om kapitalismen som en beskrivning av en aspekt som i varierande grad karakteriserat åtskilliga historiska perioder. Men som sådan är kapitalismen ett abstrakt ekonomiskt begrepp, inte ett historiskt. Att spåra ett sådant ”system” är i allmänhet ett fåfängt företag. Man kan misstänka att denna attityd förstärkts av hänsyn till det bestående. Om kapitalismen inte existerar som en historisk verklighet kämpar den nuvarande ekonomiska ordningens kritiker, de som kräver en ändring av systemet, mot väderkvarnar. I synnerhet Marx, som ursprungligen är ansvarig för talet om ett kapitalistiskt system, följde ett irrbloss. Några har sagt detta rent ut och har i likhet med en anmälare av professor Tawneys *Religion and the Rise of Capitalism* stämplat termen som ett politiskt slagord.

Idag, efter ett halvsekels intensiv forskning i ekonomisk historia, betraktas knappast denna attityd som hållbar av ekonomisk-historiker, även om de kanske fortfarande tycker att termens ursprung är suspekt. Vi finner faktiskt att merkantilismens främste historiskskrivare avfärdar begreppet ”modern kapitalism” som ”den där ohälsosamma irländska stuvningen”.² Men den rådande uppfattningen hos dem som studerat den moderna tidens ekonomiska utveckling kan sammanfattas i ett välkänt avsnitt hos professor Tawney. ”Det är detsamma som att medvetet gå omkring med skyggglappar, om man efter mer än ett halvt sekels studier av forskare i ett halvt dussin olika länder förnekar att fenomenet existerar, eller påstår att om det existerar är något enastående bland mänskliga företeelser därigenom att det existerar i evighet, eller att, om det har en historia, förutsätta att anständigheten förbjuder att den dras fram i dagsljuset ... En författare ... har små utsikter att få ut något av Europas historia under de tre senaste århundradena om han förutom att undvika ordet

¹ Sombart säger i sin artikel om ämnet i *Encyclopedia of the Social Sciences*: ”Termen återfinns inte hos Gide, Cauwes, Marshall, Seligman eller Cassel, för att bara nämna de mest välkända böckerna. Hos andra, t.ex. Schendler, Adolf Wagner, Richard Ehrenburg och Philipovitch, diskuteras kapitalismen, men begreppet förkastas sedan.” Inte heller Palgrave's *Dictionary of Political Economy* eller *Dictionnaire de l'Économie Politique* innehåller termen kapitalism.

² Professor E. Heckscher i *Economic History Review*, band VII, s. 45. Han tillägger att den bara får ”en distinkt mening” om den ”förbinds med vad som i ekonomisk vetenskap kallas kapital” – i vilken mening, dvs. i fråga om kapitalets existens, det bara finns gradskillnader mellan olika historiska perioder.

också förnekar faktum.” (Förord till 1937 års upplaga av *Religion and the Rise of Capitalism*.) Men om kapitalismen idag har fått ett auktoritativt erkännande som en historisk företeelse ger detta ingen garanti för att de som gör anspråk på att studera detta system talar om samma sak.

Man skulle kanske kunna tro att de olika sätten att använda ordet inte skulle ge anledning till kommentarer eller åstadkomma någon större skada. Men med skillnaden i språkbruk följer inte bara att man lägger tonvikten olika när man bland en mängd historiska händelser söker efter vad som har betydelse, och att man har olika urvalsprinciper när det gäller att redogöra för ett händelseförlopp; skillnaden har också en tendens att leda till olika tolkningssätt och olika kausalitetsförhållanden. Om det är det mönster som de historiska händelserna tvingar oss att se, och inte våra egna sympatier, som blir avgörande för vår användning av termen kapitalism, måste det finnas dels en definition som stämmer överens med den verkliga form som den historiska utvecklingen antar, och dels andra som avviker från den och som är felaktiga. T.o.m. den som tror på historisk relativism måste helt visst tro att det finns en bild som är sann med utgångspunkt från vilken given enhetlig sammanställning som helst av historiska observationer. För övrigt händer det inte sällan att de som skriver om kapitalismen uppenbarligen inte är medvetna om några definitionsproblem. De misslyckas med att klargöra vilken betydelse de önskar inlägga i ordet och visar själva ingen större konsekvens då det gäller dess användning.

Man borde kanske genast klargöra att den definition av ordet ”kapitalistisk”, som blivit modern bland vissa ekonomer, särskilt bland dem som lutar åt den österrikiska skolan, har föga gemensamt med kapitalism som en historisk tolkningskategori. Ordet ”kapitalistisk” har använts av ekonomer i rent teknisk mening för att beskriva ”kringgående” eller ”tidskrävande” produktionsmetoder och har i stor utsträckning förbundits med en särskild syn på kapitalets natur. Det har ingen beröring med det sätt på vilket produktionsredskapen ägs utan hänför sig bara till deras ekonomiska ursprung och användning. Eftersom produktionen efter det mest primitiva stadiet alltid till en viss grad har varit ”kapitalistisk” i denna tekniska mening, har termen föga värde om man vill göra en historisk differentiering och de som uppfunnit den har inte heller försökt använda den i denna mening. Deras användning av den innebär faktiskt ett indirekt förnekande av varje bestämd innebörd hos kapitalismen som ett särskilt historiskt system.

Man får knappast mer hjälp av en annan uppfattning, som finns underförstådd i de sammanhang där termen ofta används och som har den svagheten att den begränsar kapitalismen till en så kort tidsrymd att den drar en skarp gräns mellan samhällsföreteelser som uppenbart hör samman. Enligt denna är kapitalismen ett system av obegränsad individuell företagsamhet – ett system där ekonomiska och sociala förhållanden regleras genom fördrag, där människorna är fria då det gäller att söka sitt uppehälle och där allt rättsligt tvång och alla restriktioner saknas.³ Härigenom blir kapitalismen liktydig med *laissez-faire*-systemet och ibland med ett system med fri konkurrens. Dicey använde inte termen kapitalism, men behandlade såsom fundamental kontrasten mellan vad han kallade individualismens period, i den betydelse som vi här diskuterar den, och kollektivismens period, vars början han daterade till 1870-talet. (*Law and Opinion in England*.) Även om tillämpningen av denna sorts distinktion mellan individualism och *étatisme* kanske kan sägas tillhöra det förflutna snarare än nuet, och även om den sällan eller ens någonsin bland ekonomiska historiker legat till grund för en definition av kapitalismen, lever den ännu kvar i medvetandet. Mycket av det tal man idag möter tycks indirekt identifiera

³ Som ett kanske inte särskilt allvarligt exempel på detta kan man citera följande: ”Sann kapitalism innebär en ekonomi med fri och rättvis konkurrens i vinstsyfte och med arbetstillfällen för alla” (J. H. R. Cromwell och H. E. Czerwonky, *In Defence of Capitalism*, s. 5). Denna definition är så uttömmande om de goda egenskaper den räknar upp att man börjar tvivla på att ”sann kapitalism” någonsin kan ha existerat.

kapitalismen med ett system med ”fri företagsamhet” och sätta den i motsats till varje intrång från statens sida på bekostnad av *laissez-faire*. Bristerna med en sådan begränsad definition är uppenbar. Få länder, förutom Storbritannien och USA, följde ens något så när den ”rena individualistiska” eller klassiska manchesterliberalismen under 1800-talet och t.o.m. Storbritannien och USA kom snart att lämna den och gå över till ett stadium med aktiebolag och monopol eller halvmonopol, inom vilket *laissez-faire*politiken gick tillbaka. Om kapitalismen begränsas så starkt i tiden, hur skall vi då kunna karakterisera det system som föregick den och det system som avlöste den, vilka båda i många viktiga avseenden liknade den?

Tre olika definitioner av begreppet kapitalism som utövat ett betydande inflytande på historisk forskning och historietolkning framstår i skarp relief. Även om de i vissa avseenden täcker varandra, är vart och ett av dem förbundna med en särskild syn på den historiska utvecklingens natur. Vart och ett av dem innebär att man sätter upp helt olika tidsbegränsningar för detta system, och vart och ett av dem får som resultat att man anger skilda orsaker till kapitalismens ursprung och den moderna världens framväxt.

För det första – och det är kanske den mest kända – har vi den betydelse som har populariserats genom Werner Sombarts författarskap. Sombart har sökt finna kapitalismens innersta väsen inte i en enda aspekt på dess ekonomiska anatomi eller fysiologi utan i summan av alla dessa aspekter, så som den representeras av den anda som påverkat en hel epoks liv. Denna anda är en syntes mellan en anda av företagsamhet eller spekulation och den ”borgerliga andan” av beräkning och rationalitet. Då han trodde att ”vid olika tider har olika ekonomiska attityder alltid varit förhärskande och att det är denna anda som åt sig skapat den lämpliga formen och därmed en ekonomisk organisation”,⁴ sökte han kapitalismens ursprung i utvecklingen av de idéer och de mänskliga beteenden som befrämjar existensen av de ekonomiska former och förhållanden som är karakteristiska för den moderna världen. ”Någon gång i ett avlägset förflutet måste den kapitalistiska andan ha existerat – som ett embryo om man så vill – innan någon kapitalistisk verksamhet kunde bli verklighet.” Den förkapitalistiska människan var ”en naturlig människa”, som uppfattade ekonomisk aktivitet helt enkelt som ett tillfredsställande av sina naturliga behov. Under den förkapitalistiska tiden ”stod den levande människan i centrum för all strävan och all tanke: människan är alltings mått – *mensura omnium rerum homo*”. Kapitalisten däremot, ”som rycker upp den naturliga människan med rötterna”, med hennes ”primitiva och ursprungliga syn på omvärlden”, och ”vänder upp och ned på alla livets värden”, ser samlandet av kapital som det dominerande motivet för ekonomisk aktivitet och underordnar i detta syfte allting i livet under en attityd av nykter rationalitet och exakta kvantitativa beräkningsmetoder. Något enklare definierade Max Weber kapitalismen som ”närvarande varhelst industriell försörjning av en mänsklig grupps behov genomförs med företagsmetoden” och ”ett rationellt kapitalistiskt företag” var ”ett med kapitalkostnadsberäkningar”; och han använde kapitalismens anda ”för att beskriva den attityd som söker profit rationellt och systematiskt”.⁵

För det andra finns det en betydelse, som man oftare finner underförstådd i behandlingen av historiskt material än uttryckligt formulerad och som praktiskt taget identifierar

⁴ *Der Moderne Kapitalismus* (1928), band I, s. 25. Detta beskrev han som grundidén i sitt arbete.

⁵ *General Economic History*, s. 275 och *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*, s. 64. Webers uppfattning ligger nära Sombarts, men vissa skillnader finns. Mr Talcott Parsons har betonat att det finns en skillnad mellan Webers ”kapitalism i allmänhet”, som ”är en rent ekonomisk kategori” (till skillnad från Sombarts) och betecknar varje rationellt genomfört utbyte i vinstsyfte (vilket mycket liknar den andra betydelse som vi kommer att nämna), och hans historiska begrepp ”modern kapitalism” vilket är detsamma som Sombarts. (*Journal of Political Economy*, band 37, s. 34.)

kapitalismen med att produktionen organiseras för en avlägsen marknad.⁶ Medan det tidiga skråväsendets tid, då hantverkaren sålde sina produkter i minut på stadens marknad, antagligen skulle uteslutas genom denna definition, skulle kapitalismen anses existera så snart produktionen skildes från detaljhandeln i tid och rum genom uppkomsten av en grossist, som lade ut pengar på inköp av varor i syfte att senare sälja dem med profit. I stor utsträckning härstammar denna föreställning i rakt nedstigande led från den tyska historiska skolans utvecklingsschema, med dess grundläggande distinktion mellan den medeltida världens "naturaekonomi" och den "penningekonomi", som ersatte den, och dess betoning av marknadens storlek när det gällde att definiera de olika stadierna i den moderna ekonomiska världens framväxt. Med Buchers ord är det väsentliga kännetecknet "förhållandet mellan produktionen och konsumtionen av varor; eller för att vara mer exakt, den process som varorna genomlöper när de förs från producenten till konsumenten" (*Industrial Evolution*, s. 89). Detta synsätt är vanligt förekommande i samband med definitionen av kapitalism som ett system av ekonomiska aktiviteter, vilka domineras av ett speciellt motiv – profitmotivet. Att det under en period förekommer att ett stort antal människor investerar pengar för att skaffa sig en inkomst, antingen denna investering görs i handel, ocker eller produktion, tas som ett bevis för existensen av ett kapitalistiskt element. På detta sätt finner man kapitalismen beskriven av professor Earl Hamilton, den historiker som behandlar femtonhundratalets prisrevolution som "det system vari andra rikedomar än jord utnyttjas i den otvetydiga avsikten att säkra en inkomst" (*I Economica*, november 1929, s. 339). Pirenne däremot tycks använda termen för att beteckna all användning av pengar i "förvärvssyfte" och förklarar att "medeltida källor visar att kapitalismen otvivelaktigt existerade på 1100-talet" (*Economic and Social History of Mediaeval Europe*, s. 163). När denna uppfattning förenas med uppfattningen att kapitalismen är ett kommersiellt system – t.ex. produktion för en marknad – uppkommer den sorts definition som professor Nussbaum använder dvs. "en bytesekonomi", i vilken den "ledande principen för den ekonomiska aktiviteten är oinskränkt profit" (till vilka han emellertid ytterligare lägger det kännetecknet att ett sådant system också utmärks av en uppdelning av befolkningen i "ägare och egendomslösa arbetare").⁷ De som ger termen denna betydelse tenderar att söka kapitalismens ursprung i de första specifikt kommersiella handlingar, som inkräktade på den förmodade "naturaekonomin" i den medeltida världen, och att försöka bringa huvudstadierna i kapitalismens framväxt i överensstämmelse med marknadens olika tillväxtstadier eller i enlighet med de ändrade investeringsformer och företagstyper, med vilka denna tillväxt var förbunden. I många avseenden är denna uppfattning besläktad med Sombarts och tangerar den, men dess uppmärksamhet förblir i allt väsentligt koncentrerad på andra aspekter.

För det tredje finns den betydelse, som ursprungligen gavs av Marx, som sökte kapitalismens kärna varken i en företagaranda eller i användningen av pengar för att finansiera en serie bytestransaktioner i avsikt att skapa profiter, utan i ett särskilt produktionssätt. Med produktionssätt avsåg han inte bara den tekniska utvecklingsnivån – detta betecknade han som produktivkrafternas tillstånd – utan också det sätt på vilket produktionsmedlen ägdes och de sociala relationer mellan människorna som blev en följd av deras ställning i produktionsprocessen. Sålunda var kapitalismen inte endast ett system för produktion för en marknad – ett system för varuproduktion, som Marx kallade det – utan också ett system under vilket arbetskraften "själv hade blivit en vara", som köptes och såldes på marknaden precis som varje annat bytesobjekt. Dess historiska förutsättning var att äganderätten till produktionsmedlen koncentrerades i händerna på en klass, som bestod enbart av en mindre

⁶ Se Marx' hänvisning till Mommsen, det antika Roms historieskrivare, som en som "upptäcker ett kapitalistiskt produktionssätt i varje penningekonomi" (*Capital*, band III, s. 914).

⁷ *History of Economic Institutions of Europe*, s. 6r. På annat håll tycks emellertid författaren vara en ganska nära anhängare av Sombarts ståndpunkt.

del av samhället och den därav följande uppkomsten av en egendomslös klass, för vilken den enda källan till uppehälle var att sälja sin egen arbetskraft. Produktiv aktivitet utövades således av den senare, inte med stöd av juridiskt tvång, utan på basis av löneavtal. Det är uppenbart att en sådan definition utesluter systemet med en självständig hantverksproduktion, där hantverkaren ägde sina egna obetydliga produktionsredskap och ombesörjde försäljningen av sina egna varor. Här förelåg ingen skilsmässa mellan ägande och arbete. Med undantag för att han i någon mån var beroende av gesäller, var det köp och försäljning av döda varor och inte av mänsklig arbetskraft, som var hans främsta intresse. Det som skiljer användningen av denna definition från andra är att förekomsten av handel och penningutlåning och existensen av en särskild klass av köpmän eller finansärer, även om denna klass verkligen finns, inte är tillräcklig för att konstituera ett kapitalistiskt samhälle. Människor med kapital, hur vinningslystna de än må vara, är inte nog. Deras kapital måste användas för att kedja arbetet vid skapandet av mervärde i produktionen.

Det är inte här vår avsikt att diskutera värdet hos rivaliserande definitioner. Syftet är bara att klargöra att det i följande studier är den sistnämnda av dessa tre som kommer att användas för att understryka några av de följder som detta får. Rättfärdigandet av varje definition måste ytterst vila på dess förmåga att belysa den historiska utvecklingens verkliga förlopp och i vilken utsträckning den förmår forma vår bild av utvecklingen, så att den sammanfaller med de konturer, som avtecknar sig i det historiska landskapet. Följande alltför ytliga anmärkningar får räcka som skäl till att vi förkastar de två första av dessa tre kända definitioner.

Både Sombarts uppfattning om den kapitalistiska andan och uppfattningen av kapitalismen som främst ett kommersiellt system har en svaghet gemensam med den uppfattning, som koncentrerar sin uppmärksamhet på att penninginvesteringar görs i förvärvssyfte, nämligen att de inte räcker till för att avgränsa termen till någon särskild historisk epok och att de obevekligen tycks leda fram till slutsatsen att nästan alla historiska perioder åtminstone i viss utsträckning har varit kapitalistiska. Alltefter som vår kunskap om tidigare samhällens ekonomi har ökat, har de som inlägger denna betydelse i termen tenderat att utsträcka kapitalismens gränser allt längre tillbaka i tiden. Man har nu kommit fram till att penningekonomin och marknadsproduktionen var mer utbredd under medeltiden än vad man tidigare brukat anta. Som Brentano påpekade, avslöjades redan under det fjärde korståget ”en verklig orgie i kapitalism”, om ordet ges denna innebörd.⁸ Alltefter som vår kunskap om de ekonomiska förhållandena under antiken ökat, visar den tydligt att kapitalismens existens, om man definierar den på det viset, inte kan förnekas ens då det gäller antikens Grekland och Rom. Penningens användning i förvärvssyfte är inte något helt och hållet nytt. Köp av slavar var under antiken i lika hög grad ett sätt att använda pengar i ”förvärvssyfte” som köp av arbetskraft är det idag. Den antika världen hade sina ockrare, och *lucri rabies* (ocker) var inte en okänd synd i den medeltida världen. Om båda skall betraktas som kapitalistiska samhällen måste man dra den slutsatsen, att varje sökande efter systemets ursprung inom gränserna för de sista åtta seklen är meningslöst och att kapitalism måste ha existerat med jämna mellanrum under större delen av den kända historien. Men vad vi uppenbarligen behöver är en definition, som duger till att beskriva den moderna tidens särskilda ekonomiska institutioner under de senaste seklerna. Den definition som inte kan beskriva dessa är oanvändbar för ändamålet.

Ytterligare en svårighet som hänger samman med Sombarts och Webers och deras skolas idealistiska uppfattning är att om kapitalismen som ekonomiskt system är en skapelse av

⁸ Sombart erkände öppet att det var så. Han försökte utan större framgång bemöta invändningen genom att försäkra att handeln under medeltiden inte var handel i någon mogen betydelse, utan inspirerades av hantverket och inte av en kapitalistisk anda.

den kapitalistiska andan, måste man först kunna redogöra för denna andas uppkomst, innan kapitalismens ursprung kan förklaras. Om den kapitalistiska andan är en produkt av historien, vad var det då som orsakade dess inträde på den historiska scenen? Inget tillfredsställande svar på denna gåta har framlagts hittills, annat än att olika idéer slumpmässigt sammanföll i tiden, och tursamt nog resulterade i ett äktenskap mellan företaganda och rationalitet, för att forma en kapitalistisk tids élan vital. Sökandet efter en orsak har lett till en otillfredsställande och föga övertygande debatt om huruvida det skulle vara sant att protestantismen gav upphov till den kapitalistiska andan (som Weber och Troeltsch gjorde gällande). Det tycks knappast finnas större skäl att betrakta kapitalismen som ett reformationens barn än att som Sombart hävda att den i stor utsträckning var judarnas skapelse.⁹ Inte heller är svårigheten att spåra den ursprungliga orsaken, som det ibland antas, förbunden med en förklaring som förs i rent ekonomiska termer. Fastän man bakom varje ekonomisk förändring måste söka en mänsklig handling, kan en handling som ger upphov till en avgörande förändring vara inspirerad av ett uppsåt som är helt skilt från det slutliga resultatet och följaktligen helt enkelt vara en produkt av tidigare omständigheter. Om däremot uppkomsten av ett nytt ekonomiskt system skall förklaras i termer av en *idé*, så måste denna idé i sig själv i förväg bära ”fröet till” ett framtida systems innersta natur. Och uppkomsten av en fullt utvecklad idé om ett system före dess uppkomst och utan att det ännu existerar, det måste förklaras.

Å andra sidan är det helt klart, att eftersom vår kunskap har berikats genom forskningens utveckling till modern ekonomisk historia under de senaste decennierna, har definitionen på kapitalism i historieskrivningen mer och mer närmat sig den som först antogs och utvecklades av Marx. Tonvikten har i allt större utsträckning kommit att läggas på uppkomsten av en ny sorts klassuppdelning mellan kapitalister och proletärer snarare än på profiten som ett motiv för ekonomisk aktivitet. Uppmärksamheten har mer och mer inriktats på förhållandet mellan kapitalist och producent analogt med relationerna mellan arbetsgivare och lönarbetare i 1800-talets fullt utvecklade industriella system. På det hela taget verkar det mer sannolikt att detta beror på, att det material som forskningen dragit fram tvingat historikerna att ägna uppmärksamhet åt detta i sitt sökande efter väsentliga skiljelinjer i den moderna tiden, än på att de har blivit mottagliga för innehållet i Marx' skrifter. Sålunda konstaterar mr Lipson, när han hävdar att kärnan i kapitalismen existerade flera sekler före den industriella revolutionen, att ”kapitalismens grundläggande kännetecken är lönesystemet under vilket arbetaren inte har någon äganderätt till de varor han framställer: han säljer inte frukterna av sitt arbete utan själva arbetet – en distinktion av avgörande ekonomisk betydelse”.¹⁰ Till och med Cunningham närmade sig denna ståndpunkt när han sade att ”det utmärkande draget i industrins kapitalistiska organisation är arbetsgivarens äganderätt till materialet – arbetsgivaren, som anställer arbetaren och betalar hans lön. Arbetsgivaren gör följaktligen en profit genom att försälja varor”, och

⁹ Gentemot Webers och Troeltschs påstående att den protestantiska etiken uppmuntrade den kalkylerande andan har mr H. M. Robertson (i *Aspects of the Rise of Economic Individualism*) med viss framgång invänt att det fanns liten skillnad mellan protestantiska och katolska författares attityd till sådana frågor som kommersiellt kalkylerande och frihandel; och Brentano och andra efter honom (t.ex. Pirenne) har visat att man kan finna en hel del av kalkylerande förvärvslystnad före reformationen. Se även P. C. Gordon Walker om ”kapitalismen och reformationen” i *Econ. Hist. Review*, nov. 1937 samt A. E. Sayous i *Revue d'Histoire Économique et Sociale*, 1930, s. 427-444.

¹⁰ *Economic History*, 3:e uppl., band II, s. XXVI. Lipson tillägger emellertid att ”om varorna inte tillhör honom därför att materialet tillhandahålls av en annan person, då är han löntagare vare sig produktionsredskapen tillhör honom eller inte”. Om emellertid ”det avgörande är om arbetaren har någon äganderätt till de varor han tillverkar”, och man bortser från ägandet av produktionsmedlen, kommer då inte definitionen också att kunna utsträckas till det man vanligen kallar ett socialistiskt system? På ett annat ställe talar Lipson underligt nog om ”den medeltida byn” som ”organiserad på kapitalistisk grundval” (ibid. s. 372).

han tillägger att ”införandet av kapital behöver inte innebära någon märkbar förändring i de förhållanden under vilka arbetet utförs, men det innebär en ofantlig förändring i arbetarens personliga relationer till sina medmänniskor när han försätts i beroendeställning”. Han begränsade inte termen kapitalism till en speciell industriell organisationsform, utan gav den en vidare och kommersiell definition, som ”en fas i vilken innehavet av kapital och seden att driva handel blivit dominerande i alla samhällets institutioner” (*The Progress of Capitalism in England*, s. 24, 73).

II

När vi ägnar oss åt definitionen av ett ekonomiskt system får vi inte göra gällande att gränserna mellan systemen skall dras som skarpa skiljelinjer genom historien. Liksom de som misstror allt tal om epoker helt riktigt invänt, kan systemen i verkligheten aldrig finnas i sin rena form och i varje historisk period kan element, som är utmärkande både för föregående och efterföljande perioder, finnas med och ibland stå i ett utomordentligt komplicerat förhållande till varandra. Betydelsefulla beståndsdelar i varje nytt samhälle, fast inte nödvändigtvis det fullständiga embryot till det, finns i det gamla samhällets sköte. Kvarlevor från det gamla samhället fortsätter att leva länge i det nya. Vad som innefattas i den syn på kapitalismen som vi framfört är att, med undantag för en jämförelsevis kort övergångsperiod, varje historisk epok stöps under det förhärskande inflytandet av en enda, mer eller mindre enhetlig, ekonomisk form och kan karakteriseras i enlighet med det rådande samhällsekonomiska förhållandet. Därför är det mer belysande, att under en viss given period tala om ett enhetligt system och ignorera situationens komplexitet, åtminstone som en första approximation, än vad motsatsen skulle vara.

Vårt huvudsakliga intresse ligger inte i att konstatera när en ny ekonomisk form för första gången uppträder. Inte heller rättfärdigar dess framträdande en beskrivning av den följande perioden med ett nytt namn. Det stadium, då den nya formen har vuxit till sådana proportioner att den sätter sina spår i hela samhället och utövar ett betydande inflytande genom att forma utvecklingen, är av mycket större betydelse. Det är sant att den historiska utvecklingen för det mesta fortskrider gradvis och kontinuerligt. I den meningen att det inte finns någon händelse som inte kan sammankopplas med någon omedelbart föregående händelse i den logiska kedjan kan den beskrivas som genomgående kontinuerlig. Men det förefaller nödvändigt att framhålla att alla uppfattningar om utvecklingen som uppdelad i perioder och epoker som var och en karakteriseras av sitt speciella ekonomiska system, innefattar att det finns ögonblick i den ekonomiska utvecklingen i vilka *hastigheten* accelererar våldsamt och i vilka kontinuiteten bryts såtillvida att en häftig omkastning av händelseutvecklingen inträffar.

Dessa avbrott genom hastiga förändringar av riktningen hos det historiska förloppet motsvarar de sociala revolutioner som utmärker övergången från ett gammalt till ett nytt system. Åsikten att utvecklingen karakteriseras av periodiska revolutioner står därför i kontrast mot de åsikter om ekonomisk utveckling, som uteslutande uttrycks i termer av kontinuerlig kvantitativ förändring, uppfattningar som i förändringar ser en enkel funktion av någon växande faktor vare sig det gäller befolkning, produktivitet, marknader, arbetsfördelning eller kapitalstock. En framträdande svaghet hos de senare är deras tendens att ignorera eller åtminstone förringa de nya avgörande egenskaper som på ett visst stadium kan uppträda och radikalt förändra resultatet – oavsett om det är den kapitalistiske företagarens driftiga ambitioner under en period av ökande profitmöjligheter eller den nya inställningen till arbetet i ett kollektivistiskt och jämlikt samhälle – och den snedvridning som de är benägna att göra när det gäller att tolka nya situationer enligt begrepp, som är produkter av passerade händelser, eller i enlighet med överhistoriska ”universalsanningar” formade i enlighet med vad som förefaller vara oföränderliga drag i den mänskliga naturen, eller enligt en viss opåverkbar ekonomisk eller social ”nödvändig-

het”. Utvecklingsteorier som framställs i termer av den unika ”andan hos en epok” har åtminstone den förtjänsten att de undviker den tendensen. När vi upphör att tala i metaforer är det emellertid inte lätt att omedelbart definiera det slags händelser som man i allmänhet lägger in i frasen social revolution. Samtidigt som den tycks innefatta en föreställning om diskontinuitet i den betydelse som vi har betecknat som en häftig omkastning av händelseutvecklingen, förlorar detta sin lättförståeliga innebörd när vi slutar upp att uttrycka den i rumsliga analogier. Medan en sådan revolution uppenbarligen innesluter föreställningen om ett ökat tempo i förändringen, är dess betydelse inte begränsad till detta. De som uppfattar förändring som en enkel kvantitativ tillväxt kan gå med på att tillväxtens hastighet inte är konstant utan underkastad fluktuationer som inträffar under perioder av accelererande tillväxt, såsom i fallet med befolkningsökningen under senare delen av sjuttonhundratalet, utan att de fördenskull i bilden för in något begrepp om någon revolutionär omvandling under vilken en kvalitativ förändring av systemet inträffar.

Om det är riktigt att hävda att uppfattningen att samhällsekonomiska system markerar skilda stadier i den historiska utvecklingen inte bara är en fråga om godtycke utan om en skyldighet – inte en fråga om lämpliga kapitelrubriker utan om något som berör väsentliga händelseförlopp och som gör anspråk på att vara sant, då måste detta bero på att det finns egenskaper hos historiska situationer, som både befrämjar en viss enhetlighet i det historiska mönstret under varje given period och samtidigt åstadkommer övergångsperioder då det föreligger jämvikt mellan fristående element, som i sig är instabila. Det måste bero på att samhället är uppbyggt på motsättning och växelverkan, åtminstone i huvuddrag, snarare än på den enkla framväxten av några enstaka element. Då utvecklingen en gång nått en viss nivå och de olika element varav samhället består förhåller sig till varandra på ett visst sätt, skulle, om ovanstående påstående är riktigt, händelserna troligen utvecklas med ovanlig hastighet, inte enbart i kvantitativt avseende utan också i en förändring av balansen mellan grundelementen som medför nya kombinationer och en mer eller mindre abrupt förändring av samhällets struktur. Vid vissa nivåer i utvecklingen sätts en kedjereaktion igång.

Det är tydligt att den egenskap i samhällsekonomin som skapar dessa resultat och som i enlighet härmed bildar grunden för vår uppfattning om kapitalismen som en särskild ekonomisk ordning, karakteristisk för en särskild historisk period, är att all historia hittills varit historia om *klassamhällen*, om samhällen uppdelade i klasser där antingen en klass eller också en koalition av klasser med något gemensamt intresse bildat den härskande klassen, som i vissa avseenden eller helt och hållet stått i motsättning till en eller flera andra klasser.¹¹ Det faktum att så är fallet är ägnat att ge varje given historisk period en särskild kvalitativ enhetlighet, eftersom den klass som för tillfället är socialt och politiskt härskande naturligtvis kommer att använda sin makt för att bevara och utvidga det speciella produktionsätt – den speciella form för förhållandet mellan klasserna – på vilket dess intressen beror. Om förändringen inom detta samhälle skulle nå en punkt där den härskande klassens fortsatta hegemoni allvarligt ifrågasätts och den gamla stabila balansen mellan krafterna visar tecken till att rubbas, har utvecklingen nått ett kritiskt stadium, där antingen den förändring som dittills skett måste hejdas, eller om den fortsätter, den härskande klassen inte längre kan härska utan den nya och växande klassen måste ta dess

¹¹ Se Pirenes anmärkningar som visar hans inställning till denna uppfattning om diskontinuerlig utveckling på grund av den successiva uppkomsten av olika klasser: ”Jag tror att för varje period i vilken vår ekonomiska historia (om kapitalismen) kan uppdelas finns det en speciell och särskild klass kapitalister.” Eftersom den kapitalistiska gruppen i en epok ”inte härrör från den föregående epokens kapitalistiska grupp”, följer att vid ”varje förändring av den ekonomiska organisationen finner vi ett brott i kontinuiteten”, och historien är inte ett lutande plan utan en trappa (”Stages in the Social History of Capitalism” i *American Historical Review*, 1914, 5.494 f).

plats. När en gång detta maktskifte har inträffat, ligger den klass' intresse, vilken nu innehar de strategiska positionerna, naturligtvis i att påskynda förändringen, att bryta ner sina motståndares och företrädares fästen och att bygga upp sina egna. Det gamla produktionssättet kommer inte nödvändigtvis att helt försvinna, men det kommer snabbt att reduceras tills det inte längre är en allvarlig medtävlare till det nya.¹² Under en period kommer det nya produktionssättet tillsammans med nya produktivkrafter och nya ekonomiska möjligheter troligen att expandera långt bortom de gränser inom vilka det gamla systemet kunde röra sig; ända tills i sin tur de speciella klassförhållanden och de politiska former i vilka den nya klassen utövar sin makt kommer i motsättning till någon ytterligare utveckling av produktivkrafterna. Striden mellan dessa två utkämpas på nytt och når en ny höjdpunkt.

Till största delen beroende på Hegels inflytande, trodde man under 1800-talet allmänt att civilisationens historia bestod i en följd av epoker, vilka kännetecknades av en rad på varandra följande nationella kulturers dominans. Enligt vårt nuvarande synsätt har den snarare bestått av en följd av klasssystem, som vart och ett på sitt specifika sätt skapat inkomster åt den härskande klassen. Av Europas ekonomiska historia framgår åtminstone en sak, som är värd att särskilt kommentera. Det är den slående likheten mellan de huvudstadier, genom vilka den ekonomiska utvecklingen löpt. Tidsmässigt har dessa stadier naturligtvis varit skilda åt. De historiska detaljerna, de speciella formerna och faserna inom varje särskilt stadium har varit uppenbart olika. Men den enhet som Europa ändå kan sägas utgöra, tycks högst sannolikt ha berott på de grundläggande likheter som funnits mellan de former som den ekonomiska utvecklingen i sina olika delar har uppvisat under de sista tusen åren.

Det gemensamma intresse, som är grunden för att en viss social gruppering utgör en klass i den betydelse som vi har talat om, härrör inte från kvantitativa likheter då det gäller inkomsten, som det ibland antas. En klass består inte nödvändigtvis av människor på samma inkomstnivå. Inte heller är människor på eller nära en given inkomstnivå med nödvändighet förenade genom gemensamma mål. Inte heller räcker det att påstå att en klass består av dem som utvinnet sin inkomst från en viss gemensam källa, även om det är källan snarare än inkomstens storlek som här är av betydelse. I detta sammanhang måste man hänvisa till något helt fundamentalt, som berör de rötter, som en social grupp har i ett visst samhälle, nämligen den position som gruppen som helhet intar i produktionsprocessen och härigenom till andra delar av samhället. Med andra ord, det enda förhållande ur vilket i ena fallet ett gemensamt intresse av att bevara och utvidga ett visst ekonomiskt system och i andra fallet en intressemotsättning kan uppstå, måste vara ett förhållande som är förknippat med ett särskilt sätt att extrahera och fördela frukterna av merarbetet utöver det som går åt till den verkliga producentens konsumtion. Eftersom detta merarbete utgör systemets hjärteblod kommer varje härskande klass med nödvändighet att se sitt särskilda förhållande till arbetsprocessen som avgörande för sin egen existens, och varje uppstigande klass, som strävar efter att leva utan att arbeta måste betrakta sin egen framtida karriär, sitt välstånd och inflytande som beroende av att den kan ställa krav på att tillägna sig andras merarbete. ”Ett överskott av arbetsprodukten utöver kostnaderna för arbetets underhåll ävensom bildandet och utökandet av en samhällelig produktions- och reservfond ur detta överskott utgör grundvalen för all fortgående samhällelig, politisk och intellektuell utveckling. I den hittillsvarande historien har denna fond legat i händerna på en privilegierad klass som i och med denna besittning även fick det politiska herraväldet och den

¹² Det är inte nödvändigt att anta att detta görs som en del av en medveten långsiktig plan, fastän det kommer att vara det i den utsträckning som den dominerande klassen följer en bestämd politik. Men den förutsätter åtminstone att medlemmarna av en klass handlar gemensamt i särskilda frågor (t.ex. tillgången till jord, marknader eller arbetskraft) och att större styrka gör det möjligt för dem att kasta ut sina konkurrenter.

andliga ledningen.” (*Anti-Dühring*, S. 221).

Det sätt på vilket den härskande klassen tillägnat sig merarbetet har skiftat i olika stadier av samhällets utveckling och dessa olika sätt har varit förknippade med olika produktionsmetoder och produktionsredskap och med olika produktivitetsnivåer. Marx sade om kapitalismen att ”den som varje annat bestämt produktionssätt som sin historiska betingelse förutsätter en given nivå hos de samhälleliga produktivkrafterna och deras utvecklingsformer: en betingelse som själv är det historiska resultatet och produkten av en förutgående process och från vilket det nya produktionssättet utgår som given grundval; att de mot detta specifika, historiskt bestämda produktionssätt svarande produktionsförhållandens ... har en specifik historiskt övergående karaktär”.¹³ På ett visst stadium av samhällets utveckling, när arbetsproduktiviteten är mycket låg, kommer varje verklig och regelbunden inkomst för en icke arbetande klass, som lever på produktionen men som inte bidrar till den, att bli omöjlig om den inte grundar sig på ett rigoröst undertryckande av producenterna. I detta avseende har, som Engels påpekade, uppdelningen i klasser på ett primitivt stadium av utvecklingen ”ett särskilt historiskt berättigande” (a.a. s. 316). I ett samhälle som domineras av jordbruket kommer de avgörande klassförhållandena att förknippas med jordinnehav och eftersom arbetsfördelningen och utbytet troligen är föga utvecklade kommer merarbetet att tendera att utföras direkt som en personlig skyldighet eller ta formen av att en viss del av avkastningen levereras in natura som skatt till en feodalherre. Industrins framväxt, som kräver att nya och förändrade produktionsmedel skapas, kommer att ge upphov till nya klasser och skapa nya ekonomiska problem. Den kommer att kräva nya och mer ändamålsenliga former av merarbete till förmån för ägarna av de nya produktionsmedlen. Det medeltida samhället karakteriserades av tvångsmässigt uttag av merarbete av producenterna – producenter, som hade sina egna primitiva jordbruksredskap och var knutna till jorden. Det moderna samhället däremot karakteriseras, som vi har sett, av ett förhållande mellan arbetare och kapitalister, som antar en rent kontraktsmässig form och som till sin karaktär är omöjlig att skilja från mångahanda transaktioner på den fria marknaden i ett samhälle, som är uppbyggt på utbyte.

Omvandlingen från den medeltida formen för exploatering av merarbete till den moderna var inte någon enkel process, som kan framställas som en successiv förändring. Det är ändå möjligt för ögat att i rörelsens virvlar urskilja riktningen i utvecklingens flöde. Dessa innefattar inte bara förändringar i tekniken och uppkomsten av de nya produktionsmedel som ökade arbetets produktivitet i hög grad, utan också en växande arbetsfördelning och följaktligen ett växande utbyte. Klyftan mellan producenten och jorden och mellan producenten och hans produktionsmedel vidgades, vilket gjorde att han kom att framträda som proletär. Av dessa ledande tendenser under de sista fem seklernas historia har den senare särskild betydelse. Inte bara på grund av att den av tradition har slätats över och dolts bakom idéer att övergången från de statiska positionerna i ett medeltida samhälle klätts i avtalets former utan också därför att den i den historiska scenens centrum tvingat fram föreställningen att arbete för andras räkning är något rent ekonomiskt och ofrånkomligt. Den lägger på så sätt grunden för en sällsam mystifikation av det förhållandet att en arbetsfri klass kan exploatera andras merarbete, vilket är kärnan i det moderna system, som vi kallar kapitalism.

III

Kapitalismens utveckling kan delas upp i ett antal stadier, som karakteriseras av olika mognadsnivåer. Vart och ett av dem är urskiljbara då de bär vissa karakteristiska drag. Men då vi försöker spåra dessa stadier och välja ett av dem för att markera kapitalismens

¹³ *Capital*, band III, s. 1023 f. Marx tillägger att ”fördelningsförhållandena väsentligen är identiska med produktionsförhållandena, eftersom de är deras motsatta sida”.

inträde i historien, måste vi beakta en sak som är av vikt och om vilken det inte får föreligga några missförstånd. Om vi talar om kapitalism som ett särskilt produktionssätt följer därav att vi inte kan datera detta systems uppkomst från de första tecknen på handel i stor skala och från framträdandet av en köpmannaklass och vi kan inte tala om en särskild period av "handelskapitalism", som många har gjort. Vi måste söka efter början på den kapitalistiska perioden bara då förändringar i produktionssättet inträffar, eftersom dessa innebär producentens direkta underkastelse under kapitalisten.¹⁴ Detta är inte bara en fråga om terminologi, utan om det väsentliga innehållet, eftersom det, om vi har rätt, betyder att framträdandet av en ren köpmannaklass inte i sig själv har någon revolutionär innebörd. Dess uppgång kommer att utöva ett mycket mindre fundamentalt inflytande på samhällets ekonomiska mönster än vad en kapitalistklass' framträdande, vars framgång är nära förknippad med industrin, kommer att göra. Medan en härskande klass, antingen den består av slavägare eller av feodaltherrar, kan börja med handel eller gå i förbund med handelsmän, så kommer troligen inte en klass av köpmän, vars aktivitet i huvudsak är en länk mellan producenter och konsumenter, att eftersträva att bli en härskande klass i den särskilda bemärkelse som vi nyss har talat om. Eftersom dess framgångar förknippas med det existerande produktionssättet, är det mer sannolikt att den hellre vill bevara detta produktionssätt än att omvandla det. Den kommer antagligen att kämpa för att kunna "tränga sig in" i den existerande samhällsformen och anpassa sig till den klass som lägger beslag på merarbetet för att få del av detta. Men den kommer med största sannolikhet inte att försöka förändra denna form.

När vi ser på kapitalismens historia, som vi här uppfattar den, framgår det att vi måste datera dess framträdande i England, inte till 1100-talet, som Pirenne (som huvudsakligen studerat Nederländerna) gör, inte heller till 1300-talet med dess handel i städerna och skråväsende, som andra har gjort, utan till den senare hälften av 1500-talet och det tidiga 1600-talet, då kapitalet började tränga in i produktionen i stor skala, antingen i form av ett ganska utvecklat förhållande mellan kapitalisten och de anställda löntagarna eller i den mindre utvecklade hemindustrins form, där arbetaren, som arbetade i sitt hem, underordnades kapitalisten genom det s.k. förlagssystemet. Det är sant att det redan tidigare fanns många exempel på ett övergångsstadium, där hantverkaren hade förlorat mycket av sin självständighet genom skulder eller grosshandlarnas monopol och redan stod i en viss beroendeställning till köpmannen, som var en man med kapital. Det är också sant att det under 1300-talet eller t.o.m. tidigare fanns en hel del av vad man (för att använda en modern terminologi) skulle kunna kalla företag av kulaktyp – den välsituerade bonden i byn, handelsmannen i trakten eller hantverksmästaren med anställd arbetskraft. Men dessa tycks ha funnits i alltför liten skala och varit alltför otillräckligt utvecklade för att kunna betraktas som annat än företeelser under kapitalismens barndomsstadium. De kan knappast rättfärdiga en datering till denna tidpunkt av kapitalismen som ett nytt produktionssätt, tillräckligt renodlat och tillräckligt omfattande för att utgöra ett allvarligt hot mot ett äldre produktionssätt. Man kan i vilket fall som helst med avsevärd säkerhet säga att ett kapitalistiskt produktionssätt förbundet med en särskild kapitalistklass inte fick något avgörande inflytande på den sociala och ekonomiska utvecklingen förrän under de sista årtiondena av Tudorepoken.

Det är tydligt att det finns två avgörande moment i kapitalismens utveckling efter denna tid. Ett av dem hör hemma på sextonhundratalet. Den politiska och sociala omvandlingen under denna avgörande period innefattar striderna inom skråväsendet, vilka Unwins forsk-

¹⁴ En del tycks emellertid ha använt termen "handelskapitalism" inte om blotta existensen av stora kapital och specialiserade köpmän inom handeln, utan om den tidiga kapitalistiska perioden när produktionen var underordnad köpmännen under förlagssystemet. Kommentarer i texten avser naturligtvis inte denna användning av termen.

ningar bringat i dagen, och den parlamentariska striden mot monopolen, som nådde sin höjdpunkt i Cromwells revolution, vars resultat långt ifrån undertrycktes trots att vissa kompromisser gjordes och en till en viss grad reaktionär politik fördes i samband med restaurationen. Det andra momentet utgörs av den industriella revolutionen i slutet av sjuttonhundratalet och början av artonhundratalet, vilken först och främst var av ekonomisk betydelse. Den fick en mindre dramatisk men långt ifrån betydelselös återspeglning i den politiska sfären. Den var så avgörande för den kapitalistiska ekonomins hela framtid och den innebar en så radikal omvandling av industrins struktur och organisation att den fick många att betrakta den som den moderna kapitalismens födslovårdor och därför också som det mest avgörande momentet i den ekonomiska och sociala utvecklingen sedan medeltiden. Dagens mer utvecklade kunskap och omdöme visar emellertid tydligt att den industriella revolutionen var en övergång från ett tidigt och ännu outvecklat stadium av kapitalismen – där det outvecklade för-kapitalistiska produktions sättet hade genomsyrats av kapitalet, underordnats kapitalet och berövats sin oberoende ekonomiska form men ännu inte helt omvandlats till ett stadium där kapitalismen på grundval av tekniska förändringar hade uppnått sin egen specifika produktionsprocess, dvs. kollektiv produktion i stor skala i fabriker. Därigenom åstadkom den att producenten slutgiltigt skildes från sitt ägande av produktionsmedel, och etablerade ett enkelt och direkt förhållande mellan kapitalisten och lönarbetarna.

Men om vi daterar det kapitalistiska produktions sättets ursprung på detta sätt tycks vi genast konfronteras med en avgörande svårighet. Måste vi inte för att vara konsekventa urskilja inte bara två utan tre avgörande moment i övergången från det medeltida produktions sättet till det kapitalistiska, av vilka det tredje och tidigaste markerar feodalismens upplösning? Och om vi medger att det fanns en sådan tidigare avgörande övergångsperiod, hur ska vi då beskriva det ekonomiska systemet under den mellanliggande perioden, mellan den och det senare femtonhundratalet: en period som enligt vår datering varken tycks ha varit feodal eller ännu blivit kapitalistisk vad produktions sättet beträffar? Det är visserligen sant att trettonhundratalet bevittnade en kris i den gamla feodala ordningen, som följde tätt i härlarna på att städerna fick ett stort mått av lokal självstyrelse i ekonomiskt och politiskt avseende och ett ökat inflytande på den nationella politiken. I denna kris skakades det feodala produktions sättet, som var baserat på livegenskap, allvarligt och nådde en hög grad av upplösning, vars följder kunde iakttas i den feodala ekonomin under de följande århundradena.

Men om man inte skall identifiera feodalismens slut med ändringen av betalningssättet – ett ämne som senare kommer att behandlas utförligare – kan man ännu inte tala om ett slut på det medeltida systemet, och ännu mindre om att den medeltida härskande klassen detroniserats. Det är också sant, och det är av största betydelse om man skall förstå något av denna omvandling, att upplösningen av det feodala produktions sättet redan hade nått ett långt framskridet stadium innan det kapitalistiska produktions sättet utvecklades och att denna upplösning inte ägde rum i nära samband med framväxten av det nya produktions sättet i det gamlas sköte. De något mer än tvåhundra år som skilde Edward III och Elisabeth hade verkligen karaktären av en övergångsperiod. En köpmannabourgeois hade förvärvat rikedom och inflytande. Efter att ha vunnit vissa privilegier stod den i kompanjonskap med adeln snarare än som motståndare till den och under Tudor-tiden gick den delvis upp i adeln. Dess framträdande hade ingen större direkt effekt på produktions sättet och dess vinster härrörde från att den drog fördel av prisskillnader i tid och rum, vilka berodde på producenternas orörlighet och deras obetydliga resurser – prisskillnader som den försökte bibehålla och till och med öka med hjälp av monopolprivilegier.¹⁵ I städernas

¹⁵ Se Marx's kommentar att "handelskapitalet är kapitalets historiska form långt innan kapitalet har lagt produktionen under sin kontroll ... Kapitalet utvecklas på grundval av ett produktions sätt som är oberoende

hantverk och i framväxten av välbärgade eller någorlunda välbärgade självägande bönder kan man iaktta ett produktionssätt, som hade vunnit oberoende från feodalismen: bondens eller hantverkarens produktion i liten skala, där ägaren samtidigt var arbetare och ännu inte blivit kapitalist, fastän detta produktionssätt inom sig hade embryot till kapitalistiska förhållanden och till och med visade tecken på att bli beroende av kapital utifrån. Men denna typ av ekonomi förblev ett underordnat element i samhället.

Man måste också komma ihåg att större delen av småarrendatorerna, även om de betalade månatligt arrende (som emellertid oftare var en hävdvunnen betalning än ett "ekonomiskt arrende"), fortfarande var nästan helt bundna på olika sätt och underkastade godsägarens auktoritet. Eftersom jordegendomar brukades av anställda arbetare, var dessa arbetare fortfarande *de facto* underkastade ett av- sevärt tvång och utgjordes i stor utsträckning av människor, som fortfarande betraktade lönen som ett tillägg till och inte som grunden för sitt levebröd. Arbetaren kunde tvingas att ta arbete mot i lag fastställda löner och han var förbjuden att flytta från sin by utan godsägarens tillåtelse. Lagstiftningen på 1300-talet berövade verkligen de fattiga fria människorna det som tidigare hade skilt dem från *villani ad scripti glebae*: den fria rätten att flytta vart de ville. De sociala förhållandena på landet mellan producenterna och deras herrar bibehöll mycket av sin medeltida karaktär, och mycket av den feodala ordningen kom att stå kvar.

Diskussionen om huruvida vissa förändringar, liknande dem under senare delen av sjuttonhundratalet, förtjänar att kallas revolutioner har ofta koncentrerats inte bara till den hastighet med vilken förändringen ägt rum utan också på att de inträdde samtidigt inom olika industrigrenar, som om detta skulle haft någon avgörande betydelse. För att undvika missförstånd borde det kanske genast klargöras att det inte är nödvändigt att kapitalismens historia behöver utvecklas lika eller att stadierna i dess utveckling inträffar samtidigt i olika delar av landet och inom olika industrier. I viss mening kan det vara riktigt att tala inte om en enda kapitalismens historia och om den allmänna form denna har, utan om en rad kapitalistiska historier, vilka alla har en allmän likhet till formen, men är skilda åt i tiden vad beträffar sina viktigaste stadier. Med andra ord kan olika regioner i England (och i viss utsträckning även olika städer) under tretton- och fjortonhundratalet sägas ha haft var och en sin särskilda ekonomiska historia. På samma sätt kan den ekonomiska utvecklingen i olika länder i Europa under 1800-talet med rätta behandlas som till största delen åtskilda i historiskt avseende. Detta tycks bli riktigt ju längre tillbaka man går i tiden och vara minst riktigt då det gäller nutiden. I detta avseende är kapitalismens framväxt i sig en mäktig samordnande kraft. När vi ser landet som en helhet kan en avgörande förändring ge intryck av att vara en så långdragen process att beteckningen ekonomisk revolution verkar felaktig. Ändå kan rytmen i varje halvautonom sektors rörelser avteckna sig mycket skarpt. Vad som är av betydelse är hastigheten hos ett händelseförlopp som inträffar till följd av en viss avgörande händelse – den hastighet med vilken händelserna utvecklas jämfört med hur snabbt de utvecklas under mer normala omständigheter – och inte nödvändigtvis samtidigtheten hos denna avgörande händelse och dess följdverkningar inom olika sektorer. I detta sammanhang iakttar vi verkligen en betydande skillnad mellan viktiga övergångar från en form av klasshegemoni till en annan, som vi redan påpekat, och de mindre viktiga övergångar som markerar stadierna i varje givet ekonomiskt system (vilket professor Pirenne uppenbarligen avsåg då han sade att

och utanför det, (och) handelskapitalets oberoende utveckling står därför i omvänt förhållande till samhällets allmänna utveckling" (*Capital*, band III, s. 384). Se också Pirenne: "I en tid när lokala hungersvälder var ständigt återkommande behövde man bara köpa en liten kvantitet spannmål billigt i trakter där det fanns gott om spannmål för att göra sagolika profiter, som sedan kunde ökas på samma sätt. Spekulation ... bidrog på det sättet till att grundlägga de första köpmannaförmögenheterna" (*Economic and Social History of Medieval Europe*, S. 48).

kapitalismens utveckling hade formen av en ”trappa”). Där en ny klass bunden till ett nytt produktionssätt tar makten och fördriver representanterna för den gamla sociala och ekonomiska ordning, som tidigare härskade, måste inflytandet från denna politiska revolution med nödvändighet bli märkbart på alla de områden där makten tagits över. De omedelbara följderna måste i detta fall inträffa nästan samtidigt på alla områden. Det är denna politiska förändring och det inflytande som den utövar på en *nationell* nivå, som ger sådana händelser som den engelska revolutionen under sextonhundratalet, den franska 1789 eller den ryska 1917 deras särskilda betydelse.

Kapitalismens utveckling under huvudstadierna i dess historia har i väsentlig grad förbundits med tekniska förändringar, som påverkat produktionens karaktär. Av detta skäl har de kapitalister som varit knutna till varje ny fas tenderat att, åtminstone i början, vara ett speciellt skikt av kapitalister, skilt från dem som placerat sitt kapital i den äldre produktionstypen. Detta var i hög grad fallet med den industriella revolutionen. Företrädarna för de nya tekniska formerna var till största delen människor utan privilegier och social ställning, vilka i den nya ekonomiska liberalismens namn kämpade mot äldre etablerade och privilegierade intressen. Dessa människor var för att nå framgång beroende av samarbete med kapitalister av äldre ursprung. Ibland startade köpmän, som tidigare hade finansierat hemindustrier, fabriker vilket gjorde att kapital på så sätt gradvis överfördes från den gamla till den nya industrin. Detta gjorde att motsättningar mellan äldre kapitalistiska grupper och s.k. *nouveaux riches* inom den nya industrin aldrig uppstod på allvar. Förändringen i den industriella strukturen påverkade i sin tur den sociala strukturen inom det kapitalistiska produktionssättet. Den påverkade arbetsfördelningen i grunden och uttunnade skiktet av underordnade arbetare-ägare av hantverkartyp, som hade en mellanställning mellan kapitalisterna och lönearbetarna, och den förändrade arbetarens position i själva produktionsprocessen.

Det skulle emellertid vara ett misstag att anta att dessa sociala förhållanden passivt återspeglade tekniska processer, och att inte bry sig om den utsträckning i vilken dessa förändringar utövade ett ömsesidigt inflytande och vid vissa tillfällen ett avgörande inflytande på utvecklingens gång. De är själva den ram inom vilken den tekniska utvecklingen som sådan framskrider. Om den uppfattning av kapitalismen och dess utveckling som vi här har skisserat vore välgrundad, borde därav följa att varje förändring i de villkor, som påverkar försäljningen av den ytterst betydelsefulla varan arbetskraft, antingen de har att göra med den relativa tillgången på arbetskraft eller den utsträckning i vilken arbetarna är organiserade, uppträder förenade eller utövar politiskt inflytande, måste få en avgörande inverkan på systemet och därför också på dess utvecklingskraft, industrimagnaternas sociala och ekonomiska politik och till och med på den industriella organisationens struktur och teknikens utveckling. I extrema fall kommer det att ha en avgörande inverkan på systemets stabilitet.

I de följande kapitlen kommer det inflytande, som förändringar på arbetsmarknaden utövar med rätt eller orätt, att vara ett återkommande tema. Det kan så vara att detta inflytande omfattar områden som faller utanför ramen för denna studie. Två författare har t.ex. nyligen behandlat relationerna mellan arbetsmarknadens växlande tillstånd och statens attityd till bestraffning av brott. Denna attityd var uppenbarligen mindre sträng i tider då det rådde brist på arbetskraft och då behovet av straffarbete var stort än i tider då arbetskraftsreserven var stor och proletärerens liv följaktligen av mindre värde. (G. Rüsche och Kirchheimer, *Punishment and Social Structure*.) Då det gäller denna faktors inflytande på den ekonomiska politiken kommer vi att ta risken att göra ett generellt påstående, även om detta bara är en hypotes som borde studeras noggrannare.

Det tycks åtminstone vid första anblicken finnas skäl till att sammanbinda perioder då statens politik i ett klassamhälle går i riktning mot ökade ekonomiska regleringar med

perioder av verklig eller befarad arbetskraftsbrist, och perioder då staten genomsyras av en anda av ekonomisk liberalism med en motsatt situation. En situation, som leder till en typ av statsingripande behöver inte bidra till en annan. Men när statsingripanden, som en väl övervägd och fastställd politik under normala fredliga förhållanden, inträffat i det förflutna, tycks de främst ha aktualiserats i två syften, nämligen antingen monopolistiska tvångsåtgärder till förmån för en viss kapitalistgrupp eller en åtstramning av disciplinen för arbetarna.¹⁶ Man kan vänta sig att statens försök att i ett kapitalistiskt samhälle kontrollera lönerna och inskränka arbetarnas rörelsefrihet skulle vara större när arbetskraftsreserven var uttömd än när den var överfylld. Antagandet att det förhärskande motivet för *étatisme* i ett klassamhälle ligger i kontrollen av arbetsmarknaden, ges stöd av det faktum att statsingripandena visade en benägenhet att växa i västeuropeiska länder under trettonhundratalet och under den tidigare delen av fjortonhundratalet. Detta var en period med en nästan världsomfattande brist på arbetskraft (i Frankrike t.ex. Johan den godes proklamation i avsikt att kontrollera hantverkarorganisationerna i Paris, och i England lagstadgad lönekontroll). De ökade återigen under sextonhundratalet, vilket för Frankrikes del var Sally Laffemas' och Colberts århundrade. Under artonhundratalet, som var en period då det fanns en stor arbetskraftsreserv och då en snabb befolkningsökning ägde rum, skördade *laissez faire*-andan stora triumfer.¹⁷

Denna hypotes har åtminstone en hel del som talar för den, nämligen att friheten blomstrar som mest under kapitalismen när det finns en stor arbetskraftsreserv – något som gör produktionssättet säkert – medan däremot juridiskt tvång kommer i första hand så snart det uppstår arbetskraftsbrist, och produktionssättet blir mindre stabilt och inte så lönsamt som källa för kapitalinkomster.

I motsats till bilden att statens politik gentemot industrin växlar finner vi i verkligheten att kapitalismen ibland har presenterats som om den ständigt strävar efter ekonomisk frihet, eftersom den endast i frånvaro av regleringar och kontroll kan finna gynnsamma expansionsvillkor. Enligt detta synsätt är kapitalismen historiskt fiende till juridiska restriktioner och monopol, och monopol är en produkt av statens olagliga intrång på det ekonomiska området i sina strävanden efter makt, i stället för rikedom eller social stabilitet, på bekostnad av kommersiellt välstånd. Detta har emellertid mycket lite gemensamt med den

¹⁶ Det är här främst fråga om regleringar och kontroller av priser, produktion eller etablering i en bransch eller byte av sysselsättning, av de slag som var vanliga under det merkantilistiska systemet och nu åter på senare tid, och inte om lagstiftning som t.ex. fabrikslagen eller om socialförsäkringar som inte så direkt påverkar bytesförhållandena eller produktionen och i allmänhet har en annan motivering och betydelse.

¹⁷ Se E. Heckscher (*Mercantilism*, band I), som påstår att lönehöjningarna efter digerdöden ”utgjorde ett starkt motiv för statens första inblandning” (s. 138), som ”nästan alltid stod på mästarnas sida” (s. 148). Mot slutet av fjortonhundratalet ändrades emellertid den officiella politiken i Frankrike och en partiell återgång till självstyrelse inom gillena skedde. Se också P. Boissonnade, *Le Socialisme d'État: l'Industrie et les Classes Industrielles en France*, 14551661, som hänvisar till den hårda disciplin som lärlingar och arbetare var underkastade på sextonhundratalet, ”liknande den i kasernerna eller klostret”, och till statens politik gentemot gillena till förmån för patronatet gentemot arbetaren, och inför allmänna klagomål över brist på arbetskraft förbjöd arbetarföreningar och sammankomster och straffade dem som bytte anställning. Trots illegala fackföreningar och arbetarrevolter och uppror i ett flertal städer under olika år mellan 1622 och 1660, tycks detta ha varit en period då förhållandena försämrades för arbetarna, som ”lever i ett tillstånd som gränsar till nakenhet” i förhållanden som är ett ”skrämmande elände”: ett tillstånd som fortsatte under Colbert (Boissonnade, Colbert, 1661-1683; H. Hauser, *Les Débuts du Capitalisme*, s. 36-39, 102-106, 161 f). Se också Webers hänvisning till proletarietets utvecklade karaktär på Europas kontinent som orsak till ”statens medvetna odlade” av industrin i Frankrike och Tyskland (*General Econ. History*, 5. 164). Visserligen har vi nu för tiden återigen en period med tvångsförhandlingar, både om minimi- och maximilöner, och en korporativ stat, i kombination med en stor arbetslöshet under mellankrigsperioden. Men denna moderna situation är underlig i det avseendet, att den domineras av uppkomsten av mäktiga organisationer hos den lönearbetande klassen. Det finns emellertid ett uppenbart samband mellan de ökande rustningsutgifterna på 1930-talet, som tömde arbetskraftsreserven, och statens ökande tvångsåtgärder mot arbetarna.

sanna bilden och i fortsättningen kommer monopolets roll i kapitalismens olika stadier, som vid en tidpunkt medverkar till bourgeoisieens uppkomst och till en framgångsrik ackumulering av kapital och som vid en annan tidpunkt hejdar den tekniska utvecklingen, ofta att understrykas.

Kapitalismen förklarade visserligen, sedan den vuxit sig starkare, krig mot skråväsendets och handelskompaniernas monopolprivilegier som stod hindrande i dess väg, men så småningom visade den sig själv inte alls vara ovillig att ta emot ekonomiska privilegier eller negativt inställd till en statlig reglering av handeln då en sådan låg i dess eget intresse, vilket merkantilismens senare historia bär vittnesbörd om. Under 1800-talet kämpade fabriksindustrin återigen för fri tillgång till marknader och till arbetskraft och krävde att få tävla på lika villkor med äldre etablerade konkurrenter för att få utrymme för sina avsevärt utökade produktivkrafter. Entusiasmen för frihandeln var emellertid sällan fullständig, bortsett från under de gynnsamma omständigheter som förelåg i England, som var pionjär för den nya tekniken. I slutet på århundradet skulle konkurrensen än en gång ge vika för monopolet och frihandeln skulle komma att försvinna före den period som har kallats neo-merkantilismen. Man kan till och med säga att det bara är i de undantagsfall, då marknaderna och profittillfällena expanderar i ovanligt hög grad, som man kan tygla den kroniska rädsla för överproduktion och alltför hög produktionskapacitet, som detta system tycks nära, och som man låter den medfödda böjelsen för en restriktiv politik, som har sin grund i denna fruktan, tillfälligt vila.

Två avslutande kommentarer av allmän natur tycks vara på sin plats som introduktion till de mer detaljerade studier som följer. Tonvikten i vår tolkning av kapitalismen är att förändringar i produktionens karaktär och i de sociala förhållanden som ytterst vilar på den i allmänhet utövat ett större och djupare inflytande på samhället än förändringar i handelsförhållanden har gjort. Man får emellertid inte tro att handel och marknader inte i sin tur haft ett betydande inflytande på produktionen och inte skall tillskrivas en ledande roll vid vissa tillfällen i historien. Handeln var inte bara den jordmån, som bourgeoisin först växte upp i. Dess inflytande på den medeltida byn hade en stor om än indirekt betydelse, genom att den befrämjade en uppdelning bland bönderna i välbärgade och fattiga, så att ett halvproletariat skapades bland de senare. Marknaderna har inte bara varit en förutsättning för industrins tillväxt, de har i sin tur påverkats av produktionens tillväxt. Man kan säga att det är perioder med snabbt expanderande marknader såväl som perioder när arbetskraftsutbudet expanderade, som är de perioder då industrin expanderat som mest och då framsteg gjorts både när det gäller produktionsteknik och organisationsformer. Däremot är det uppenbart att spekulationsivern drivs bort och kapitalismen tenderar att stelna när marknaden hårdnar och benägenheten att bevara en säker rutin ökar, eller då det krävs en konsolidering av etablerade positioner. Jämfört med tidigare system råder det inget tvivel om att den moderna kapitalismen har varit progressiv i mycket hög grad. Enligt det välkända erkännande kapitalismen gavs av Marx och Engels i Kommunistiska manifestet har bourgeoisin ”spelat en högst revolutionär roll i historien ... den har visat, vad mänsklig verksamhet kan åstadkomma ... (den) kan inte existera, utan att alltjämt revolutionera produktionsinstrumenten, dvs. produktionsförhållandena”.

Men detta progressiva inflytande som kapitalismen haft berodde mindre på en varaktig egenskap att skapa innovationer än på att dess mognadsperiod var förenad såväl med en ovanlig marknadsexpansion som med en osedvanlig ökning av arbetskraftsutbudet. Att så skulle ha varit fallet under artonhundratalet och i Amerika under de tre första decennierna av nittonhundratalet ger oss inte rätt att anta att detta gynnsamma förhållande skall bestå för all framtid. Vi kommer att finna att bevis inte saknas för att detta kanske redan tillhör det förflutna. Det långvariga inflytande som de växlande marknadsformerna haft på den ekonomiska utvecklingen tycks de emellertid i första hand haft via effekterna på

produktionen såsom en av de grundläggande betingelserna för denna. Bortsett från detta tycks inte handelssektorn ha utgjort något inflytelserikt centrum varifrån hela samhället i övrigt påverkats.¹⁸

Om den ekonomiska utvecklingen är sådan som vi har beskrivit den tycks det som om man skulle kunna härleda en särskild följsats för den ekonomiska analysen, en följsats som dessutom har avgörande betydelse. Den lyder: för att kunna förstå de stora förändringarna i det ekonomiska systemet vid en given tidpunkt är de egenskaper som är typiska för systemet viktigare än de det har gemensamt med andra ekonomiska system. Det är föga troligt att man kommer åt mer av utvecklingens mer långsiktiga tendenser om man definierar begreppen enbart i bytesförhållandena och drar en skiljelinje mellan dessa och speciella samhällsliga faktorer, de som utgör vad Marx kallade epokens produktionssätt. Den ekonomiska teorin har, åtminstone sedan Jevons och österrikarna, i allt större utsträckning behandlats i termer av egenskaper som är gemensamma för varje samhälle där varuutbyte förekommer. De centrala ekonomiska lagarna har formulerats på denna abstraktionsnivå.¹⁹ Historiskt material har, även om det inte uteslutits helt, endast tagits

¹⁸ Detta är inte avsett som ett uttalande om vilka olika faktorer som är mest betydelsefulla när det gäller att främja förändringar. Det är helt enkelt ett uttalande om orsakskedjornas verkningsätt och om de olika faktorernas inverkan på utvecklingsprocessen. Den distinktion som omnämns tycks vara besläktad med den som J. S. Mill gjorde mellan en händelse som är den omedelbara orsaken till någon förändring och en händelse (eller händelser), som påverkar, inte genom att direkt framkalla förändringen, utan genom att predisponera vissa element i lämplig riktning, "ett fall där orsakssammanhanget är att ge ett ting en viss egenskap" eller "att förbereda ett ting så att en effekt uppnås" (*System of Logic*, 9:e uppl., band I, s. 388-390).

¹⁹ Vissa tycks ha hävdad att den ekonomiska teorins påståenden har en universell och nödvändig karaktär besläktad med de s.k. "syntetiska a priori-påståendena". Professor Hayek som fullföljde en tankebanan som Weber påbörjade, har förklarat att de ting som utgör samhällsvetenskapernas ämne är "inte fysiska fakta", utan helheter som "består av bekanta kategorier från våra egna hjärnor". "Samhällsvetenskapens teorier består inte av 'lagar' i betydelsen empiriska lagar om hur ting som är definierbara i fysiska termer uppför sig": allt de ger är "en teknik för bevisföringen som hjälper oss att sammanbinda enskilda fakta, men som, liksom logiken eller matematiken, inte handlar om fakta", och "aldrig kan verifieras eller förnekas genom hänvisning till fakta". "Allt vi kan och måste verifiera är existensen av våra antaganden i det enskilda fallet ... teorin själv ... kan bara prövas när det gäller om den är konsistent eller inte" ("The Facts of the Social Sciences" i *Ethics*, oktober 1943, s. 11, 13).

Detta ganska överraskande påstående härrör från åsikten att de "helheter" med vilka samhällsvetenskapliga teorier rör sig gäller förhållanden som inte kan definieras med vanliga fysiska egenskaper utan bara med teleologiska attityder, som vi känner igen som påminnande om varandra analogt med våra egna hjärnors karaktär. Vi kan därför från kunskapen om våra egna hjärnor a priori härleda alla de allmänna begrepp som utgör samhällsvetenskapernas ämne. Vad beträffar nationalekonomi, så tycks denna ståndpunkt bero på valet av marknaden som det enda området för nationalekonomin, och av problemet att "anpassa knappa medel till givna ändamål" som den aspekt på marknaden på vilken de ekonomiska studierna är inriktade (där "ändamål" definieras subjektivt med mänskliga behov).

Denna ståndpunkt kan inte tillämpas på fenomen som kan mätas statistiskt (t.ex. befolkningsstatistik); troligen inte heller på institutioner som tvångsarbete, individuellt egendomsägande, skillnaden mellan människor med egendom och människor utan: alla dessa tycks kunna klassificeras med fysiska egenskaper, utan hänvisning till intellektuella attityder. Dessutom är det inte alls klart varför antagandet görs att sådana saker som pengar eller kapital inte kan definieras med den faktiska användningen vi finner att de har, i stället för "med de åsikter folk har om dem". (Om pengar definieras som något som inte ger direkt glädje utan betraktas bara som ett medel med vilket saker som ger glädje kan skaffas, måste denna definition göras i termer av människors olika bedömningar; men inte om pengar i huvudsak definieras som något som vanligen används som ett medel att skaffa saker som människor äter, har på sig, använder som bränsle eller smyckar sina hus med, utan att själv användas på något av dessa sätt. Det faktum att vi inte alltid kan bestämma oss för om vi ska betrakta vissa föremål som bärs runt halsen hos invånare i Söderhavet som smycken eller pengar utan att känna till deras inställning, förefaller inte tillräckligt för att göra det senare slaget av definition oanvändbar.) Det är inte en fråga om huruvida vi under vissa omständigheter inte skulle kunna lära oss mer genom att härleda andra människors motiv från våra egna, än genom att helt enkelt göra generella antaganden om deras beteende: det är en fråga om huruvida den ekonomiska teorins och den historiska tolkningens ämne är begränsat till vad vi kan lära oss av det förra.

upp i andra hand. Det har behandlats som förändringar av ”fakta”, som kanske påverkar de relevanta variabelernas värde, men som inte förändrar de ekvationer i vilka de viktigaste begreppen är definierade. Härigenom dras en demarkationslinje mellan en självständig sfär av bytesrelationer, som styrs av nödvändigheter som i stort sett är oberoende av varje förändring av systemet – en sfär som betraktas som ekonomernas domäner – och en sfär av egendoms- och klassförhållanden, som är det område där sociologer och historiker, som studerar samhällsliga institutioner, får husera med sitt tal om ”system” så mycket de vill. Men om den viktigaste faktorn i den ekonomiska och sociala, för att inte tala om den politiska, utvecklingen under de sista fyra eller femhundra åren har varit någonting som kallas kapitalism och om den har tett sig sådan vi beskrivit den, då är en sådan uppdelning ohållbart.²⁰ En självständig sfär av bytesrelationer, som i grunden ignorerar de kvalitativa skillnaderna i klassernas förhållande till produktionen och till varandra för att i stället koncentrera sig på deras inbördes likheter som kvantitativa faktorer i ett abstrakt pristeoretiskt problem, kan uppenbarligen inte säga oss mycket om den ekonomiska utvecklingen i ett modernt samhälle. Dessutom ifrågasätts sfärens påstådda självständighet.

Att betrakta bytesrelationerna som ett självständigt område för en speciell ekonomisk vetenskap tycks innebära, att en i det närmaste fullständig kausalitetskedja för väsentliga ekonomiska förlopp kan konstrueras utan att man går utanför dess gränser. Då en studie av bytesrelationerna i sig obestriddligen är ofullständig om man inte i beräkningen tar med det inflytande som särskilda förhållanden såsom samhällets klasstruktur utövar på dem, finns det de som framhåller att de lagar som gäller för bytesrelationerna inte desto mindre är grundläggande och uttrycker nödvändigheter som härskar inom varje ekonomiskt system. Det är inte alldeles klart i vilket avseende den moderna teorin om prisjämvikt kan betraktas som ett uttryck för ”nödvändigheter” som finns inom varje samhällsformation, och hur mycket som återstår av sådana nödvändigheter när de i stor utsträckning måste kompletteras med jämförande historiska fakta.²¹ Men en möjlig innebörd av detta påstående är, formellt sett, att de samhällsliga faktorernas inflytande på bytesförhållandet inte är så beskaffade att de ändrar någon av huvudekvationerna eller att de berövar någon av de oberoende variabelerna i dessa ekvationer deras förmodade oberoende. Under denna förutsättning kan ändringar av de samhällsliga faktorerna helt enkelt behandlas som förändringar av ”fakta”, som påverkar det värde som tilldelats dessa variabler, utan att någonting annat påverkas. Men om detta bekväma antagande inte håller – om vissa samhällsliga faktas inverkan är alltför radikal – kommer de nödvändigheter som uttrycks i dessa lagar att ändra karaktär med varje grundläggande förändring av systemet. Om inte den samhällsliga situationen tas med i beräkningen blir det omöjligt att ens ställa upp dem i en form som samtidigt är realistisk och entydig.

Påståendet att ekonomiska principer kan formuleras utan hänsyn till samhällsförhållandena kan för många tyckas föranleda så starka protester, att det förefaller överraskande att ett sådant påstående någonsin kan ha förts fram på allvar. Är det inte självklart att det sätt på

²⁰ J. S. Mill gjorde det avsevärda medgivandet att påstå att distributionslagarna stod i ett visst förhållande till vissa institutioner; men hävdade att produktionslagarna inte gjorde det. Men denna åsikt (som av Marx kallades ”en idé som skapats av den begynnande, men ännu handikappade, kritiken av den borgerliga ekonomin”: *Capital*, band III, 5. 1030), drar en skiljelinje inom nationalekonomin som tycks vara ännu svårare att upprätthålla. I Mills doktrin berodde t.ex. profitkvoten, som förekom i värdets bestämmande, på de förhållanden som bestämde distributionen; och i denna mening vilade värdeteorin på en distributionsteori. Den moderna nationalekonomin har emellertid inte lämnat något utrymme för detta slags dikotomi, eftersom den formellt har integrerat distributionen (dvs. prissättningen på produktionsfaktorerna) i den allmänna prisjämviktens struktur.

²¹ En särskild innebörd som de som är anhängare till denna åsikt själva har givit den, är den påstådda nödvändigheten för en socialistisk ekonomi att införa vissa pris- och marknadsmekanismer, som har förekommit i diskussionen om problemet med ekonomiska beräkningar i en socialistisk ekonomi, om vilket en ganska omfattande litteratur har vuxit fram.

vilket priser bestäms och utbyte regleras under konkurrensförhållanden måste vara annorlunda än det sätt på vilket de bestäms under monopolförhållanden; eller att prisförhållandena vid en viss tidpunkt (eller prisrörelser över en längre tid) då varje säljare är okunnig om andra säljares planer måste vara annorlunda än om denna okunnighet helt (vilket är fallet i en planekonomi) eller delvis försvinner? Om det är så kan påståendet, att en förändring av de sociala förhållandena inte påverkar de ekvationer genom vilka de ekonomiska "nödvändigheterna" är definierade, inte vara sant då det gäller prisbestämning. Påståendet kan troligen bara vara allvarligt menat att användas som postulat på någon högre teoretisk nivå – som principer av vilka särskilda teorier om vissa situationer kan behandlas som specialfall.²² De enda postulat som möjligen kan vara av detta slag är de som berör förhållandet mellan priser och efterfrågan – postulat som säger att en given prisstruktur har en viss bestämd effekt på efterfrågan och vars följsats har ansetts vara att det för varje givet utbud av produktiva resurser endast finns ett pris (och en fördelning av produktionsresurserna som motsvarar det), som resulterar i "optimal satisfiering" av efterfrågan – en följsats som för att vara giltig också kräver vissa antaganden om konsumenternas preferenser eller nyttans natur. Men dessa utsagor är inte tillräckliga för att man skall kunna beräkna hur bytesförhållandena i verkligheten bestäms.

En analogi som kanske tilltalar ekonomer, kan hämtas från senare diskussioner om kvantitetsteori. Denna teori, som uttrycker ett konstant förhållande mellan förändringar i penningmängden och prisförändringarna, brukade läggas fram som om den var att betrakta som giltig i vilken situation som helst. Detta främst på grund av att man underförstått förutsatte att vissa andra viktiga variabler var oberoende av penningmängden eller att, om de hade något samband med den senare, detta samband var begränsat till vissa externa faktorer.²³ Det har nu klargjorts att detta antagande inte håller streck under alla förhållanden och i synnerhet inte i en situation som karakteriseras av en överkapacitet hos arbetskraft och maskiner. Så länge som teorin gör anspråk på att uttrycka en kausalitetskedja, bryts därför dess påstådda allmängiltighet, eftersom det finns situationer i vilka det förhållande mellan penningmängd och priser, som den förfäktar, inte gäller. Om förhållandet mellan penningmängd och priser reduceras till en ren "identitetsekvation" återstår att redogöra för orsaksförhållandet²⁴ mellan penningmängd och priser och hur det gestaltar sig i särskilda situationer. När denna mer fullständiga kausalitet kompletteras kanske en ny allmän princip framträtt, av vilken formellt sett återigen särskilda situationer kan uttryckas som specialfall (t.ex. ett tillstånd av full sysselsättning som ett där produktionsutbudet är oelastiskt i stället för positivt elastiskt). Det väsentliga är att en sådan allmän princip bara kan uppstå som ett resultat av en föregående klassifikation och analys av konkreta förhållanden i en särskild situation och inte som ett resultat av att man isolerar några få för dessa situationer gemensamma drag genom ytliga analogier.

²² Skillnaden mellan hur priset fastställs under konkurrens och vid ofullständig konkurrens har formellt formulerats på detta sätt: nämligen att produktionen bestäms av jämvikt mellan gränskostnad och gränsintäkt; fullständig konkurrens behandlas då som ett specialfall där gräns- och genomsnittintäkterna är lika (eftersom efterfrågan är oändligt elastisk) och gränskostnaden är lika med priset, i stället för mindre än priset. Men när man behandlar industrin som helhet, måste detta avgörande villkor (efterfrågans elasticitet för det enskilda företaget) införas när konkurrensen är ofullständig som ett separat villkor (dvs. separat från efterfrågan för hela industrin); liksom också ett sådant förhållande som närvaron av restriktioner i etableringsrätten i industrin.

²³ T.ex. att i den mån omsättningshastigheten förändrades till följd av prisförändringar (eller förväntade sådana förändringar) skulle detta troligen ske i en riktning som skulle förstärka, och inte motverka, inverkan av förändringarna i penningmängd eller priser. Produktionen ansågs vara opåverkad av efterfrågeförändringar genom det underförstådda antagandet av full sysselsättning, dvs. oelastiskt utbud av produktionen som helhet.

²⁴ Orsaksförhållande används här i betydelsen av en teori som kan göra det möjligt att göra någon förutsägelse om faktiska händelser: i detta fall om den troliga effekten av en förändring av penningmängden.

Jämförande studier av sociala institutioner gör att man har minst sagt starka skäl att anta att den moderna teorin om prisjämvikt kan ha en hel del likheter med kvantitetsteorin i detta avseende. Med Friedrich Engels ord måste den politiska ekonomin som ”historisk vetenskap” ”undersöka i första hand de speciella lagar som gäller för varje enskilt utvecklingsstadium av produktionen och utbytet kommer först efter avslutad undersökning att kunna uppställa de få allmängiltiga lagarna för produktionen och utbudet överhuvud” (*Anti-Dühring*, s. 167 f.).

Detta är ett ämne, som inte här kan bli tillräckligt utförligt behandlat. Men det är också ett ämnesområde som i det här sammanhanget inte helt kan ignoreras. Även om ingen på allvar kan förneka att det finns drag, som olika typer av ekonomier har gemensamt, och att sådana analogier förtjänar att studeras och är av betydelse när de sätts in i rätt sammanhang, så tycks det helt klart att huvudfrågorna då det gäller den ekonomiska utvecklingen, sådana som de framställs i de följande avsnitten, inte alls kan besvaras såvida man inte går utanför gränserna för den inskränkta typ av ekonomiska analyser, där teorin i så stor utsträckning saknar rötter i verkligheten, och om man inte avskaffar de existerande gränserna mellan vad som brukar betraktas som ”ekonomiska faktorer” och ”sociala faktorer”. Det är vidare inte bara det att denna begränsade form av undersökningar är ur stånd att besvara vissa frågor. Genom att begränsa sina undersökningar av samhället till marknaden bidrar dessa studier också till en mystifikation av det kapitalistiska samhällets innersta natur, som nationalekonomins historia med sina abstinenteorier och ordlekar om ”produktivitet” ger så många exempel på. På marknaden, där allting går att byta, även proletäreernas arbetskraft, uppträder allt som likvärda enheter, eftersom man bortser från nästan varje egenskap förutom den att de är bytesobjekt. På denna analysnivå betraktas allting som ett utbyte av ekvivalenter. I bytesprocessen medverkar ägaren till värdepapper lika mycket som arbetaren. Kapitalismens kärna som en särskild metod för en klass, som har ekonomisk makt och privilegier att tillägna sig merarbete, döljs således genom att man jonglerar med begrepp. Att flytta tyngdpunkten i de ekonomiska undersökningarna från att vara studier som är inriktade på bytesförhållanden i allmänhet till studier av ett specifikt kapitalistiskt samhälles framväxt och fysiologi – studier som måste knytas samman med en jämförande studie av olika ekonomier – det är en förändring av studiernas inriktning som åtminstone i det här landet borde ha gjorts för länge sedan.

2. Feodalismens nedgång och städernas framväxt

I

Vårt land har inte förblivit opåverkat av diskussionen om vad begreppet feodalism innebär. Termen har använts på många och motsägelsefulla sätt. Som dr Helen Cam påpekat har konservativa historiker haft en benägenhet att söka feodalismens väsentliga egenskaper i det faktum att ”innehav av jord är källan till politisk makt”. För juristen har dess främsta egenskap varit att ”medborgarnas ställning bestämts genom besittningsrätten” och för ekonomiska historiker har den varit att ”bruka jorden genom att utöva makt över människor”. (*History*, band XXV, s. 216). I allmänhet har frågan emellertid varit föga kontroversiell här. Definitionerna har inte knutits till konkurrerande samhällsfilosofier såsom fallet varit i andra länder, i synnerhet i artonhundratalets Ryssland. Själva existensen av ett sådant system har aldrig ifrågasatts och man har inte skapat någon framtidsvision som varit grundad på den prägel som detta system kan ha satt på nutiden. I Ryssland däremot har diskussionen varit livligare än någon annanstans, och frågan om huruvida feodalismen i västvärldens mening någonsin existerat där utgjorde en huvudfråga i den berömda debatten mellan västerlänningar och slavofiler under första delen och i mitten av artonhundratalet. Först lade man tonvikten vid det förhållande som vasallen stod i till sin furste eller härskare och vid formen för jordinnehav och gav i huvudsak detta förhållande en juridisk definition: en definition, som visserligen överensstämde med ordets etymologi, då ju, som Maine påpekade, termen feodalism ”har den bristen att den ensidigt uppmärksammar bara ett av dess utmärkande drag”. Ett klart exempel på detta är den definition som professor P. Struve nyligen bidrog med i *Cambridge Economic History of Europe*: ”ett kontraktsmässigt men oupplösligt band mellan dagsverken och jordinnehav, mellan personliga skyldigheter och reella rättigheter”. Av denna definition följer att, fastän feodalismen hade existerat i Ryssland, dess början kunde dateras till först omkring år 1350, då de självägande bönderna försvann och då arrendatorernas skyldigheter gentemot jordägarna infördes. Den antogs upphöra på sextonhundratalet, när *pomiestien* införlivades med *votchinan* (dvs. blev ärftlig) och man återgick till systemet med självägande bönder. Med marxismens växande inflytande på ryska studier i jordbrukets historia fick en annan definition en framskjuten ställning. Den satte snarare ekonomiska än juridiska förhållanden i förgrunden. Professor M. N. Pokrovskij, som under många år var de marxistiska historikernas nestor, tycks ha betraktat feodalismen som ett system med en självförsörjande ”naturhushållning” i motsats till en ”bytsekonomi”, där pengar användes, och som en ”ekonomi, som är inriktad på konsumtion”.¹ Denna uppfattning, att feodalismen vilade på naturhushållning som ekonomisk grundval, är en åsikt som, åtminstone underförstått, tycks delas av ett antal ekonomisk-historiker i västvärlden. Den kan emellertid sägas ha mer gemensamt med den tyska historiska skolans uppfattning, t.ex. Schmollers, än med Marx'. Det finns åtskilliga bevis på att marknaden och användningen av pengar spelade en mer framträdande roll under medeltiden än vad man vanligtvis tror. Denna åsikt delar med den rent juridiska den stora olägenheten (minst sagt), att den inte låter termen på något sätt sammanfalla med livegenskapen som institution. Vad gäller Pokrovskij föranleder denna definition honom att tala om femtonhundratalet i Ryssland som en period av nedgång för feodalismen (och han kallar kapitlet som handlar om detta i sin *Brief History* ”Feodalismens upplösning i Ryssland”).

¹ *Brief History of Russia*, band I, s. 289. Denna definition renderade honom bland annat stark kritik från andra sovjetiska historiker i början på 30-talet. Pokrovskijs kritiker påstod att han försökte att samtidigt hävda denna uppfattning och en rent politisk och juridisk; och att han på grund av påverkan i synnerhet från ett mycket omdiskuterat arbete av Pavlov–Silvanskij 1907 (som framförde idén att feodalismen i västerländsk mening hade existerat i Ryssland), aldrig helt bröt med denna senare uppfattning.

Anledningen till att han gör detta är att handeln levde upp vid denna tid och marknadsproduktionen ökade. Ändå var femtonhundratalet just den period då tidigare fria eller halvfria bönder i stor skala gjordes livegna och de feodala pålagorna på bönderna kraftigt ökade. Några engelska ekonomisk-historiker har tydligen försökt undkomma detta dilemma, för det första genom att faktiskt identifiera livegenskap med fullgörande av dagsverken eller tvångsarbete på godsägarens egendom, för det andra genom att försöka visa att sådana dagsverken vanligen försvann och utbyttes mot ett kontraktsförhållande, som baserades på penningbetalningar i takt med att handeln och produktionen för en större marknad utvecklades vid medeltidens slut. Detta tycks dock inte alls utgöra en tillfredsställande lösning av dilemmat, vilket kommer att framgå av fortsättningen på detta kapitel.

Engelsmännen är benägna att avfärda resonemang om definitioner som rena hårklyverier – en inställning, som antagligen är sund när man inser att många diskussioner av detta slag inte har varit mycket mer än en övning för pedanter. Men definitionsfrågor kan inte helt avfärdas hur gärna man än vill låta fakta tala för sig själva. Det har redan sagts att när det gäller att ge en term som feodalism eller kapitalism en bestämd betydelse, uttryckligen eller underförstått, antar man just härigenom en klassificeringsprincip, som man tillämpar i urvalet av och vid sammanställningen av historiska händelser. Man bestämmer hur man skall bryta upp kontinuiteten i den historiska processen, det råmaterial som historien erbjuder historieskrivaren – vilka händelser och vilka orsakssammanhang som skall framhävas. Eftersom en klassificering med nödvändighet måste föregå och bilda grundvalen för analysen, måste de definitioner man har antagit få ett avgörande inflytande på resultatet så snart man övergår från beskrivning till analys.

För att undvika överdriven noggrannhet antar vi utan någon ingående argumentering i fortsättningen en definition av feodalismen, där tonvikten inte ligger på det juridiska förhållandet mellan vasall och härskare, inte heller på förhållandet mellan den direkta producenten och produktens bestämmelseort, utan på förhållandet mellan den direkte producenten (oavsett om denne är hantverkare i en verkstad eller bonde) och hans omedelbare härskare eller herre och på det samhällsekonomiska innehållet i deras ömsesidiga förpliktelser. I överensstämmelse med den uppfattning av kapitalismen som diskuterades i förra kapitlet kommer denna definition att karakterisera feodalismen i första hand som ”ett produktionsätt”. Och det är kärnan i vår definition. På så sätt blir feodalismen praktiskt taget identisk med vad vi vanligen menar med livegenskap – en skyldighet som påtvingats producenten, oberoende av dennes egen fria vilja, att uppfylla vissa ekonomiska krav, vilka antingen består i tjänster som skall utföras eller av pålagor, som skall betalas i pengar eller in natura – av arbete eller vad dr Neilson har kallat ”gåvor till godsherrens visthus”.² Detta tvång kan utövas med hjälp av den militära makt som den feodala överhögheten förfogar över, eller genom praxis som har stöd i något slags juridisk procedur, eller genom laga tvång. Detta produktionsätt avviker å ena sidan från slaveriet såtillvida som (som Marx har uttryckt det) ”den omedelbare producenten befinner sig här enligt förutsättningen i besittning av sina egna produktionsmedel, av de till förverkligande av hans arbete och till framställande av hans levebröd nödvändiga arbetsbetingelserna; han bedriver åkerbruk självständigt liksom den därmed förknippade lantligt-husliga industrin” under det att ”slaven arbetar med främmande produktionsbetingelser och ej självständigt”. Samtidigt innebär livegenskap ”ofrihet som kan förekomma i allt svagare nyanser från livegenskap med tvångsarbete till blott och bart tributplikt”.³ Det skiljer sig från kapitalis-

² N. Neilson, *Customary Rents* (i *Oxford Studies in Social and Legal History*), s. 15. Se även Vinogradov, *Villeinage in England*, s. 405: ”Fastän dagsverkeskyldigheten var mycket markerad och förekom i de flesta fall (under den feodala perioden), är den på intet sätt den enda som skall tas med i beräkningen.”

³ *Capital*, band III, 5.918. Marx säger i fortsättningen att ”under sådana förhållanden kan merarbetet åt den

men, för det första såtillvida att arbetaren där (liksom under slaveriet) inte längre är en oberoende producent utan är skild från sina produktionsmedel och från möjligheten att själv sörja för sitt uppehälle; för det andra (till skillnad från slaveriet) är hans förhållande till ägaren av produktionsmedlen, vilken använder hans arbetskraft, rent kontraktsmässigt (en försäljning eller förhyrning som kan upphävas med kort varsel). I lagens mening kan han både välja och byta herre.

Detta samhällssystem, som vi kallar feodal livegenskap, har i historien av olika skäl satts i samband med en svagt utvecklad teknik, där produktionsredskapen är enkla och i allmänhet billiga och produktionen i huvudsak är individuell till sin karaktär. Arbetsfördelningen (och härav samspelet mellan individer i produktionen som en socialt integrerad process) befinner sig på en mycket primitiv utvecklingsnivå. Historiskt sett har den också satts i samband (i huvudsak av liknande skäl) med produktion för hushållets eller bysamhällets omedelbara behov och inte för någon större marknad. Ändå är ”naturhushållning” och livegenskap långt ifrån identiska företeelser. Feodalismens höjdpunkt kännetecknades av storgods, där brukningen av jordherrens egendom ofta och i stor omfattning utfördes genom tvångsarbete. Men det feodala produktionssättet begränsades inte till denna klassiska form. Detta ekonomiska system har slutligen, åtminstone under en del av sin historia och ofta under sin första tid, satts i samband med former för politisk decentralisering, där feodalherrens villkorliga jordinnehav grundades på något slags tjänsteplikt och (mer allmänt) med jordherrens innehav av en juridisk eller halvjuridisk funktion i förhållandet till den berörda befolkningen. Men detta samband är inte oföränderligt och livegenskap kan existera både tillsammans med relativt centraliserade statsformer och ärftligt jordinnehav oberoende av förekomsten av tjänsteplikt. För att vända upp och ner på en beskrivning av Vinogradoff (som talar om livegenskap som ”en karakteristisk följd av feodalismen”) kan vi säga att jordinnehav som förläning är ett vanligt kännetecken, men inte ett statistiskt kännetecken, för feodal livegenskap som ekonomiskt system i den mening vi lägger i ordet.

II

Återupplivandet av handeln i Västeuropa efter år 1100 e.Kr. och dess nedbrytande inverkan på det feodala samhället är en välkänd historia. Handelns framväxt förde med sig handelsmän och handelssamhällen, som livnärde sig som främmande parasiter i det feodala samhällets porer. Utbytet medförde en ökad användning av pengar inom den självförsörjande feodala ekonomin. Köpmannens närvaro uppmuntrade en växande benägenhet att idka byteshandel med överskottsprodukter och producera för marknaden. Allt detta har med stor detaljrikedom skildrats åtskilliga gånger. Konsekvenserna för den gamla ordningens struktur var genomgripande nog. Penninginkomster såväl som de livegnas arbete blev jordherrens främsta ambition. Förutom en lånemarknad utvecklades också en fastighetsmarknad. Som en författare påpekade, då han talade om England: ”de stora vägarna som förenar London med kusten är de artärer genom vilka pengar flyter, det mest destruktiva och upplösande elementet då det gäller länsherrarnas makt”.⁴

nominelle ägaren till jorden inte tas från dem (de livegna) genom några ekonomiska åtgärder utan måste tvingas av dem med andra åtgärder, vilka former de nu antar”; och han tillägger följande: ”Den specifika ekonomiska form i vilken obetalt merarbete pumpas ur de direkta producenterna bestämmer förhållandet mellan de styrande och de styrda ... Det är alltid det direkta förhållandet mellan ägarna i produktionsförhållandet och de direkta producenterna som avslöjar den innersta hemligheten, den dolda grundvalen för hela samhällsbyggnaden, och ... motsvarande statsform.” Men ”detta hindrar inte att samma ekonomiska grundval uppvisar ett oändligt antal variationer och avvikelser”, beroende på ”ett stort antal yttre omständigheter, den naturliga miljön, rasegenskaper, yttre historiska inflytanden och så vidare, vilket allt måste fastställas genom noggrann analys”.

⁴ W. H. R. Curtler, *The Enclosure and Redistribution of our Land*, s. 41. Pirenne säger att

Att denna process var av utomordentlig betydelse under dessa år- hundraden kan knappast betvivlas. Att den var förknippad med de förändringar som var så märkbara under slutet av medeltiden är också uppenbart. Det nödvändiga villkoret för den tendens som utvecklades, att ersätta dagsverken med betalning i pengar eller att antingen arrendera ut länsherrens jord för pengar eller att fortsätta att bruka den med hjälp av förhyrd arbetskraft, var uppenbarligen uppkomsten av en marknad och penningtransaktioner. Vad som kan ifrågasättas är emellertid huruvida detta samband var så enkelt och direkt som det ofta framställts och huruvida, som också så ofta framhållits, marknadens utvidgning kan tas som ett villkor för feodalismens nedgång, eller huruvida en förklaring är möjlig med detta som enda och avgörande faktor. Det har blivit vanligt att tillskriva utbytets och pengarnas upplösande effekt inte bara ett framträdande utan också ett enastående inflytande då det gäller omvandlingen av det feodala samhället till ett kapitalistiskt. Vi presenteras ofta bilden av en mer eller mindre stabil ekonomi som upplöstes av handeln, vilken verkade som en utomstående kraft och utvecklades utanför det system den slutligen överflyglade. Vi presenteras en tolkning av omvandlingen från den gamla ordningen till den nya, som söker de dominerande orsakssammanhangen inom utbytessfären mellan den feodala ekonomin och världen utanför. "Naturahushållningen" och "bytesekonomin" är två ekonomiska system som inte kan samexistera, och närvaron av den senare, sägs det, är tillräcklig för att den förra skall upplösas.

Allvarliga tvivel om riktigheten i en sådan tolkning uppstår så snart som handelns inflytande på den feodala strukturen i olika delar av Europa, eller t.o.m. i olika delar av England, blir föremål för jämförande studier. Om t.ex. penningekonomin destruktiva inverkan på den gamla ordningen, baserad på de livegnas arbete, verkligen var den avgörande faktorn, kunde man naturligtvis vänta sig att finna de flesta bevisen på hur dagsverken ersattes med penningbetalningar i England under (låt oss säga) trettonhundratalet i grevskapen närmast Londonmarknaden – det område som hade den närmaste kontakten med "de artärer genom vilka pengar flyter, de mest destruktiva och upplösande elementen för länsherrarnas makt". Det var faktiskt sydöstra England, som uppvisade den största andelen dagsverken vid denna tid och de norra och västra delarna av England den minsta.⁵ Detta kan i sig självt tyckas otillräckligt som bevis, då den relativa betydelsen av dagsverken som betalning till feodalherren varierade i olika delar av landet beroende på jordbrukstyp och storleken på godsets odlade jord. Penningbetalningar var också ofta kvarlevor sedan lång tid tillbaka och inte resultatet av aktuella förändringar.

Men vi upptäcker också när vi studerar utvecklingen under flera århundraden, att dagsverkena "avvecklades först i de mer efterblivna delarna av landet, som låg längst bort från de stora marknaderna, framför allt i de nordvästra delarna, medan de mer progressiva sydöstra delarna behöll dem längst". För det andra skulle en förklaring till förändringen – en förklaring, som lägger tonvikten vid marknadens inflytande – leda till att man väntar sig finna ett nära samband mellan handelns utveckling och livegenskapens försvinnande i olika delar av England. I viss mån är det sant att det finns ett samband. Men undantagen är tillräckligt anmärkningsvärda. Ett utmärkande fall, där sambandet inte håller, är i Östeuropa i slutet av fjortonhundratalet, där feodalismen återuppstod. Den "andra livegenskapen", som Friedrich Engels kallade den, var ett återupplivande av det gamla systemet, som var förenat med framväxten av produktion för marknaden. I de baltiska

"länsherresystemets förfall fortskred i takt med handelns utveckling" (a.a. s. 84). Professor Nabholz tillskriver övergången från feodala förpliktelser till penningarrenden det faktum att "godsherrn måste anpassa sig till en penningekonomi" (*Cambridge Economic History*, band I, s. 503; samt 554-555).

⁵ Se H. L. Gray i *English Historical Review*, oktober 1934, s. 635 f. Visserligen dominerade London ännu inte över andra städer på samma sätt som senare. Men de två näst mest betydande städerna, Norwich och Bristol, låg också i södra hälften av England.

länderna, i Polen och Böhmen ledde de ökade möjligheterna till spannmålsexport inte heller till livegenskapens upphävande, utan till en ökning eller ett återupplivande av böndernas dagsverkeskyldigheter och till produktion för marknaden på storgods, baserad på livegen arbetskraft. På samma sätt sammanhängde den ökade handeln i Ungern intimt med framväxten av stora jordagods och ökade bördor för bönderna. För det tredje finns det inga bevis för att förändringen av betalningssättet i England hade något samband med framväxten av en produktion för marknaden, även om båda företeelserna hörde samman med de senare stadierna i livegenskapens försvinnande.⁶ Man har nu insett att det skedde en ganska omfattande förändring av betalningssätten så tidigt som på elvahundratalet, vilket under tolvhundratalet följdes av en reaktion i riktning mot en ökning av dagsverken och ett intensifierat tryck på bönderna. Ändå var handeln och stadsmarknadernas tillväxt en företeelse som hörde hemma under tolvhundratalet då den feodala reaktionen inträdde, och inte under elvahundratalet då övergången till ett annat betalningssätt tog fart.

Det tycks faktiskt finnas lika mycket belägg för att framväxten av en penningekonomi i sig ledde till en intensifiering av livegenskapen, som det finns belägg för att den var orsaken till feodalismens nedgång. Om vi vill mångfaldiga exemplen finner vi att Östeuropas historia är synnerligen rik på vittnesbörd av det förra slaget. Det faktum att de grekiska kolonierna utmed svartahavskusten under hundra- och två- hundratalet e.Kr. drev handel i mycket stor omfattning hindrade dem inte från att (i Rostovstevs beskrivning av dem) vara ”militära samhällen där jordägare och handelsmän härskade över en infödd livegen befolkning”. Det faktum att de tidiga ryska städerna såsom Kiev och Novgorod var så stora handelscentra på den stora handelsvägen från Östersjön via Ladoga och Dnjepr till Svarta Havet hindrade inte deras härskande klass från att både använda slavar i produktionen och att använda dem som handelsvara eller utveckla en sorts livegenskap på sina jordegendomar. 400 år senare var det rika kloster som Troitsa Sergeievsky nära Moskva eller St. Cyril vid Vita Havet som var bland de mest företagsamma och framgångsrika handelskompanierna under denna tid. De var de första att kräva dagsverken (i stället för betalning i pengar eller in natura) av bönderna på sina jordegendomar. Något liknande var fallet med de tyska klostren och med kyrkan, som koloniserade områdena öster om Elbe och drev de infödda vendiska bönderna till livegenskap eller t.o.m. slaveri på dessa bönders en gång fria jord. Det upprätthölls i allmänhet ett hårdare slaveri på kyrkans jordegendomar än det som var förhärskande på de världsliga jordherrarnas gods.

I Polen under fjortonhundratalet inträffade en förändring från ett system med pålagor i pengar och in natura till ett omfattande system med dagsverken samtidigt som spannmålsexporten ökade, vilket var en följd av freden i Torun 1466, som hade givit Polen utförselhamnar vid Östersjön.⁷ I det av Polen ockuperade Ukraina finner vi under femtonhundratalet att ”livegenskapen för första gången uppenbarade sig i västra Ukraina, där efterfrågan på spannmål (för export) först uppstod under den senare delen av femtonhundratalet”. Sjuttonhundratalets Ryssland – Peter den Stores och den upplysta Katarina den Storas, ”den ryska adelns guldålder” – var en tid då den ryska livegenskapen mer än någonsin närmade sig slaveriet. Den livegne var praktiskt taget sin herres ägodel. Denne kunde skilja en bonde från jorden och sälja honom. Han kunde tortera (och t.o.m. döda) honom nästan ostraffat. Ändå var det detta århundrade som bevittnade en starkare utveckling av handeln än något tidigare århundrade sedan Kievs glansdagar och en inte

⁶ Detta samband gäller emellertid knappast fjortonhundratalet. Under detta århundrade skedde en mycket snabb ökning av den anställda arbetskraften i jordbruket, men det var ett århundrade då handeln i huvudsak minskade i stället för att öka.

⁷ J. Rutkowski, *Histoire Economique de la Pologne avant les Partages*, s. 31 f. Förändringen tycks ha kommit tidigare, och även ha varit mest fullständig, i närheten av de farbara floderna som t.ex. Vistula, och långsammare och mindre utvecklad i avlägsna trakter där transportererna var besvärliga.

oansenlig tillväxt av manufakturerna.

På frågan om huruvida det finns något skäl att antaga att penningekonomin tillväxt i sig själv skulle uppmuntra en feodalherre att slopa eller lätta på de livegnas traditionella förpliktelser och ersätta dem med ett kontraktsförhållande tror jag att svaret måste bli att något sådant skäl inte fanns. Att feodalherren inte skulle ha någon som helst anledning att utbyta dagsverken mot penningbetalningar även om penninghushållningen utvecklats avsevärt är uppenbart. Det är i detta avseende som en viss utökning av marknaden var ett betydelsefullt villkor för en förändring. Men av detta följer inte att en ökad handel med nödvändighet leder till att dagsverken ersätts med något annat (än mindre till producentens frigörelse från alla feodala åligganden) eller till utarrendering av feodalherrens jordegendomar eller till att dennes jordegendomar brukas av förhyrd arbetskraft. Kan man inte på lika goda grunder förvänta sig att handelns framväxt förorsakar en intensifiering av livegenskapen och leder till att man med tanke på marknaden låter tvångsarbetare bruka jorden? Finns det inte lika goda skäl till att betrakta detta som en naturlig konsekvens av handelns expansion under trettonhundra- och fjortonhundratalet i England, Frankrike och Rhenlandet? Om något av dessa två alternativa förlopp skulle betraktas som det mest sannolika skulle det vara det förra, eftersom handelns effekt under tidigare perioder uppenbarligen hade varit att leda till att slaveriet, vilket tillåter ett högre mått av organisation och disciplin, ersätter livegenskapens lösare tyglar.⁸ I den tidigare diskussionen om feodalismens nedgång tycks antagandet att produktionen av varor för en marknad med nödvändighet innebär produktion grundad på lönearbete alltför ofta omedvetet smugit sig in i argumenteringen.

Vad som uppenbarligen saknas i den traditionella tolkningen är en analys av feodalismens inre relationer som produktionssätt och den roll dessa spelade för systemets upplösning eller fortlevnad. Medan den aktuella utgången måste betraktas som ett resultat av sammansatt växelverkan mellan den yttre påverkan från marknaden och de inre relationerna hos systemet, kan de senare i ett avseende sägas ha utövat ett avgörande inflytande. Som Marx anmärkt: det ”upplösande inflytande”, som handeln kom att få på den gamla ordningen berodde på detta systems karaktär, ”dess soliditet och inre sammansättning”. ”Vilket produktionssätt som kommer att ta det gamlas plats beror inte på handeln utan på karaktären hos det gamla produktionssättet självt.” (*Kapitalet*, band III.)

Så snart vi frågar efter i vilken utsträckning inneboende krafter i den feodala ekonomin var ansvariga för dess nedgång beträder vi ett område som ägnats föga studium och där källorna varken är särskilt talrika eller bindande. Men de uppgifter vi har visar bestämt att det var feodalismens otillräcklighet som produktionssätt tillsammans med den härskande klassens växande behov av inkomster som i första hand var orsaken till dess nedgång. Behovet av större inkomster ökade trycket på producenten till en punkt där detta tryck bokstavigt talat blev outhärdligt. Den källa, ur vilken den feodala härskande klassen fick sina inkomster, och den enda källa som kunde utökas, var den tid under vilken den tjänande klassen arbetade utöver den nödvändiga tid som gick åt för att den skulle kunna förtjäna sitt eget uppehälle. Med dåtidens låga och statiska arbetsproduktivitet var den marginella tid varunder denna merprodukt kunde skapas ytterst knapp. Varje försök att öka den måste ske på bekostnad av den tid som producenten ägnade åt sin egen magra jordlott. Man måste mycket snart antingen pressa producentens förmåga utöver det en mänsklig varelse kan uthärda eller också reducera hans uppehälle under gränsen för en rent djurisk existens. Att så var fallet hindrade naturligtvis inte att trycket ökade och en större merprodukt togs ut. Det slutliga resultatet av systemet blev emellertid för det mesta

⁸ Marx omnämner det faktum att ”i den antika världen resulterar alltid handelns och köpmanskapitalets utveckling i att en slaveekonomi uppstår” (*Capital*, band III, s. 390).

katastrofalt, eftersom det till slut ledde till en förbrukning eller ett faktiskt försvinnande av den arbetskraft genom vilken systemet fick sin näring. Med en fransk författares ord: ”För riddaren eller baronen var bonden, livegen eller fri, bara en källa till inkomst. I fredstid förtryckte de honom hemma så mycket de kunde med skatter och dagsverken; i krigstid och på främmande mark plundrade, mördade, brände och trampade de på honom ... Bonden var en varelse som var till för att exploateras hemma och förgöras utomlands och ingenting annat.” Inte ens i den tidens litteratur, som t.ex. *les Chansons de geste*, som var så full av ädel ridderlighet, ”finns det ett ord av medlidande med bönderna som massakreras i hundratal eller förs bort med händer och fötter i bojar eller vilkas hus och skördar bränns” (A. Luchaire, *Social France at the Time of Philip Augustus*, s. 384). Den livegne finner man överallt föraktad och betraktad som en lägre varelse. Man ser honom inte ens som produkten av en politik utan helt enkelt som ett instrument – ett verktyg som var till för att berika jordherren. För detta system hade historien sina egna sällsamma beräkningar.

Arbetsproduktiviteten förblev inte bara låg i en ekonomi som grundade sig på storgodsens – vilket både berodde på de metoder som användes och på bristen på arbetsincitament. Jordens avkastning förblev dessutom så mager att den fått vissa experter att påpeka att odlingssystemet faktiskt ledde till en utsugning av jorden. Det primitiva växelbruket och bristen på foderväxter (t.ex. lucern) och på utsäde gav jordarna lite tillfälle till vila efter skördarna. Trots att man kände till gödsling och ibland använde sig av den, hindrade genomsnittsbondens fattigdom honom från att gödsla sin jord på lämpligt sätt, vilket jord som brukades med det medeltida skördesystemet krävde om den inte skulle förlora i produktivitet. Bönderna kunde inte ens låta fåren beta på sin egen mark på grund av jordherrens *jus faldae*, som innebar att jordherren hade rätt att låta godsets får beta på bondens mark.

Det fanns alltså små eller inga möjligheter eller incitament till förbättringar. Som en framstående specialist på europeisk medeltid har uttryckt det: ”En viss förbättring av jorden förekom men blev ett svepskäl för nya pålagor” och jordägaren blev ”endast en parasit (som) ... omintetgjorde initiativ och sög upp all energi vid källan genom att utkräva större delen av frukterna av de livegnas arbete på ett sådant sätt att arbetet blev till hälften sterilt”.⁹ Det är knappast förvånande att feodaltherrarna klagade över livegna, som ”arbetar ivrigt framför ens ögon men som är slöa och lata bakom ens rygg”, eller över att den kategori av livegna som helt saknade jord (den mest utsugna inom det feodala samhället), och som ”köptes och såldes som djur, piskades med käppar och aldrig fick vila eller hämta andan ... vredgades och var stolta gentemot sin härskares befallningar, om de inte hölls nere genom fruktan” (Citerat av G. G. Coulton, *Social Life in Britain from the Conquest to the Reformation*, s. 340, 341 f).

Hur usel situationen var för producenternas stora massa och hur nära ett oreducerbart minimum de levde beskrivs av samtida iakttagare. En man, som ”drev fyra kvigor framför

⁹ P. Boissonnade, *Life and Work in Mediaeval Europe*, s. 140 f samt s. 145. Se Adam Smiths kommentar i *Wealth of Nations* (1826 års upplaga) s. 360-363. Denton hävdar att den odlingsbara jorden i England är utsugen (*England in the Fifteenth Century*, s. 153), och lord Ernle har t.o.m. hävdad att avkastningen sjönk med 30 till 40 procent per hektar mellan tolv- och fjortonhundratalet. Se även Harriet Bradley, *Enclosures in England*, 5. 47 f, som omnämner ”de överväldigande bevisen på trettonhundratalsbondens fattigdom - en fattigdom som bara kan förklaras av jordens ofruktbarhet”. För en motsatt åsikt, se R. Leonard i *Econ. Journal*, mars 1922 samt om den större frågan om utsugning av jorden i historiskt perspektiv A. P. Usher i *Quarterly Journal of Economics*, maj 1923, s. 385. Mer fullständiga statistiska data stöder inte åsikten att en nedgång av avkastningen inträffade under denna tid, utan ger snarare, som en författare nyligen sammanfattat frågan, ”intrycket att perioden karakteriserades av stagnation inom jordbruket, men inte tillbakagång, ty jordbruksteknikens nivå var i början troligen så låg den kunde bli” (M. K. Bennett i *Econ. History*, februari 1935, s. 22).

sig, vilka blivit så svaga och såg så bedrövliga ut att man kunde räkna varje revben” hade så usla skodon att ”tårna stack ut då han satte foten i marken. Hans benkläder hängde i trasor kring knäna.” Hans hustru, som gick bredvid, ”gick barfota på isen så att blodet strömmade”. Fogdarnas valspråk var att ”bonden växer liksom pilen bättre ju oftare han tuktas” – ett talesätt som, även om det kan ha innehållit ett korn av sanning, måste ha haft det i begränsad utsträckning. Fogdarna förtjänade den föga avundsvärda titeln *excoriator rusticorum*. Abboten i Burton behövde knappast påminna sina livegna om att de var *nihil praeter ventrem* (intet förutom magen, ö.a.).

Samtidigt krävde behovet av ökande inkomster hos det feodala samhällets härskande klass ett intensifierat tryck och nya pålagor på producenterna. För det första fanns det en tendens (som tycks ha varit mer framträdande på kontinenten än i England) att antalet vasaller utökades genom ett system med undervasaller, i syfte att stärka de större feodalherrarnas militära resurser. Detta, tillsammans med den naturliga tillväxten av antalet adelsfamiljer och en utökning av feodal-herrarnas följen, gjorde att den parasiterande klassen växte och måste försörjas med ett överskott, som skapades genom den livegna befolkningens merarbete.¹⁰ Till detta kom följderna av krigen och stråtröverierna, vilka kan sägas ha utgjort en integrerad del av den feodala ordningen. Dessa ökade feodalherrarnas och kronans utgifter på samma gång som de spred förödelse och död över landet.

Medan pålagor och utsugning minskade produktivkrafterna ökade kraven på producenterna. Korstågen innebar en särskild åderlätning av de feodala inkomsterna under denna tid. Med riddarväsendets utveckling utvecklades också adelns dyrbara hushåll med slösaktiga fester. De feodala hoven tävlade med varandra i att vara storslagna. Den växande handeln, som gjort attraktiva exotiska varor tillgängliga och gjort det möjligt att producera ett överskott för en marknad, hade till en början påskyndat en tendens att intensifiera det feodala trycket på bönderna. Som vi redan observerat kännetecknades tolvhundralets England av en ökning av dagsverkesskyldigheten på de stora godsens i England och särskilt på klostergodsen. En samtida beskrivning klagar över att jordherrarna ”förstör bönderna genom indrivning av pålagor med tvång och förtryck”. (Cit. av H. S. Bennett, a.a. s. 138 f; samt s. 105). Kanske detta var orsaken till den förändring som Vinogradov talar om, då han säger att ”jordherrarnas vilja och inflytande är tydligare och mer framträdande i dokument från tolvhundralet än i tidigare källor” (*Villeinage in England*, s. 408). På samma gång är det möjligt att de mindre godsens, som led brist på ofri arbetskraft, hade en tendens att uppmuntra penningarrenden för att få arbetskraft som kunde bruka jorden, då detta var genomförbart med förhyrd fri arbetskraft. I elvahundralets Frankrike hör vi spridda röster såsom Abbé de Cluny fördöma böndernas förtryckare, som inte nöjer sig med de vanliga bördorna utan ställer ytterligare krav.¹¹

Resultatet av detta ökade tryck var inte bara ämnat att tvinga hönan att värpa guldägg, utan fick också till följd att man tvingade bönderna att i ren desperation illegalt emigrera från godsens. Man åstadkom en massflykt bland producenterna, som berövade den feodala ekonomin dess hjärteblod. Den feodala ekonomin störtade sig under trettonhundra- och fjortonhundralet in i en serie av kriser som den själv förorsakat. De livegnas flykt från jorden antog ofta katastrofala proportioner både i England och annorstädes och ledde inte bara till städernas tillväxt, utan gynnade särskilt på kontinenten uppkomsten av rövarband och vagabonder, de s.k. *jacqueries*.¹² ”Då jordherrarna” i Frankrike ”förblev omedgörliga

¹⁰ Vad beträffar storleken på kyrkans egendomar vid slutet av medeltiden, se Sombarts kommentarer i *Der Moderne Kapitalismus*, band I, s. 60-162.

¹¹ Citerat ur Levasseur, *La Population Française*, band I, s. 147. Pirenne talar om ett tillstånd av ekonomiskt trångmål bland riddare och kloster på kontinenten vid mitten av tolvhundralet.

¹² Den engelska lagstiftningen stadgade stränga straff för sådan flykt från feodal tjänst: straff som omfattade fängelse eller brännmärkning på pannan. För dem som var knutna till en herrgård var det t.o.m. straffbart att

övergavs deras jord, vilket betydde att hela byar eller till och med hela kantoner utvandrade”, och att ”flykten fortsatte att öka” (A. Luchaire, a.a. s. 407 f). Under tolvhundratalet bröt invånarna i ile de Ré upp *en masse*, på grund av jordägarens hårdhet. Denne var tvungen att göra eftergifter för att kunna få någon arbetskraft över huvud taget. Jordägarna ingick i sin tur avtal med varandra under elva- och tolvhundratalen för att ömsesidigt stödja varandra då det gällde att infånga förrymda livegna – överenskommelser som innebar utväxling av fångar eller att man gav varandra rätt att förfölja rymlingar på varandras ägor. Men problemen med rymlingar blev så omfattande och bristen på arbetskraft så stor att man trots avtal och ömsesidiga löften lockade till sig eller rövade bort livegna från närbelägna gods. Denna konkurrens medförde med nödvändighet eftergifter och ledde i sig själv till en begränsning av den ökande feodala exploateringen. I vissa fall tvangs jordherrarna att sälja privilegier eller att begränsa pålagorna för att befolka jorden. Vissa provinser i Frankrike utvecklades på detta sätt till en sorts jordbrukskommuner, utformade som sammanslagna byar, vilka liksom städerna hade borgmästare och egen förvaltning.

I viss utsträckning möttes denna feodalherrarnas trängtan efter ökade inkomster av en befolkningsökning. Det faktum att befolkningen ökade fram till år 1300 e.Kr. antyder att det fram till denna tid fanns områden där det fanns god tillgång på odlingsbar jord och trycket på bonden och de feodala pålagorna ännu inte nått sin höjdpunkt. Data om befolkningsutvecklingen under denna tid är knapphändiga men det är tydligt att en avsevärd folkökning ägde rum både i England och på kontinenten under elva- och tolvhundratalen.¹³ Det är sant att detta borde ha försett systemet med arbetskraft och ytterligare tryggt de feodala inkomsterna. Men med undantag för de områden där en befolkningstillväxt följdes av en ökning av jordarealen (som i sin tur skulle ha krävt en motsvarande ökning av antalet dragdjur och jordbruksredskap), blev det faktiska resultatet att böndernas bördor växte, vilket berodde på det mer intensiva utnyttjandet av den tillgängliga jorden.

Det är sant att under medeltiden avsevärda försök gjordes att utöka den odlade jorden. Det gjordes vissa kraftansträngningar till jordreformer och till kolonisering. Religiösa ordnar såsom Clunyrörelsen och Cistercienserorden bidrog starkt till detta, då de också uppmuntrade hantverket och underhöll vägarna. I England tog man ödemarken i besittning och skogarna röjdes upp. I Flandern erövrade man redan under tolvhundratalet mark från havet. I Tyskland dränerades sumpmarkerna kring Elbe, Oder och Vistula. I allmänhet förelåg emellertid få bevekelsegrunder till nyodling eller till förbättring av jordbruket. Under tolvhundratalet fanns en tydlig jordhunger, som framkallade en viss ökning av den odlade jordarealen. Den motsvarade emellertid inte befolkningsökningen och förekom med all säkerhet på alltför få platser och i alltför liten omfattning för att motverka tendenserna till sjunkande arbetsproduktivitet. Att man utnyttjade jorden till det yttersta visade sig klart i Nederländerna, Sachsen, Rhenlandet, Bayern och Tyrolen omkring år 1200. Bristen på jord var en orsak till emigrationen österut.¹⁴ Det har påståtts att under

lära sig ett hantverk; och det var förbjudet för varje person som ägde jord som avkastade mindre än 20 pund per år att sätta sin son i lära i ett hantverksyrke (Denton, a.a., s. 222) . Se också Lipson: ”Herrgårdssystemet underminerades inte av omvandlingen utan av att bönderna skingrades ... Att bönderna övergav herrgården påskyndade livegenskapens upphörande i England.” *Econ. History of England*, band I (Medeltiden), 1937 års upplaga, s. 92-94.

¹³ . I England tycks befolkningen ha ökat från ca 2 miljoner till 3,5 miljoner mellan den normandiska erövringen och början av trettonhundratalet. I Frankrike var ökningen troligen ännu större. Levasseur anger en ökning från 7 miljoner på tusentalet till mellan 20 och 22 miljoner på trettonhundratalet: en siffra som inte överskreds på femtonhundratalet eller ens före början av sjuttonhundratalet (*La Population Française*, band I, s. 169).

¹⁴ J. Westfall Thompson, *Feudal Germany*, s. 496 och 521: ”På elvahundratalet tycks jorden i vissa

trettonhundralets senare del hade ”gränserna för nyodling i skogstrakterna i Tyskland och i det inre av Böhmen uppnåtts” (Nabholz i *Camb. Econ. History*, band I, s. 396).

Efter år 1300 tycks emellertid folkmängden i hela Västeuropa istället för att öka, vilket den gjort sedan år 1000 e.Kr., ha börjat minska kraftigt.¹⁵ Huruvida detta hade något samband med sjunkande arbetsproduktivitet bland bönderna till följd av folkökningen under de tidigare århundradena eller om det var ett direkt resultat av de feudala pålagorna på bönderna är omöjligt att fastställa med någon större säkerhet. Att det fanns ett samband är dock troligt. I vilket fall som helst blev den omedelbara följden av folkminskningen att det feudala samhället hotades, eftersom inkomsterna krympte. Detta föranledde en mycket akut kris i den feudala ekonomin under trettonhundralet. Vanligtvis har denna nedgång, både då det gäller befolkningen och feodalherrarnas inkomster, uteslutande satts i samband med krigens och pestens hemsökelse. Krig och pest var uppenbarligen orsak till en del av detta, men eftersom nedgången började några årtionden innan digerdödens härjningar hade nedgången säkerligen också ekonomiska orsaker.¹⁶ Pestens förödande följder måste också ha blivit värre av att befolkningen var undernärdd (dödligheten bland dem som drabbades av pesten var proportionellt sett större bland massorna) och lokal hungersnöd krävde också sin tribut då reservförråd saknades.

Det finns anledning förmoda att den nedgång i jordbruket som inträffade i England efter år 1300,¹⁷ antagligen också inträffade i Frankrike vid ungefär samma tidpunkt. I trettonhundralets England hade avfolkningen av landsbygden med dess brist på arbetskraft redan före digerdöden gått så långt att den åstadkommit en nedgång i feodalherrarnas inkomster och en tendens att i allt större utsträckning arrendera ut egendomarna. Det förefaller numera klart att jordens utarrendering mer var ett uttryck för en ekonomisk kris än frukten av en växande ambition att öka handeln eller att åstadkomma jordförbättringar. Under fjortonhundralet förefaller det som om den totala uppodlade jordarealen minskat och som om mer jord lagts ned än vad som utarrenderades till bönderna.¹⁸

blomstrande områden ha ökat i värde till tolv gånger det värde den hade på åttahundralet, och därefter kan man lägga märke till en ökning med ca 50 procent fram till andra hälften av tolvhundralet.”

¹⁵ Denton uppger att befolkningsökningen i England avstannade i slutet av Edward II:s regeringstid och att befolkningen sedan minskade starkt i mitten på trettonhundralet, varefter befolkningsmängden tenderade att förbli stationär vid en nivå som knappast var högre än siffran i Vilhelm Erövrarens jordebok fram till Henry VII:s trontillträde (*England in the Fifteenth Century*, S. 129 f.). Om Europa i allmänhet på trettonhundralet säger Pirenne att det gick in i en period ”som kanske inte var en nedgång men ett upphörande av allt framskridande” (a.a., s. 193).

¹⁶ Lipson t.ex. säger om lönerna att de hade ”ökat i en generation innan digerdöden svepte över England”, och tillägger: ”den stora pesten intensifierade därför bara men orsakade inte den ekonomiska krisen, ty den ändrade jämvikten på arbetsmarknaden hade redan börjat få effekt”. (*Econ. History of England*, band I, 1937 års upplaga s. 113 f.)

¹⁷ R. A. L. Smith har angivit åren strax före 1320 som början på den ”akuta jordbruksdepressionen” i Kent; och daterar från den tiden en politik att återigen kräva utförande av dagsverkesskyldigheter som tidigare omvandlats på de egendommar som tillhörde Christ Church i Canterbury - ”munkarna eftersträvade att till det yttersta utnyttja sina möjligheter till tvångsarbete” (*Canterbury Cathedral Priory*, s. 125-127).

¹⁸ M. Postan i *Econ. Hist. Review*, maj 1939. Professor Postan ställer frågan: I vilken utsträckning var denna minskning av läns herrarnas intäkter orsaken till ”tidens politiska gangstermetoder”, som fick till följd att feodaladeln försvagades ytterligare? Fastän de troligen tilltog i omfattning på fjortonhundralet tycks dessa gangstermetoder ha kännetecknat feodalismen även under de tidigare århundradena (vilket var ännu mer påfallande på kontinenten, t.ex. ”rövarbaronerna” i Rhenlandet och på andra ställen). Jusserand ger exempel på beväpnade ligors stråtröveri och utpressning på trettonhundralet: ligor som enligt det system som kallas ”maintenance” fick stöd från de högsta i riket, inklusive personer vid hovet och medlemmar av den kungliga familjen, varibland fanns prinsen av Wales och kyrkans prelater och Edward III:s ”kära gemål, drottningen”. ”De stora jordägarna och även en del mindre betydande personer hade sina egna män, som svurit att tjäna dem troget och som var redo att utföra varje befallning, vilket bestod i de mest monstruösa dåd, t.ex. att tillförsäkra sig egendommar eller varor till vilka varken deras herrar eller några som kunde göra anspråk på dem hade någon rätt. Och de betalade sina herrar för att 'skyddas'. De terroriserade de rättmätiga ägarna,

I Frankrike tycks arbetskraftsbristen än tidigare ha varit en faktor som förhindrade en utökning av den odlade jorden. Det hade inte bara utdelats stora förläningar av feodalherrar till vasaller och jordlotter till soldater utan jord hade också utarrenderats till småbönder mot att en del av skörden lämnades i utbyte (*tenures a champart*). Vi har nämnt försöken under trettonhundratalet att kvarhålla arbetskraften vid jorden genom att delvis frige livegna och därigenom skapa en källa till inkomster – en tendens, som vi inte bara kan iaktta i Frankrike utan också i Rhenlandet och Flandern. Ibland skedde detta individuellt och ibland genom att man sålde friheten till en hel by på en gång (i Burgund, där bönderna var särskilt fattiga, i utbyte mot att dessa överlämnade en del av sin jord till jordherren). I samband med detta framträdde en tendens att utbyta dagsverken på jordherrens gods mot betalning i pengar eller in natura. Men dessa åtgärder, framtvungade som de var av revolter och rymningar och inte gjorda på initiativ från jordägarna, förmådde inte hejda avfolkningen. ”I alla delar (av Frankrike) övergavs hela byar, ibland för flera generationer.” Skogen invaderade i vissa trakter vad som tidigare hade varit åkerjord och vingårdar och ”de två sista seklerna under medeltiden var i hela Väst- och Mellaneuropa en period av befolkningsminskning och nedgång inom jordbruket”.¹⁹ I västra och centrala Tyskland hade den utvandring österut som genom nyodlingsmöjligheterna påbörjats under elvahundratalet uppmuntrats och understötts av krigsherrarna och kyrkan i de nya områdena kring Elbe och hade utövat ett betydelsefullt inflytande. Koloniseringen var särskilt stark efter ”korståget mot venderna” (eller som Westfall Thompson kallar det ”en dyster blandning av bigotteri och jordhunger”) och som resulterade i partiell utrotning av underkuvade stammar samt i ett stort behov av arbetskraft hos klostren och kyrkan för att ersätta de skattebetalande slaverna i de nya områdena. För att befolka dessa områden utdelades i början speciella koncessioner, som skulle dra till sig nybyggare. Resultatet blev att arbetskraftsbristen spreds inte bara till Sachsen och Westfalen utan också ända till Holland och Flandern varifrån utvandrarerna kom. Det ständiga hotet att förlora dem som arbetade på jorden, vilket var särskilt framträdande i trakter där det fanns framväxande städer eller privilegierade *bourgs*, som fungerade som mäktiga magneter, tillsammans med det ihärdiga motståndet från bönderna att fullgöra dagsverkskyldigheter var en av de främsta faktorerna i de västra delarna av Tyskland då det gällde storgodsens minskande odling av sin egen jord och då det gällde jordherrarnas tendens ”att minska dagsverkerna för att övertala arrendatorerna att inte överge deras egendomar”, som blev allt vanligare efter elvahundratalet (F. L. Ganshof i *Camb. Econ. History*, band I, s. 295).

III

Adelns reaktion inför denna situation var inte alls enhetlig; och det är på skillnaden i denna reaktion i olika delar av Europa som en stor del av skillnaden i de efterföljande århundradenas ekonomiska historia beror. I vissa fall tvingades adelsmännen till eftergifter som innebar en lindring av livegenskapens bördor och ibland t.o.m. att ersätta tvång med kontraktsmässiga förhållanden, förkroppsligade i betalning i reda pengar, för att dra till sig eller behålla arbetskraft (t.ex. i delar av Frankrike, särskilt i söder, efter hundraårskriget). I andra fall svarade de med att öka de feudala pålagorna, med fastare åtgärder för att binda de livegna bönderna till godsens och för att infånga rymlingar, och med att återinföra dagsverkskyldigheter där dessa tidigare hade minskats – den ”feodala reaktionen”, som har debatterats så flitigt. I Östeuropa var det senare mest påtagligt och mest framgångsrikt. Även i England finns det tecken på försök att stärka livegenskapen på trettonhundratalet.

domarna och jurymännen, och utkrävde lösensummor och misshandlade och lemlästade varje motståndare.” (J. J. Jusserand, *Eng. Wayfaring Life in the Middle Ages*, s. 150- 157.)

¹⁹ M. Bloch, *Les Caractères Originaux de l'histoire rurale française*, s. 117 f., samt Bloch, *La Société Féodale: la formation des liens de dépendance*, s. 422-425. På femtonhundratalet hade länsherrarnas attityd till frigivning av livegna hårdnat, och villigheten gav vika för motstånd mot ytterligare eftergifter.

Idag anses det allmänt att detta svar på den brist på arbetskraft som följde efter digerdöden var mindre spritt än man tidigare trott och att det sällan var särskilt framgångsrikt. Att försök gjordes, särskilt på vissa klostergoods, är emellertid ganska säkert.²⁰ På den faktiska renässansens livegenskapen fick på vissa delar av kontinenten, har vi redan sett exempel: vi finner den i Danmark och i länderna på Balkan, samt senare i de baltiska staterna och i Ryssland, Polen, Ungern och Böhmen. I Spanien reducerades muselmaner och judar på godsens till livegna och böndernas lott försämrades så allvarligt att den senare beskrevs som ”värre än galärslavarnas”. Det förekom till och med ett visst återupplivande av slavhandeln på Medelhavet för att skaffa odlare åt jordägarna.

Politiska och sociala faktorer spelade här uppenbarligen en stor roll när det gällde att avgöra händelseförloppet. Styrkan hos böndernas motstånd, de lokala feodalherrarnas politiska och militära makt, som gjorde det lätt eller svårt att slå ned böndernas motstånd och med våld förhindra att godsens övergavs, samt den utsträckning i vilken kungamakten utövade sitt inflytande för att stärka läns herrarnas makt eller tvärtom välkomnade ett tillfälle att försvaga det inflytande rivaliserande delar av adeln hade – allt detta var av stor betydelse för att avgöra om eftergifter eller förnyat tvång skulle bli läns herrarnas svar på flykt och avfolkning, och huruvida, om man försökte med tvång, detta skulle bli framgångsrikt. Vissa författare har framfört åsikten att kungens domstolar och domare fungerade som skydd (utan tvivel bara ett partiellt sådant) för de livegna mot godtyckligt förtryck från godsägarna, i varje fall om detta inte hade stöd i traditionen,²¹ och att den absoluta kungamakten i Frankrike efter sin uppkomst bidrog till att begränsa den ”feodala reaktionens” omfattning. Områdena öster om Rhen däremot (ända fram till Polen och Ryssland) fick inte någon jämförbar centralmakt, som var avundsjuk på feodalherrarnas och Prinsarnas autonomi och stark nog att beröva dem deras oinskränkta auktoritet. I Östeuropa och Spanien verkar det som om de lokala läns herrarnas militära styrka och politiska makt förblev ganska stor. I Frankrike och i Flandern hade feodalismen försvagats allvarligt av hundraårskriget; men i vissa delar av Frankrike förblev läns herrarnas politiska makt en tid framöver relativt opåverkad, och framför allt kyrkan, som var en väl sammanhållen internationell organisation, behöll sin styrka. I England försvagades baronerna, som aldrig hade varit starka jämfört med kronan (vilken tack vare den normandiska erövringen hade försäkrat sig om en oberoende inkomstkälla i de stora kronegendomarna) ytterligare av Rosornas krig; och det i så hög grad att de adelsmän som kallades att närvara vid Henry VII:s första riksdag knappt var mer än hälften så många som kallats vid århundradets början.

Men även om de kanske utgjorde en bidragande orsak, kan politiska faktorer av detta slag knappast anses tillräckliga för att förklara skillnaderna i händelseutvecklingen i olika delar av Europa. Politisk centralisering och kväsandet av bojarernas makt i Ryssland gick hand i hand med en intensifiering av livegenskapen; och även om den absoluta monarkins uppkomst i Frankrike kan ha begränsat den feodala reaktionen, så upphävde den inte

²⁰ Nämligen i Canterbury (där det började före 1330), Ely, Crowland och på vissa egendomar som tillhörde Durhams stift. Man måste dessutom komma ihåg att 1351 års arbetarstadga inte bara innebar lönekontroll utan också gjorde det till ett tvång att vara i tjänst hos en herre för alla fattiga människor vare sig de var livegna eller fria och inskränkte deras rörelsefrihet. Beslut i högre domstolar om dess tillämpning medförde att en feodalherre kunde återinfånga en livegen, trots att ett juridiskt bindande kontrakt upprättats mellan denne och en annan arbetsgivare. Detta tyder på att ”herrgårdsdomstolarna hade blivit otillräckliga för uppgiften att skaffa tillbaka förrymda livegna, och att feodalherrarna behövde någon annan metod att skaffa sig arbetare och att regeringen därför gav dem en sådan” (B. H. Putnam, *Enforcement of the Statutes of Labourers*, s. 222 samt 200-206).

²¹ Detta faktum förnekas emellertid av Kosminskij (och före honom av sådana auktoriteter som Pollock och Maitland), som försäkrar att den engelska lagstiftningen försvarade feodalherrens rätt att öka de livegnas plikter utan begränsningar och vägrade att lyssna på de livegnas anklagelser mot sina herrar. När senare ett visst skydd gavs, var det troligen i första hand de högre domstolarna som gav det.

(åtminstone inte till en början). Alla tecken tyder på att ekonomiska faktorer måste ha haft ett utomordentligt stort och avgörande inflytande på utvecklingen. Men beträffande sådana faktorer exakta karaktär och betydelse har vi inte särskilt god tillgång på tillförlitliga uppgifter. En faktor som man omedelbart lägger märke till är den typ av jordbruk som är förhärskande. Om t.ex. betesmark dominerar över åkerjord skulle detta klart påverka länsherrarnas behov av dagsverken – och naturligtvis vice versa. Stora områdets lämplighet för fårskötsel i västra och norra England samt ullhandelns utveckling måste naturligtvis ha predisponerat adeln i dessa områden till kontantbetalning i stället för de dagsverken som skulle behövas i mycket större kvantiteter för att bruka godsens egen odlingsbara jord. När det gäller Böhmen var en faktor, på vilken dr Stark har riktat uppmärksamheten, det behov av extensiv odling på billigast möjliga sätt, som exporthandeln med spannmål och hemmamarknadens begränsning framtvingade. Om mer intensiv odling varit förhärskande skulle arbetets kvalitet ha visat sig viktigare än att det var billigt, och feodalherrarnas förkärlek för livegna tvångsarbetare på stora latifundier skulle kanske inte ha dominerat. Att detta inte räcker till som förklaring framgår emellertid då vi tänker på att valet av extensiva odlingsmetoder i ett sådant fall självt måste ha motiverats av bristen och det höga priset på arbetskraft (eller alternativt, tillgången eller bristen på potentiella arrendatorer som kunde bruka jorden mot arrende i pengar) jämfört med den goda tillgången på jord; och att det fanns andra fall, till exempel England och Nederländerna, där en expanderande spannmålsexport gick hand i hand med en långsiktig tendens bort från dagsverksskyldighet.²²

I vissa fall, där den dagsverksskyldighet som fastställts genom sedvanan var liten, kunde det vara svårt att höja den; och i sådana fall kunde en övergång till penningavgifter vara ett sätt att öka den livegnes skyldigheter, som var mer acceptabelt för honom därför att det gav personlig frihet, och därmed för feodalherren utgjorde det minsta motståndets väg. Det är dessutom ett välkänt faktum att tvångsarbete brukade vara mycket mindre effektivt än det arbete odlarna lade ned på sina egna ägor på sin fria tid; och även om feodalherren lade ned mycket besvär på tillräcklig övervakning av arbetet förblev avkastningen av dessa dagsverken ofta både osäker och låg. Ibland kan skenbart obetydliga frågor, t.ex. priset på måltiderna, ha påverkat beslutet (där arbetarna på godsets ägor fick mat, även om det inte var mer än en brödbit eller en fisk och litet öl); och flera gånger i Winchester Pipe Rolls under trettonhundratalet träffar man på kommentaren ”arbetet är inte värt frukosten” (A. E. Levett, *Results of the Black Death i Oxford Studies in Social and Legal Hist.*, band V, s. 157.) I sådana fall kan det ha varit en god affär för feodalherren att ersätta arbete på egendomen med en avgift in natura eller kontant (som betalades av det effektivare arbetet på den livegnes egen jordlott).

Men även om många faktorer av detta slag otvivelaktigt hade ett visst inflytande verkar det uppenbart att den grundläggande frågan måste ha varit överflödet eller bristen på, samt det låga eller höga priset för anställd arbetskraft. Det var detta som avgjorde om feodalherren var villig eller inte att ersätta dagsverken med kontant betalning, och om detta var lönsamt för honom eller inte i de fall han tvingades till det. I varje fall måste detta ha varit avgörande där den feodala ekonomin producerade för marknaden och inte bara direkt försörjde länsherrens hushåll. Om feodalherren avstod från direkta dagsverken, var de alternativ som återstod för honom att antingen arrendera ut egendomen eller anställa arbetskraft mot kontant lön. Låt oss ta det fall att han valde det senare. Vad han då gjorde var att överföra ett existerande överskott (från den livegne) till ett annat (från dagsverken till betalning in natura eller kontant) och investera i förvärvandet av ett nytt slags överskott

²² För Englands del kan det ha varit så att spannmålsexportens ökning på tolvhundratalet stärkte livegenskapen. Kosminskij påpekar att produktionen för export under det århundradet stärkte livegenskapen, särskilt i de spannmåls-exporterande områdena, Midlands och Thames Valley.

– från den anställda arbetskraften. För att sysselsätta denna ytterligare arbetskraft var det nödvändigt att behålla en del av godssets jord och att ersätta den gamla livegna arbetskraften med den nya för att odla denna. De livegna arbetade nu hela sin arbetstid, i stället för bara en del av den, på sin ”egen” jord – den jord till vilken de traditionellt hade varit knutna; och betalade till godsägaren det de producerade på denna ytterligare arbetstid (eller också inkomsterna när det sålts på den lokala marknaden). Men det nya sättet att odla godssets jord skilde sig från det gamla. All arbetstid som ägnades åt godssets jord under dagsverksskyldighetens tid var rent överskott för godsägaren (utom en del tillfälliga utgifter som t.ex. det bröd och öl som skördearbetarna fick på fälten). Producenterna fick sitt uppehälle, inte av produkterna av detta arbete, utan av den arbetstid som de lade ned på sina egna gårdar. Det var det senare som utgjorde godsägarens ”utlägg” – den jord som tilldelats hans livegna för att odlas av dem och sådan arbetstid som han inte avkrävde dem, utan lämnade för att de skulle kunna sörja för sitt eget uppehälle. Odlingen av godssets jord kunde därför vara lönsam med denna metod även med en låg nivå på arbetsproduktiviteten. Låg produktivitet minskade både den produktionsmängd som skulle föda producenten och hans familj och storleken på feodalherrens andel (med given uppdelning av den livegnes arbetstid mellan arbete åt sig själv och tvångsarbete åt sin herre). Liksom under metayage-systemet med delning av produktionen, gjorde dåliga skördar både bondens och feodalherrens andelar mindre, men kunde inte medföra att den senare andelen försvann fullständigt så länge som det fanns en nettoproduktion som kunde delas. Med det nya slaget av odling av godssets jord måste emellertid arbetskraften först av allt köpas med löner; och från denna arbetskrafts produktion måste motsvarigheten till dessa löner dras av innan det fanns något överskott för godsägaren. För att denna nya slags odling skulle vara till fördel – för att öka det överskott som kunde utgöra feodalintäkter med de traditionella metoderna – var det inte nödvändigt att anställd arbetskraft var mer effektiv än tvångsarbetande livegna. Produktiviteten måste ha nått en viss *miniminivå*. Man kan kort sagt säga att förutsättningarna för en omvandling av dagsverksskyldigheten och övergången till odling av godssets egen jord med anställd arbetskraft var följande två: existensen av en arbetskraftsreserv (antingen arbetare utan jord, eller arbetare som inte hade tillräckligt med jord för att försörja sig på den, såsom huvuddelen av de engelska småbönderna, och som hade arbetstid över) och en produktivitetsnivå för denna anställda arbetskraft som överskred deras löner med ett avsevärt belopp. Detta ”avsevärda” belopp som det nya produktionssättets överskott måste uppnå var en sorts *minimum sensibile* (minimigräns) som var nödvändig för att feodalherrarna skulle lockas att tillämpa det. Ibland måste denna marginal naturligtvis vara ganska stor för att överflygla den naturliga konservatismen och övertyga feodalherrarna om att anställd arbetskraft hade avsevärda och långsiktiga fördelar.

Men när det gällde egendomar som alltid hade haft ont om livegen arbetskraft, kunde det faktum att anställda arbetare kunde producera t.o.m. bara ett litet överskott utöver vad som motsvarade deras egna löner räcka för att de skulle införa det, förutsatt att arbetskraftsreserven fanns där. Man möter i själva verket den paradoxen att förutsatt att denna avgörande produktivitetsnivå (i förhållande till priset på anställd arbetskraft) hade uppnåtts, kunde anställd arbetskraft t.o.m. ha varit mindre effektiv än livegen och det skulle trots detta ha varit en fördel att använda den.²³

²³ Överskottet från anställda arbetare behövde inte vara större än det som de livegna producerade (då de arbetade för feodalherren), eftersom, även om vi antar att anställda arbetare ersätter livegna på godssets jord, så ersätter de inte utan adderas till de livegna som källa till mervärde. Om vi antar att feodalherren har omvandlat dagsverken i proportion till det överskott som livegna kunde producera när de arbetade på godssets egen jord, då kommer feodalherren att vinna på förändringen om den nya anställda arbetskraften producerar något som helst överskott utöver sina löner, eftersom han nu kommer att ha detta överskott som ett tillägg till det han tar emot som omvandlade tributer från sina livegna.

Detta villkor, som vi har ställt upp för att en tendens till omvandling skulle uppstå på feodalherrens initiativ, kunde uppfyllas antingen genom att arbetskraften var ovanligt billig eller genom att arbetskraften var ovanligt produktiv enligt den tidens måttstock. Men utöver att den var billig eller produktiv måste den också finnas vid ett givet tillfälle och på en given plats i något så när stort överskott. Härav följer att övergången till anställd arbetskraft var mest sannolik i den odlingstyp där nettoproduktionen var hög och att den livegna arbetskraften troligen behölls där de odlingstyper var vanliga i vilka arbetsproduktiviteten var låg, eller under perioder då produktionsmetoderna inte hade utvecklats utöver en ganska låg nivå (om inte detta motverkades av att priset på anställd arbetskraft var motsvarande mycket lägre på grund av befolkningens fattigdom).

Vi ställs också inför ytterligare en paradox: just böndernas fattigdom, så som vi har beskrivit den, som skapade faran för att herrgårdarna avfolkades, kunde göra feodalherrarna mer benägna att göra eftergifter och minska de feodala pålagorna eller förvandla dagsverksskyldigheter till arrenden, både i ett försök att undvika avfolkning och därför att den fattigdom som skapat massutflyttning tenderade att göra arbetskraften mycket billig (vilket kan ha varit en betydelsefull faktor i Frankrike under och efter hundraårskriget och i Flandern på tolvhundratalet).²⁴ Omvänt, där odlarens belägenhet var mindre desperat och han hade mer jord, eller också där det var ovanligt ont om arbetskraft på grund av att avfolkningen redan hade gått långt (vilket tycks ha varit en avgörande faktor i Östeuropa efter trettioåriga kriget) skulle länsherrarna ha tenderat att sträva efter att behålla dagsverksskyldigheten och öka den ytterligare, i stället för att omvandla den.

Det är förvisso ett mycket betydelsefullt vittnesmål om den avgörande betydelsen av denna princip, att arbetskraftsbristen och den dyra arbetskraftens århundrade i England skulle ha upplevt försök att återinföra de gamla pålagorna, medan denna reaktion skulle ha försvagats och givit plats åt en förnyad tendens till omvandling i mitten av fjortonhundratalet, när luckorna i befolkningen hade fyllts tillräckligt för att en minskning av lönerna från deras höjdpunkt i slutet på trettonhundratalet skulle inträffa.²⁵ Det är förvisso också betydelsefullt att det var öster om Elbe, där arbetskraften var mest utspridd i förhållande till tillgången på jord, som den ”andra livegenskapen” fick sitt säkraste fotfäste; och att det i Ryssland t.ex. var under de århundraden när kosackernas ökande nyodling i söder och sydöst blev framträdande, och förrymda bönder från centrala Ryssland lockades dit av den fria jorden, som utvecklingen mot att definitivt göra odlaren livegen och juridiskt knyta honom till jorden tog fart.²⁶

Om vi betraktar de andra alternativen för feodalherren – att byta dagsverksskyldigheten, inte mot att odla sin egendom med anställd arbetskraft utan mot att arrendera ut huvudgården – tycks analoga motiveringar gälla. När det gäller feodalherrens val att arrendera ut huvudgården gäller visserligen en del speciella motiveringar, som inte har

²⁴ Det verkar finnas en del som tyder på att den tendens till omvandling och frigivning som uppträdde i Flandern från andra hälften av elvahundratalet åtföljdes av uppkomsten av en stor bondeklass som hade alltför små gårdar för att kunna försörja sig och t.o.m. en jordlös klass.

²⁵ Se H. Nabholz i *Camb. Econ. History*, band I, s. 520. Lönerna fortsatte emellertid att ligga väsentligt högre än vid början av 1330-talet, och kan år 1500 ha varit omkring dubbelt så stora som de hade varit år 1300.

²⁶ Om bristen på arbetskraft på den tiden, se P. Liashchenko, *Istoria Narodnovo Khoziaistva, S.S.S.R.*, band I, s. 157 samt A. Eck, *Le Moyen Age Russe*, s. 225 och 227. Det finns ingen verklig motsättning mellan vad som sägs här och det som nämnts ovan om att böndernas flykt på tolvhundratalet i Frankrike och på andra håll ledde till att länsherrarna gjorde eftergifter i form av frigivning och omvandling av dagsverksskyldigheter. En sådan tendens kan till en början resultera i eftergifter för att begränsa utvandringen; men när det har gått så långt som till faktisk avfolkning blir resultatet naturligtvis tvångsåtgärder för att föra tillbaka rymlingar och binda dem till jorden. Det finns också en skillnad mellan en omvandling som påtvingats feodalherren mot hans vilja genom en hotande bonderevolt och en omvandling som han går med på av fri vilja, eller t.o.m. tar initiativet till.

någon parallell bland de motiv som bestämmer hans val mellan att odla huvudgården med livegen eller anställd arbetskraft. Genom att arrendera ut skulle han t.ex. kunna spara en viss (kanske avsevärd) mängd administrativa kostnader för att driva egendomen – att samla in arrenden skulle med andra ord kunna visa sig billigare än att ha en stab av förvaltare och fogdar. Viktigare var kanske om den lokala marknaden var gynnsam eller ogynnsam för egendomens produkter: i synnerhet förhållandet mellan jordbrukspriserna och priserna på hantverksvaror och importerade varor; där en ogynnsam utveckling på trettonhundratalet (beroende delvis på stadsskrånas ökande styrka) kan ha varit en faktor som gjorde godsägarna benägna att arrendera ut huvudgårdarna under det århundradet.²⁷ En bidragande faktor kan ibland ha varit förekomsten av ett skikt mer välbärgade bönder, som var ivriga att lägga fält till fält som en metod att förbättra jordbruket och avancera socialt, något som vi ska diskutera nedan.

Sådana här faktorer var utan tvivel avgörande för vilket alternativ till dagsverkesskyldigheten han valde: att arrendera ut jord eller anställa arbetare. Men i stort sett var för detta val mellan dagsverkes-skyldighet och utarrendering och hans val mellan dagsverkesskyldighet och anställd arbetskraft samma grundläggande faktorer relevanta i båda fallen. Ju mer ont det var om jord i förhållande till arbetskraft vid varje givet tillfälle och plats, desto större var sannolikt jordens lönsamhet, och följaktligen var lockelsen desto större att arrendera ut i stället för att bruka egendomen med dagsverkesskyldighet; medan det omvända sannolikt gällde där det var gott om jord och människorna var få.

Men när vi här hänvisar till vad vi kanske kan kalla förhållandet jord – arbete vid en viss tid och på en viss plats, måste vi se upp så att vi inte uppfattar det alltför abstrakt. Det som var betydelsefullt för godsägarens efterfrågan på arbetare (eller på arrendatorer) var naturligtvis den jord han ägde (och när det gäller hans efterfrågan på arbetare den areal som han bestämde sig för att odla) utöver den jord som genom lång tradition var böndernas jord; samtidigt som det inte var bara frånvaron av eller tillgången på arbetskraft som var avgörande, utan om det var möjligt att exploatera den – dess villighet att ta på sig tunga bördor mot mager förtjänst eller att bli avkrävda ett stort arrende som pris för en mager jordlott; och detta tenderade att stå i omvänt förhållande till den areal bondejord som fanns jämfört med bondebefolkningen, och också till den mängd boskap, dragdjur och jordbruksredskap som bonden ägde och till jordens kvalitet och jordbrukstekniken i byarna.

Den sociala differentieringen bland bönderna själva, som dessutom skapade ett skikt av fattiga bönder med små jordlotter, kunde i detta sammanhang vara t.o.m. ännu viktigare än den totala arealen bondejord som fanns i byn; och det kan mycket väl vara så att varje samband som fanns mellan marknads tillväxt och övergången till utarrendering eller till anställd arbetskraft fungerade via handelns effekt på denna differentieringsprocess bland bönderna själva snarare än via dess direkta inflytande på feodalherrens ekonomiska politik, vilket man vanligen antagit.

Men för att undvika överdriven förenkling måste vi tänka på att situationen beträffande tillgången på livegen arbetskraft ofta var olika på olika stora egendomar: ett förhållande som förklarar både mycket som först verkar motsägelsefullt och mycket av den olika

²⁷ På denna punkt står jag i tacksamhetsskuld till mr E. Miller vid St. Johns College i Cambridge, som tillskriver förändringar i denna ”prissax” en ledande roll i utvecklingen under mitten av medeltiden. Dessa prisändringars exakta effekt var kanske inte alltid enhetliga, eftersom det berodde på hur oelastisk godsägarnas inkomsteftersfrågan var å ena sidan, och på möjligheten att arrendera ut godsets egen jord på gynnsamma villkor å den andra. Vi har påpekat ovan att på de egendomar som tillhörde klostret Christ Church i Canterbury, åtföljdes minskningen av intäkter från spannmålsförsäljning från 1320-talet och framåt, vilket kan ha stått i samband med en ogynnsam utveckling av marknadspriserna, av en intensifiering av dagsverkesskyldigheten och inte tvärtom. ”Alla herrgårdarnas redovisning visar att under åren mellan 1340 och 1390 fullgjordes fulla dagsverken” (Smith, a.a., s. 127).

politiken bland olika skikt hos feodaladeln. Det inträffade ofta att de mindre godsens – *barones minori* i England, riddarna i Tyskland och de små *pomiestchiki* i femtonhundra-talets Ryssland – hade mindre livegen arbetskraft än vad de behövde jämfört med de större egendomarna, i synnerhet kyrkans. När det hände att den ene godsägaren lockade till sig eller med våld kidnappade livegna, var det dessutom i regel de mindre egendomarna som drabbades av sina rikare och mäktigare grannars konkurrens och plundring, och därför var mest angelägna att skaffa sig skydd av lagen för att binda arbetskraften till jorden och återföra rymlingar till sina ursprungliga ägare. För att belysa detta behöver man bara titta på Boris Godunovs lagstiftning i Ryssland, och i synnerhet hans dekret 1597 och 1601: tsaren som uppväckte *bojarernas* fiendskap genom sin hänsyn till de små jordägarnas intressen.

Men ibland hade detta, som vi har sett, en motsatt effekt. Om den mängd livegna som fanns på ett gods föll under en viss avgörande siffra tvingades godsägaren, om han tyckte det var värt att alls odla huvudgården, av nödvändigheten att i huvudsak förlita sig på anställd arbetskraft; och frågan om den kvantitet tvångsarbete han kunde avkräva varje livegen betydde relativt litet för honom, i varje fall mycket mindre för honom än för hans rikare granne. Om han inte kunde anställa arbetare var det alternativ han hade, inte att utöka dagsverkes-skyldigheten (eftersom denna ändå inte skulle ha räckt till), utan att sluta odla huvudgården och i stället skaffa sig arrendatorer till denna jord som kunde betala honom arrenden.

Vare sig det var speciellt den ekonomiska situationen för dessa småegendomar under tretton- och fjortonhundredalens svåra år i England eller ambitiösa bybors företagsamhet som var mest ansvarig, tycks en annan serie händelser ha bidragit i inte så ringa grad till att utarrenderingarna och användandet av anställd arbetskraft ökade. Det var, som vi redan nämnt, den ökande ekonomiska differentieringen bland bönderna själva och uppkomsten av en grupp relativt välbärgade bönder i byn vid denna tid. Dessa bönder, som var ambitiösa och som kunde ackumulera lite kapital och som uppmuntrades av den lokala handelns och marknadernas tillväxt, var troligen mer effektiva odlare och angelägna både att utöka sitt jordinnehav genom att arrendera ytterligare jord och att anställa sina fattigare grannar. Som förmögna arrendatorer hos godsägaren, kan de mycket väl ha mer än uppvägt vad de saknade i fråga om den exploaterbarhet som kommer av fattigdom (de kunde utan tvivel vara ganska listiga förhandlare) genom sin vilja att skaffa mer jord för att spekulera i de ökade vinster som de förbättrade jordbruksmetoderna gav. Deras hushållning finns inte nedtecknade i fogdarnas redogörelser, så som var fallet med huvudgodsets, och de förblir följaktligen en dunklare sida i historien. Men det verkar troligt att de utgjorde ett slags kulakklass på trettonhundra- och fjortonhundredalen i England, vars historia, när den blivit fullständig, kan ha mycket gemensamt med sin motsvarighet i den ryska byns historia på artonhundredatalet.

En sådan utveckling på den tiden kan i förstone tyckas stå i motsättning till den bild av fattigdomen i byn och jordbrukskrisen som skisserades ovan. En modifiering av denna bild är det förvisso. Den upphör dock att vara en motsättning när vi betraktar situationen närmare. Faktum är att vi genom att ta med detta element i vår bild kan lyckas förklara mycket som förefaller förvånande när det gäller byekonomin vid den tiden. Det är klart att olikheter ifråga om jordmån, läge och förmögenhet naturligt skulle skapa differentiering bland bönderna själva, till och med bland befolkningen på ett visst gods, en differentiering som under loppet av ett århundrade skulle tendera att öka och bli avsevärd. Det kan så vara att ett avsevärt antal av dem som arrenderade (eller till och med ibland köpte) jord under denna period var personer i särskild ställning som t.ex. fogdar och godsförvaltare.²⁸ Marx

²⁸ Se M. Postan i *Econ. Hist. Review*, band XII, s. 11-12. På de herrgårdar i Kent som tillhörde klostret Christ

sade att ”en del historiker har uttryckt förvåning över att det skulle vara möjligt för tvångsarbetare, eller livegna, att skaffa sig egendom ... under sådana förhållanden, eftersom den direkte producenten inte är ägare, utan bara innehavare, och eftersom allt hans merarbete juridiskt tillhör godsägaren”, och påpekade att traditionen och sedvanan spelar en mycket stor roll i det feodala samhället och bestämmer fördelningen av produktionen mellan livegen och feodalherre under långa tidsperioder. Resultatet kan därför bli att feodalherren förhindras att göra anspråk på en eventuellt ovanligt stor produktivitet av en livegens arbetstid som denne ägnar åt sin egen jord (*Kapitalet*, band III). Kosminskij hävdar att det i 1200-talets England fanns ”ett särskilt högre skikt bland bönderna”, tillsammans med en mycket stor klass av fattigbönder, en differentiering som kan urskiljas både när det gäller livegnas jordinnehav och fria bönders, fastän den är mer uttalad bland de senare än bland de förra.²⁹ Från den tiden och till början på 1440-talet måste dessa skillnader ha ökat ganska avsevärt. 1435 sägs en livegen på en herrgård som tillhörde slottet Combe ha lämnat 2 000 pund efter sig då han dog, och livegna arrendatorer fanns som hade flera hundra acres jord.

Det faktum, att den majoritet av bybefolkningen på vilken systemet berodde för att få arbetskraft var eländigt fattig, kunde inte förhindra ett övre kulakskikt, som hade ackumulerat tillräckligt mycket kapital för att ha råd att använda förbättrade metoder och mer jord och några anställda arbetare (kanske bara vid vissa årstider), från att bli relativt välbärgade. Tvärtom har fattigdomen alltid varit den grogrund i vilken byockraren och arbetsgivaren växer bäst. Det finns tecken på att torpare ibland tog arbete hos de större arrendatorerna och att en del bybor t.o.m. anställde arbetare för att hjälpa dem i skördarbetet åt feodalherren.³⁰ Och det växande antalet av dem vars gårdar eller utrustning inte räckte till för att försörja dem, vilket var en aspekt av den ekonomiska differentieringen, var uppenbarligen en viktig faktor i de ekonomiska förändringarna på fjorton- och femtonhundratalet, eftersom den så direkt påverkade reserven av billig arbetskraft. Inte heller stod dessa plebejiska bönders rikedom i motsättning till en kris för odlandet av godsens egen jord. Det kan mycket väl ha varit så att uppkomsten av detta skikt av mer välbärgade bönder var förbunden med den tendens till sammanslagning av jordrensor och ett förbättrat växelbruk som kan iakttas mot slutet av fjortonhundratalet, och att denna gynnade grupp bland landsbygdsbefolkningen var den som i huvudsak tjänade på att penningvärdet sjönk under Tudortiden, vilket (samtidigt med fasta eller nästan fasta räntor) tjänade till att överföra inkomster till dem från den jordägande klassen, och därigenom att assimilera lågadeln och de rika bönderna på det sätt som var så karakteristiskt för Tudortidens England.³¹

Church arrenderades godsen vid slutet av 1330-talet ibland av herrgårdsförvaltare – som ”huvudsakligen rekryterades ur den växande klassen av förmögna bönder”. I allmänhet ”finns många tecken på att *firmerii* vanligen var rika bönder och små jordägare” (Smith, a.a., s. 193).

²⁹ Artikel om ”De engelska bönderna på tolvhundratalet” i *Srednia Veka*, publ. av Institute of History, Academy of Sciences, U.S.S.R., s. 46 samt a.a., s. 219-223. Kosminskij erkänner emellertid att hans bevis när det gäller detta övre skikt inte är så fullständiga som han skulle önska.

³⁰ Se *Custumals of Battle Abbey* (Camden Socy. Pubns.) xviii, xxxix, s. 22-23. Exempel på livegna på trettonhundratalet som anställde plöjare och som förgäves stämde sin feodalherre abboten för att han tagit deras tjänare ifrån dem, återfinns i B. H. Putnam, a.a., s. 95.

³¹ Detaljerade redogörelser för uppkomsten av detta skikt av välbärgade bönder finns i Tawney, *Agrarian Problem in the Sixteenth Century*, speciellt s. 72-97. Författaren står även i tacksamhetsskuld till mr Rodney Hilton för upplysning på denna punkt från ett opublicerat verk. I Leicestershire på femtonhundratalet visar en studie att ”även om vi utesluter lantadeln (som var mindre förmögna än många bönder, åtminstone när det gäller personlig egendom), finner vi att 4 procent av landsbygdsbefolkningen ägde en fjärdedel av den personliga egendomen och 15,5 procent ägde hälften av den”, och att det troligen var ”ännu större skillnader vad beträffar jordägandet” (W. G. Hoskins, *The Leicestershire Farmer in the Sixteenth Century*, s. 7 f.). Under andra hälften av århundradet skedde omfattande jordköp av bönder, som därigenom blev godsägare

Man får emellertid inte ta för givet att bara själva övergången från dagsverkesskyldighet till penningbetalning eller till utarrendering av godsens utgjorde någon lättnad för odlaren i hans tjänstetvång och att ett fritt kontraktsförhållande infördes mellan honom och jordägaren. Och den inte ovanliga åsikt som faktiskt identifierar en minskning av dagsverkesskyldigheten med en upplösning av den feodala livegenskapen är klart felaktig. Den utveckling som hade skett på ett tidigt stadium av feodalismen från ett system med tvångsributer in natura eller i pengar till ett system där godsets egen jord brukades med livegna som var tvungna att göra dagsverken, i en tid då det feodala inkomstbehovet hade blivit ganska stort och då det var relativt ont om arbetskraft, vändes nu. Men trots att tributer återigen ersatte tjänster, förlorade de inte nödvändigtvis sin tvångskaraktär, så länge som producenten inte hade frihet att flytta och hans uppehälle bokstavligen berodde på feodalherrens goda vilja.

Man kan inte heller alltid anta att denna omvandling innebar en verklig minskning av de feodala bördorna. I hur stor utsträckning omvandlingen innebar någon större förändring av feodala förhållanden varierade kraftigt med omständigheterna i varje enskilt fall. I många fall är det sant att övergången från tvångstjänster till penningbetalning innebar en förändring av de gamla bördorna och en ändring av formerna som beredde vägen för större förändringar så småningom. Där förändringen inträffade som en eftergift som odlarna själva tilltvingat sig, var detta mest tydligt; och detsamma gällde sådan utarrendering av huvudgodsen som i huvudsak berodde på ägarens ekonomiska svårigheter. Men det fanns också gott om fall där omvandlingen inte innebar en minskning av de feodala bördorna. Här var den bara ett alternativ till att direkt införa ytterligare dagsverkesskyldigheter. Omvandlingen hade denna karaktär i första hand där den kom på feodalherrens initiativ; försöket att öka feodalintäkterna tog förmodligen denna form på grund av ett relativt överskott på arbetskraft. Det kan mycket väl vara så att den tendens till omvandling som vi finner i England på elvahundralet var av detta slag. Mycket av den omvandling som inträffade vid denna tid skedde uppenbarligen till ett pris som avsevärt ökade marknadsvärdet på tjänsterna (i den mån detta kan beräknas). Alla förändringar till penningbetalningar var på inget sätt omvandling i denna terms egentliga betydelse. Många av dem tog formen av *opera vendita*, inte permanent, utan från år till år enligt godsägarens val; och den senare behöll rätten att återgå till att göra anspråk på dagsverken när det passade honom att göra det.³²

Förmodligen var det befolkningstrycket på byns jord, vilket gjorde det svårare för bybon att skaffa sig sitt uppehälle och därför gjorde den anställda arbetskraften billig och relativt riklig, som låg bakom denna omvandling. Professor Kosminskij, som säger att "torpar-ekonomin" vid denna tid utgjorde "en reservkälla av arbetare för godsens", påpekar också att "de friköpta gårdarna" i allmänhet är feodalt beroende gårdar, som betalar feodalränta och ofta påminner mycket om de livegnas förhållanden, ur vilka de nyligen kommit. Arrenden är, i vilken form de än uppträder, ofta förknippade med förpliktelser av samma

(s. 29).

³² Lipson, a.a., s. 91 f. samt Levett, a.a., s. 150. Om många penningbetalningars temporära natur och om feodalherrens rätt att återgå till dagsverken, se Camb. *Econ. History*, band I, S. 511 samt N. Neilson, Customary Rents (i *Oxford Studies in Social and Legal History*), 5. 49. På de egendomar som tillhörde klostret i Canterbury, krävdes återigen dagsverken efter omkring 1315, efter att de tidigare hade omvandlats till penningbetalningar. Detta kan mycket väl ha haft samband med den lilla löneökning som tycks ha följt de dåliga skördarna (och brist på arbetskraft till följd av dödsfallen) 1315, 1316 och 1321. (Thorold Rogers i *Economic Interpretation*, s. 16 f.)

I själva verket fungerar penningräntor, såsom Richard Jones har påpekat, tvärt emot att vara kännetecknet på odlarens oberoende, i allmänhet till dennes nackdel i primitiva samhällen och till feodalherrens fördel, eftersom de lade svårigheterna och riskerna med försäljningen på bönderna (*Lectures and Tracts on Pol. Economy*, s. 434).

slag som de livegnas.”³³ Å andra sidan kan den motsatta tendensen till återinförande av dagsverkesskyldigheten hundra år senare ha berott på att arbetskraft sögs in till de växande städerna lika mycket som på den stimulans som den expanderande marknaden medförde för odlandet av godsens; på samma sätt som det var bristen på arbetskraft och de stigande lönerna i mitten på trettonhundratalet som ännu en gång förstärkte godsägarnas motvilja mot att ta emot penningbetalningar i stället för dagsverken, och gjorde att de tog ut ett ökat penningpris för en sådan omvandling där den inträffade (trots att hotet om att godset skulle överges, vilket efter digerdöden antog allvarliga proportioner, mycket snart och i de flesta fall tvingade feodaltherrarna att göra avsevärda eftergifter till sina underlydande).

Det kan kanske vara så att omfattningen av den omvandling som ägde rum under den tidigare perioden har överdrivits, och att de som har betonat den har letts att göra det, delvis genom ett alltför snabbt antagande att penningräntor där dessa förekom var produkter av ganska nyligen skedd omvandling i stället för att ha överlevt under hela den feodala perioden (som både professor Kosminskij och dr Neilson hävdar), och delvis därför att de har förutsatt att förpliktelser till en feodalherre som värderades i pengar nödvändigtvis alltid betalades i penningform.³⁴ Men vare sig den var omfattande eller ganska liten var denna tidigare övergång från dagsverken till penningbetalningar bara början på en tendens som skulle verka med mycket större kraft på fjortonhundratalet. Vid slutet av fjortonhundratalet hade den feodala ordningen upplösts och blivit svagare på flera olika sätt. Bonderevolten under det föregående århundradet hade visserligen undertryckts (med list och bedrägeri lika mycket som med våld). Men den hade lämnat sin ande kvar att spöka för den gamla ordningen i form av ett stående hot om flykt från godsens till skogarna och bergen eller för att utöka det växande antalet daglönare och hantverkare i städerna. Den gamla adeln tunnades ut och skingrades; och de mindre egendomarna som inte hade tillräckligt med dagsverken hade börjat arrendera ut eller anställa lönearbetare så snart som befolkningsökningen, i synnerhet bland de fattigare bönderna, hade gjort arbetskraften billig igen. Köpmän köpte jord; gods pantsattes; och en kulak-klass som bestod av bönder som införde förbättringar blev allvarliga medtävlare på de lokala marknaderna och som arbetsgivare på landsbygden.

Men detta var inte allt; och varken slaget vid Bosworth eller inhägnadsrörelsen på femtonhundratalet markerade det feodala produktionssättets slutliga upplösning. Detta skulle inte inträffa förrän under det engelska inbördeskrigets århundrade. ”Personlig livegenskap” (som Lipson formulerar det) ”överlevde den ekonomiska livegenskapens upplösning”; många livegna fanns ännu under Tudor-tiden; 1537 förkastade överhuset ett förslag om frigivning av livegna; tvånget att mala i feodalherrens kvarn, arvsskatt till godsägaren och tullar överlevde i vissa delar av landet till slutet av femtonhundratalet; frälsebönder fortsatte in på sextonhundratalet att inneha sin jord ”enligt herrgårdens sed” (dvs. rättsligt underställda herrgården); och inte förrän 1646 avskaffades de feodala arrendeskyldigheterna slutligt. Dessutom var under hela sextonhundratalet och till och med under sjuttonhundratalet landsbygdsarbetarens rörelsefrihet i praktiken allvarligt

³³ Kosminskij, ”Angliskoe Krestianstvo v. 13° veke” i *Collected Papers, History*, Moscow State Univ., 41, 1940, s. 113 f. Kosminskij påpekar på annat håll att ”den livegne som betalade penningarrenden förblev livegen, och hans jordinnehav var beroende av feodalherrens goda vilja och herrgårdens sed”, (i *Srednia Veka*, Inst. of History, Academy of Sciences, U.S.S.R., s. 63) samtidigt som han betonade att ”gränserna (mellan livegnas och ”frias” jordinnehav), som var så klara i den juridiska teorin, i praktiken var långtifrån klara, och att de senare ibland hade sådana förpliktelser som arvsskatt till feodalherren” (a.a., S. 44).

³⁴ Kosminskij, *Angliskaia Derevnja* v. 13 veka, s. 96. Beträffande tecken från västra England på omfattande penningbetalningar både från fria och ofria arrendatorer på elvahundratalet, se D. C. Douglas i band IX av *Oxford Studies in Social and Legal History*. Beträffande penningarrenden ännu tidigare, i det saxiska England, vilka mycket väl kan ha överlevt in i det normandiska England, se J. E. A. Jolliffe, *Constitutional Hist. of Mediaeval England*, s. 20 f samt Pre-Feudal England, passim.

begränsad av det faktum att för att lämna församlingen och bege sig någon annanstans var det nödvändigt att ha tillstånd från sin tidigare herre (enligt ett system där han måste skaffa sig ett intyg med polisens sigill för att hans avresa skulle bli laglig).³⁵

Beträffande feodala förpliktelser finns det därför två analytiskt skilda frågor som skiljs åt mindre ofta än vad klarheten kräver. För det första är det frågan om karaktären av de förpliktelser som den livegne underkastades, t.ex. om överskottet avkrävdes honom i form av direkt arbete på länsherrens gods eller i form av produkter som han odlat på sin egen jord, antingen direkt som produkter eller i pengar som en del av de intäkter denna produktion gav vid försäljningen. För det andra är det frågan om den grad av underordnande den livegne var placerad i förhållande till sin herre och den därav följande exploateringsgrad som han utsattes för. En förändring av den förra är på intet sätt alltid förbunden med en förändring av den senare; och orsakerna till en förändring av mängden feodala förpliktelser och av deras natur har inte med nödvändighet någon nära släktskap med varandra. Det inträffade under den ”feodala reaktionen” att önskan att fjättra bonden fastare till jorden, beröva honom rörelsefriheten och öka pålagorna på honom i de flesta fall sammanföll med en tendens att återgå till att använda dagsverken i odlandet av godsen; samtidigt som tendensen till omvandling i England under slutet av livegenskapen tycks ha gått parallellt med ett uppmjukande av de feodala pålagorna.

Men denna samtidighet återfinns inte överallt. Vad gäller deras historiska rötter tycks de två slagen av förändring emellertid ha så mycket gemensamt: vi har sett att brist på arbetskraft (i förhållande till den jord feodalherren har och till det rådande odlingsättets krav) i allmänhet kommer att premiera tvångsåtgärder för att binda arbetskraften vid jorden och att öka dess förpliktelser, samtidigt som denna brist på arbetskraft, om feodalherren odlar sitt gods, på samma gång kommer att premiera odlandet av den jorden med direkta dagsverkesskyldigheter i stället för med anställda arbetare. God tillgång och lågt pris på arbetskraft kommer i varje fall att tendera att ha en motsatt effekt. Det finns därför skäl för att, om andra saker är lika, vänta sig att finna den feodala reaktionen och ökande dagsverkesskyldighet förbundna med varandra och en nedgång i dagsverkesskyldigheten förbunden med ett upplösande av de feodala banden.³⁶

Fastän det är stor skillnad mellan feodalismen i England och feodalismen i Ryssland, med dess olika kronologiska ordning och omständigheter, ger den senares historia en så klar illustration till det faktum att övergången från arbetspålagor till penningpålagor inte är oförenlig med bevarandet av väsentliga drag hos livegenskapen att den förtjänar vår uppmärksamhet. I Ryssland har inte bara pålagor i pengar eller in natura (*obrok*) och vid en annan tid dagsverkesskyldigheter (*barshchina*) karakteriserat olika stadier av livegenskap, utan deras förändrande relativa betydelse har heller inte uppvisat någon korrelation till graden av frihet eller slaveri.

³⁵ Detta pass- eller licenssystem för arbetare härrörde från en lag från 1388, som stadgade att ”ingen tjänare eller arbetare, man eller kvinna, må avresa ... för att ta tjänst eller bo någon annanstans om han inte innehar ett brev som förklarar orsaken till att han flyttar och när han skall återvända, om han skall återvända, med kungligt sigill”. Se *English Economic History: Select Documents*, Brown and Tawney, s. 171-176 samt E. Trotter, *Seventeenth-Century Life in the Country Parish*, s. 138 f., där ett exempel ges på arrendatorer som fortfarande var bundna att göra vissa tjänster på sextonhundratalet (i Yorkshire), *ibid.* s. 162.

³⁶ Diskussionen förs ibland som om den avgörande frågan gällde om förhållandena (t.ex. existensen av en marknad eller jordens beskaffenhet) gynnade brukandet av stora gods i första hand. Men både en marknads eller en feodal-herres behov kan naturligtvis fyllas antingen genom odling av godsets egen jord, (a) med tvångsarbetskraft, (b) med anställda arbetare, eller genom avgifter in natura (eller kontant) från arrendatorer. Den avgörande faktorn blir den relativa lönsamheten hos en metod att nå ett givet mål jämfört med andra metoder. Där jordens beskaffenhet och därför också den dominerande jordbrukstypen kan vara av betydelse, är i den utsträckning som den gör brist eller god tillgång på arbetskraft av liten eller ingen betydelse (t.ex. jämförelsen mellan fåravel och åkerbruk).

I Kievområdet på tusen- och elvahundratalet fanns livegna som odlade furstars och *bojarens* egendomar; en del av dessa var slavar som bosatt sig där (*kholopi*), andra som kallades *zakopi* arbetade med plog och harv och ibland t.o.m. med en häst som deras herre höll dem med – ”en man som nyligen varit bonde, men hade förlorat möjligheterna att fortsätta som oberoende och var tvungen att, på grund av skuldsatthet, träda i beroende av en långgivare och herre för vilken han var tvungen att arbeta en del av sin tid och hade återstoden åt sig själv”. Dessutom fanns det halvfria bönder (*smerdi*) som ägde sin egen jord och jordbruksredskap men kom att stå i något slags tribut-förhållande till en feodalherre till vilken de betalade avgifter in natura.³⁷ Under den period som följde efter Kievs glansperiod och under nyodlingen av området mellan Oka och Volga, som senare skulle bli Moskva-regionen, tycks det övervägande förhållandet i dessa nyodlade områden ha varit ett tributförhållande. Nybyggare på den så kallade svarta jorden underkastades gradvis någon furste och hans vasaller, och pålades förpliktelser att betala tributer in natura till denne (antingen fasta tributer eller något slags andel av produktionen). Furstar och *bojare* och särskilt klostren hade också sina gods som odlades av livegna *kholopi*. Men de var inte så många och blev snart alldeles för fåtaliga för den feodala hushållningens behov; och en historiker har skrivit att ”frågan om jordbrukets arbetskraft dominerar historien om läns herrarnas välde i det medeltida Ryssland ... och kampen om arbetskraften är ett av de viktigaste fenomenen i den samhälleliga utvecklingen under denna epok”.

Mellan tretton- och femtonhundratalet visar sig en ökande tendens att utkräva dagsverken från bönderna på de stora jordägarnas egendomar. På klosteregendomar finner vi sådana dagsverken redan på trettonhundratalet; och under Ivan III:s regering återfinns vi en uppgift hos en tysk författare att klosteregendomarna krävde hela sex dagars arbete i veckan av sina bönder. Detta kan knappast ha varit särskilt vanligt under denna period; och på femtonhundratalet tycks vi fortfarande finna en avsevärd blandning av tributer in natura, kontant och dagsverkesskyldighet eller *barshchina*. I de centrala områdena utförde inte mer än tio procent av bondehushållen arbete på läns herrarnas egendomar, fastän andelen var avsevärt mycket större i steppområdet och i Orelområdet över 50 procent. Återstoden av bönderna betalade penningtributer eller stod i något slags *metayage*-system. Men vid slutet av femtonhundratalet sker en snabb ökning av dagsverkesskyldigheten jämfört med penningtributerna: en ökning som bromsades endast av läns herrarnas ekonomiska kris som följde efter den stora avfolkningen under åren före och efter Den stora oredans tid, som var ett resultat av krig, svält och böndernas flykt till de fria gränsområdena i söder – en avfolkning som var så stor att den orsakade att mellan hälften och nio tiondelar av den odlade jorden i många områden övergavs och att man återgick från treskiftessystemet till mer primitiva och extensiva odlingsmetoder.³⁸ Denna brist på arbetskraft i centrala Ryssland under första hälften av sextonhundratalet ledde till att odlandet av godsens egen jord minskade, och dagsverkesskyldigheterna minskade samtidigt som den främjade strikta juridiska åtgärder för att återföra förrymda bönder och att binda *krestianin* till feodalherrens jord, något som Kluchevsky kallade ”kronan på verket i bondelivegenskapens juridiska konstruktion”.

På sjuttonhundratalet, Peter den stores och Katarinas århundrade, med Rastrellis arkitektur

³⁷ Den process under vilken *smerden* gjordes livegen tycks ha börjat på niohundratalet, och på tusentalet tycks en stor del av dem ha stått ganska nära de *kholoper* som var bosatta på jorden, fastän en del *smerder* själva kan ha ägt *kholoper*. (Liaschenko, a.a., s. 90-92.)

³⁸ Se det ofta citerade avsnittet ur en rapport från en av drottning Elisabeths ambassadörer 1558: ”Många byar och städer som är 1,5 till 2 km långa står alla obebodda: befolkningen har alla flytt till andra platser på grund av den extrema utsugningen och pålagorna på dem. Så på vägen till Moskva, mellan Vologda och Yaruslaveley kan man se minst femtio byar, en del 1,5 km långa, som står tomma och övergivna utan några invånare.” (Giles Fletcher, *Of the Russe Common Wealth*, s. 61.)

och öppnandet av Rysslands ”fönster mot väster”, finner vi både *brashchina* och *obrok* i kraft, med en tendens att (bortsett från bönder som arbetade i de nya manufakturerna och gruvorna) de senare började överväga över de förra, och också att pålagorna ökade, särskilt mellan 60- och 90-talen (troligen fördubblades de i genomsnitt över hela århundradet). Även under denna period fortsatte tributer in natura – så olika saker som ägg, höns, kött och garner – att återfinnas jämsides med penningbetalningar och direkta dagsverkesskyldigheter: en återspeglning kanske av den outvecklade karaktären hos den lokala marknaden där bonden kunde sälja sina produkter och skaffa sig medlen att fullgöra penningbetalningar.

Ett slående faktum under det därefter följande århundradet, frigivningens århundrade var den ökande betydelsen återigen av dagsverkesskyldighet jämfört med andra tributer. Detta gällde huvudsakligen stäppområdet och stimulerades uppenbarligen av expansionen av spannmålsmarknaden och spannmålsexporten. Vid frigivningen var omkring två tredjedelar av de livegna på privatägda egendomar i stäppområdet *barshchina* och inte *obrok*. Men underligt nog var det inte dessa feodalherrar i söder som var mest emot kejsarens frigivningsprojekt, utan snarare tvärtom. Orsaken är inte svår att finna och stämmer väl överens med det slags förklaring som vi har lämnat ovan. Böndernas jordinnehav i denna del av landet var i allmänhet mycket litet, i många fall alltför litet för att ge tillräcklig avkastning för att hålla en familj vid liv. Det fanns följaktligen alla utsikter till ett rikligt och billigt utbud av lönarbetare som kunde odla de stora egendomarna om de traditionella dagsverkesskyldigheterna slopades.

IV

I den mån marknadens tillväxt hade ett upplösande inflytande på feodalismens struktur, och förberedde marken för framväxten av krafter som skulle försvaga och ersätta den, kan historien om detta inflytande i stora drag identifieras med uppkomsten av städerna, vartefter dessa kom att i varierande grad bli ekonomiskt och politiskt oberoende. Deras inflytande som handelscentra, särskilt på riddarnas mindre egendomar, var djupgående. Deras existens utgjorde en bas för en övergång till penninghushållning, och därigenom för penningbetalningar från bonden till feodalherren (vilket emellertid aldrig var helt frånvarande under feodaltiden); och om trycket genom den feodala exploateringen och jordbrukets nedgång hjälpte till att förse städerna med immigranter fungerade städerna, såsom mer eller mindre fria oaser i ett ofritt samhälle, själva som magneter för landsbygdsbefolkningen: de uppmuntrade den utvandring från herrgårdarna för att undkomma trycket från de feodala pålagorna, vilken spelade den mäktiga roll i feodal-systemets nedgångsfas som vi har försökt beskriva. I England började ägarna till mindre egendomar, som var mest känsliga för inflytandet från städerna, i allt högre grad att låna från handelsmännen, särskilt när tiderna var dåliga och krig eller svält hotade att ruinera dem. Ofta satte de sina söner i lära hos en hantverkare i staden eller gifte till och med bort en son med en köpmansdotter – de ”arvtagerskor som utgjorde en marknad för den engelska aristokratin” som professor Tawney talat om. När tiderna var goda och de ackumulerade ett överskott köpte de ibland medlemskap i ett skrå i staden och slog sig på handel. Många av dem inhägnade på femtonhundratalet land för betesmarker och blev ibland själva ullhandlare. Som en italiensk författare förvånat har anmärkt: ”t.o.m. människor med adligt blod ägnar sig på landsbygden åt affärer och säljer sin ull och boskap utan att anse att det är opassande att syssla med landsbygdsindustri”.

Men samtidigt som dessa stadssamhällen, i den mån de var oberoende centra för handel och kontraktsaffärer, i viss mening var främmande kroppar vilkas tillväxt hjälpte till att upplösa den feodala ordningen, skulle det vara fel att på detta stadium betrakta dem som kapitalistiska småsamhällen. Att göra det skulle vara att föregripa en utveckling som tillhör ett senare stadium. Man kan inte heller betrakta deras existens som en

nödvändigtvis och under alla omständigheter upplösande faktor för de feodala förhållandena. Visserligen samlade de handelsmän som dessa samhällen närde de första ansatserna till köpmanna- och bankirkapital som senare skulle användas i större skala. Men andra instrument för ackumulation än en anhopningstendens måste inträda, innan detta kapital skulle bli så dominant och allestädes närvarande som det skulle bli under senare århundraden. I sitt tidigare stadium var många eller de flesta städer själva underordnade den feodala makten, och skilde sig i detta avseende bara i fråga om graden från de fria arrendatorerna på ett gods, och även om de slapp ifrån den livegnes betungande plikter hade de fortfarande vissa skyldigheter till feodalherren. Under sitt tidiga stadium var dessa samhällen åtminstone till hälften tjänare till och till hälften parasiter på den feodala ekonomin.

Det produktionssätt som representerades av hantverken i städerna var en form av enkel varuproduktion, av en icke klassmässig, bondetyp, där de verktyg som användes ägdes av hantverkarna: en form som skilde sig från de hantverk som utfördes på en feodalegendom bara genom att hantverkaren tillverkade sina varor för försäljning på en marknad och inte tillverkade dem som en tjänsteförpliktelse till en feodalherre (och det senare kunde även gälla byhantverkare). Det fanns i England ingenting under denna tid (det vill säga före slutet av fjortonhundratalet)³⁹ i detta produktionssätt som gjorde det kapitalistiskt: även om hantverkarna antog lärlingar och anställde en eller två gesäller för att hjälpa honom var detta utnyttjande av andras arbetskraft fortfarande i för liten skala för att i någon betydelse utgöra hantverkarens huvudsakliga inkomst eller att förändra hans status som arbetare och sin egen arbetsgivare. Det behövdes en viktig historisk utveckling som vi ska granska senare för att en övergång skulle ske från detta hantverk, som var fritt och bedrevs i liten skala, till ett specifikt kapitalistiskt produktionssätt.

Visserligen vann dessa samhällen med tiden frihet, i allmänhet inte utan kamp, från läns-herrarna, och i och med detta minskade de den feodala ekonomins styrka, eftersom den ekonomiska kontroll de nu utövade gjorde det möjligt för dem att reglera sina handelsförbindelser med landsbygden på ett sådant sätt att de tog över vinsten på denna handel, vilket i annat fall skulle ha tillfallit prinsen eller feodalherren eller abbén på orten. Och det är också sant att samtidigt med denna ökande frihet och rikedom i städerna uppträdde de första tecknen på klassdifferentiering inom själva stadssamhället, och uppstod en oligarki som enbart ägnade sig åt handel inom de större gillena och stadsstyrelsen.

Dessa stadssamhällens ursprung är långt ifrån klart, och har varit föremål för en hel del diskussion. Källorna är bristfälliga och förhållandena varierar kraftigt från stad till stad och från det ena landet till det andra. Det har ibland föreslagits att de medeltida städerna var kvarlevor av äldre romerska städer, som efter att ha haft en nedgångsperiod under anarkins tid återigen reste sig och blev framträdande när en viss ordning medförde andrum och de blomstrande tiderna återkom.

Visserligen hade en eller två av de större städerna troligen behållit en viss kontinuitet under hela perioden av barbarisk förödelse. Det kan ha varit så att de feodala garnisonerna och biskoparnas egendomar fortlevde i dessa gamla centra och att stadslivet senare växte upp runt dessa; eller att de medeltida samhällena drogs till de tidigare städernas nästan

³⁹ Detta uttalande gäller inte vissa delar av kontinenten, t.ex. Nederländerna och vissa italienska städer, där handelskapitalet var mycket mer utvecklat och det finns tecken på att kapitalismen verkligen trängt igenom i produktionen redan år 1200.

Man måste komma ihåg att många städer vid denna tid knappast var större än det vi skulle kalla byar idag. Det var sällan en stad hade mer än 20 000 invånare och på trettonhundratalet fanns städer som hade 40 000-50 000 invånare bara i Italien och Flandern. York hade bara ca 11 000 och Bristol 9500. T.o.m. på fjortonhundratalet hade Hamburg bara omkring 22000, Nürnberg 20 000-25 000, U1111 20 000 och Augsburg 18 000. (Sombart, *Der Moderne Kapitalismus*, 1, s. 215 f.)

övergivna platser. Men som allmän förklaring tycks denna teori om kontinuitet vara helt otillräcklig. De flesta auktoriteter tycks i dag anse att den äldre medeltiden hade alltför förödande effekter på stadslivet för att göra någon större kontinuitet från de äldre städerna till de nya sannolik. Vi ska komma ihåg att det är kontinuitet inte när det gäller läge och byggnader eller ens när det gäller vissa delar av befolkningen, utan i fråga om institutioner och levnadssätt, som är viktig i detta sammanhang. Det må så vara att det fanns en kontinuitet i denna betydelse i ett eller två av de betydande romerska centra; men det är svårt att tro att detta var något allmängiltigt. Om England berättar Lipson för oss att ”så vitt man kan se fanns ingen kontinuitet i utvecklingen från de romerska städerna till de i det saxiska England ... i allmänhet övergavs städerna, och när de inte direkt förstördes av elden, lämnades de folktomma – ett öde som under många år tydligen även London och Canterbury råkade ut för” (*Econ. History*, band I, s. 188). I de flesta fall rör det sig om nya befolkningsgrupper och nya slags sammanslutningar som uppstod efter åttahundratalet; och även om dessa samlades på det ställe där en tidigare romersk stad hade legat, kräver det faktum att denna samling ägde rum vid den tid den gjorde en förklaring.

Andra återigen har hävdats att städerna under denna period hade ett ursprung direkt från landsbygden och hade växt upp ur en tätande befolkning i vissa häraden på landsbygden. Det fanns en kontinuitet mellan bysamhället och stadssamhället och i synnerhet mellan den tidigare häradsrätten och den senare domstolen i staden: en åsikt som framfördes av ingen mindre än Stubbs. På kontinenten har stadens födelse av en viktig skola av författare spårats till *landgemeinde* eller socknen på landsbygden (till exempel hos Maurer och Below). Eftersom staden växte upp inom feodalsamhällets struktur, stod dess invånare fortfarande i vissa beroendeförhållanden till en feodalherre; och kraven för att bli borgare var länge väsentligen av jordbrukstyp – att äga jord inom området; handeln blev först senare en huvudsysselsättning för invånarna. Den enda skiljelinje som kan dras, sägs det, mellan den tidigare byn och den senare staden ligger i att platsen senare befästes med en mur för att skydda dess invånare och därigenom förvandlade den till en *oppidum*.⁴⁰ Men även i de fall där denna förklaring kan vara riktig kvarstår fortfarande den avgörande frågan varför ett samhälle som hade jordbruksursprung på ett visst stadium skulle ha fått handel och hantverk som ekonomisk grundval. Minst av allt kan en teori om kontinuitet med byn förklara denna övergång.

För det tredje har vi en förklaring som vi i huvudsak har Pirenne att tacka för: att städerna hade sitt ursprung i att köpmannakaravaner slog sig ned där. Köpmän som först var kringvandrande försäljare som reste mellan de olika marknaderna eller från ett feodalhushåll till ett annat, ofta i karavaner för att skydda sig – ”fattiga och eländiga människor” som Adam Smith kallade dem, ”liksom vår tids gårdfarihandlare och gatuförsäljare” (*Wealth of Nations*, s. 370) – grundade så småningom ny bebyggelse, som timmerhuggare och pälsjägare gör i dag i nordvästra Kanada. De kunde välja att slå sig ned på det ställe där en gammal romersk stad hade legat, på grund av dess gynnsamma läge där romerska vägar möttes, eller också valde de något feodalt castrums skyddande murar, med dess garnison, eller lockades av ett klostrets beskydd. Senare byggde handelskolonin kanske en mur för att skydda sig och förenade ibland muren i denna borg med de existerande tornen. Detta gav dem en egen identitet som de tidigare saknat och också en viss militär fördel. Det var inte ovanligt att sådana kolonier, sedan de nått en viss storlek och fått ett visst inflytande, fick

⁴⁰ Se Ashley, ”Beginnings of Town Life”, i *Quarterly Journal of Economics*, band X, s. 375-377, 392, 402 ff. Fastän den aldrig fick stadsprivilegier utgör Clare i Suffolk ett exempel på en by som växte till en ganska stor stad med en marknad. Burford åter var fortfarande en liten by på en feodalherres egendom då feodalherren skaffade ett av de tidigaste privilegiebrevens åt byn (R. H. Gretton, *The Burford Records*, s. 5 ff). Det inträffade ibland att ”ett litet stycke jord, som avstyckats från den omgivande herrgården, fick stadsvärdighet och hade ett fåtal privilegierade invånare”. (G. A. Thornton i *Trans. Ryl. Hist. Society*, 1928, s. 85.)

speciella privilegier och beskydd av kungen mot kontant betalning eller genom att lämna lån, vilket var fallet med tyska och italienska köpmän i England; och dessa kungliga privilegier gav dem i allmänhet frihet i olika grad från läns herrarna i förening med olika pålagor. Vid ett visst stadium i denna utveckling fick den lösa sammanslutningen från karavantiden troligen en mer formell värdighet som hansa och gille; och denna organisation tenderade att kräva inte bara immunitet vad beträffar den feodala lagstiftningen utan också ett visst mått av kontroll över den lokala handeln, vilket oundvikligen ställde den i skarp konflikt med den lokala länsherren.

För det fjärde har vi en förklaring som förknippar städernas uppkomst med den rätt till *sauveté* eller beskydd som feodalmakten beviljade. Trots att detta inte nödvändigtvis är oförenligt med den tidigare förklaringen har den en annorlunda inriktning och tonvikt, som pekar på en skillnad som kan ha varit av avgörande betydelse. Enligt denna åsikt växte städerna inte så mycket spontant upp utan skapades på feodalt initiativ och i feodalherrarnas egna syften. Feodalthushåll med garnisoner behövde handelsmän och hantverkare som kunde fylla deras behov, och hade därför en naturlig dragningskraft på sådana lösa element i befolkningen som inte hörde till någon feodalherre. Kyrkor och kloster som hade *sauveté* var en naturlig tillflyktsort för pilgrimer och rymlingar av alla slag i en laglös tid, vilka kom att utgöra en särskild lekmannabefolkning som ägnade sig åt sådana sysselsättningar för vilka det fanns en marknad. Ibland kunde en feodalherre i stället erbjuda speciella privilegier till nykomlingar för att skapa en marknad för sin egen bekvämlighets skull; och ibland fick denna *sauveté* ett världsligt beskydd, vilket gav den en viss immunitet från feodal lagstiftning.

Besläktad med detta är den s.k. ”garnisonsteorin” som framfördes av Maitland (och den parallella ”militära” teorin som framfördes av Keutgen i Tyskland) att städerna betraktades som befästningar vid katastrofer till vilka invånarna i trakten runt omkring kunde dra sig tillbaka, och att olika feodalherrar ursprungligen höll sig med hus där och en liten stab underlydande. Städer som Chichester och Canterbury i England hade t.ex. på Vilhelm Erövrarens tid vardera mellan 100 och 200 hus som tillhörde 44 respektive i olika herrgårdar.

Med den begränsade kunskap vi har får vi troligen nöja oss med en eklektisk förklaring av de medeltida städernas uppkomst, en förklaring som lägger olika vikt vid olika inflytanden i olika fall. Vissa engelska städer kan ha haft ett rent landsbygdsursprung, fastän deras utveckling som städer utan tvivel berodde på deras läge vid ett vad eller nära en flodmynning, vilket gjorde att de blev handelscentra. Manchester växte upp ur en by och tycks ha behållit sin jordbrukskaraktär under lång tid t.o.m. en tid efter det att den blivit stad. Cambridge uppstod tydligen i närheten av ett gammalt slott och militärläger ur en anhopning av byar (liksom också Birmingham), men dess läge vid ett vad orsakade utan tvivel dess senare tillväxt, vilket var fallet också med Oxford; medan Glasgow sägs ha uppkommit ur de religiösa sammankomsterna runt St Ninians grav, på grund av att dessa erbjöd goda handelsmöjligheter. Norwich hade mycket att tacka det danska inflytandet, de skandinaviska handelsmännens bosättning där redan tidigt och sitt läge på handelsvägen till Nordeuropa. Pirenes förklaring verkar också passa Londons utveckling (där det sägs att tyska köpmän hade bosatt sig under Ethelreds regeringstid); men det skydd som befästningar och kyrkor gav måste också ha spelat en roll för att dra till sig delar av den befolkning som inte var knuten till jorden eller som var rymlingar. Detsamma gäller i stor utsträckning städer på kontinenten t.ex. Paris (som på åttahundratalet inte var mer än en liten ö omsluten av romerska murar) och Genève, städer vid Rhen som Köln, som ganska tidigt hade en koloni av utländska köpmän, och andra tyska eller flamländska städer som Bremen, Magdeburg, Gent och Brugge.

Men det fanns många betydande centra där stadssamhället klart hade sitt ursprung i

grupper av köpmän och hantverkare, som bosatte sig utanför ett klosters eller ett slotts murar, inte bara för det militära beskydd dessa gav eller på grund av det gynnsamma läget eller en existerande handelsväg, utan därför att de 'tick vissa privilegier för att de skulle kunna tillgodose feodalthushållets behov. Sålunda finner vi att abbotklostret St. Denis i Frankrike på tusentalet drog till sig folk genom att skapa ett område med *sauveté*-rättigheter. ”Fyra träkors sattes upp i hörnen av ett jordområde stort nog att rymma en *burg*; och kung Filip I gav det område som så utmärkts fullständig frihet från yttre lagstiftning, från tull och från militärtjänst” (Ashley, a.a. s. 374). I England växte städer som Durham, St Albans, Abingdon, Bury St Edmunds och Northampton upp runt slott och kloster, och vid Wales' gränser gav de normandiska baronerna särskilda privilegier för att dra till sig handelsmän och hantverkare för att bilda städer, som en metod att bebygga och stärka gränsen. I Bury berättar Vilhelm Erövrarens jordebok för oss att ett samhälle med bagare, bryggare, skraddare, skomakare osv. ”dagligen väntade på helgonet och abboten och munkarna”, och det finns tecken här på handelsverksamhet och mynttillverkning före den normandiska erövringen.

Vad beträffar orsaken till att städerna levde upp igen efter sin nedgång, och i många områden sedan de försvunnit helt mellan sjuhundra- och niohundraåren, har av Pirenne åsikten framförts att den ledande faktorn var sjöhandelns återupplivande i Medelhavet med dess stimulans för transkontinentala handelskaravaner, vilket i sin tur ledde till att handelsmän slog sig ner på olika platser. Denna sjöhandel hade tidigare krossats av muhammedanska invasioner; men på tusentalet hade de gamla handelsvägarna åter öppnats och expansionen av denna handel med Österlandet under de följande åren hade följt tätt i hälsarna på korstågen. Vare sig Pirennes åsikt är riktig och vare sig handelns nedgång och städernas nedgång före år 1000 var så stor som han antar eller inte, tycks det råda föga tvivel om att återupplivandet av Medelhavshandeln spelade en stor roll för att återuppliva den transkontinentala handeln och därigenom också stadslivet på tusen- och elvahundraåren. Samtidigt är det troligt att de feodala godsens växande storlek med det ökade antalet underlydande, genom att höja efterfrågan på långväga produkter måste ha bidragit avsevärt som en stimulans för att återuppliva handeln och för att dra till sig stadssamhällen.

Möjligheten att städer kan ha uppstått på grund av initiativ från feodalthushållen själva snarare än genom att grupper av handelsmän bildade ett till hälften oberoende samhälle (vilket är Pirennes åsikt), antyder en skillnad som kan vara betydelsefull. Om en sådan skiljelinje kan dras upp måste skillnaden tydligt vara betydande mellan städer som uppkom som ”fria städer” oberoende av feodalsamhället, antingen på det sätt som Pirenne föreslår eller genom privilegier till bysamhällen vilket skedde i Frankrike på tolvhundraåren, och städer som sedan de bildats på initiativ av någon feodalherre eller från början varit underkastade någon feodalherre, växte upp som delar av feodalsamhället, tjänade läns herrarnas intressen och hade feodala förpliktelser individuellt eller kollektivt. En sådan skillnad verkar vara viktigare än skillnaden mellan städer som växte upp ur allt större byar eller övertog någon gammal romersk stad eller uppstod vid någon viktig handelsknut.

Någon skarp skiljelinje kan naturligtvis inte dras. Ett stort antal städer var utan tvivel av en mellantyp och skulle vara svåra att hänföra till endera sorten. Med tidens gång skulle denna gränslinje komma att förändras; tidigare beroende städer blev starkare och skaffade sig ett visst oberoende, eller andras frihet begränsades till fördel för större feodal kontroll. Andra som företedde alla tecken på oberoende, tycks ofta i början ha dominerats av ett fåtal aristokratiska familjer som ägde en del jord inom staden (vilket var ett så vanligt och viktigt kännetecken för italienska städer).⁴¹ Om man ska försöka sig på en bedömning

⁴¹ Detta gällde också många städer i Östeuropa, t.ex. Polen, där handelspatriciatet till stor del tycks ha

verkar det troligt att majoriteten av städerna uppstod på initiativ av någon feodal institution, eller på något sätt som en del av feodalsamhället snarare än som helt främmande kroppar. I England var platser som Bury, Abingdon, Durham, St Albans och Canterbury troligen exempel på det förra. En säregen kvarleva av detta är det faktum att domprosten och domkapitlet i Petersburg fortsatte ända in på artonhundratalet att utöva rätten att utse ämbetsmännen i staden. Men på speciella platser, som hade ett sådant läge att de var lämpliga som viktiga handelsplatser, kan städerna ha varit självständiga från början, som t.ex. en del av Hansastäderna, städerna i Rhenlandet och eventuellt London; och att andra därefter växte kan ha berott huvudsakligen, om inte helt, på att handelsmän slog sig ned där. Några som uppstått mycket tidigare kan ha fortsatt att ha en mer eller mindre autonom ställning under hela medeltiden; och i delar av Europa som nyligen var uppodlade eller där feodalmakten var svag kan städer ha växt upp ur bysamhällen med mer eller mindre fria bönder och småköpmän som slog sig samman för att motstå någon feodalherre.

I Ryssland uppstod t.ex. de äldre städerna som Kiev och Pskov, Novgorod och Smolensk troligen ur stamsamhällen (*gorodische*), som tätnade till städer och länge behöll sin ursprungliga demokratiska karaktär, och som först så småningom kom under den jordägande feodala bojararistokratins inflytande. Många av de nyare städerna i nordöstra Ryssland mellan Oka och Volga på tusen och elvahundratalet, såsom Suzdal, Rostov och Jaroslav, tycks ha grundats av feodalherrar som centra för hantverk och handel; medan Vladimir däremot tycks ha uppstått som en fri sammanslutning av hantverkare, vilken de lokala bojarerna försökte erövra genom att börja krig mot den.⁴² Lvov började som en fästning som grundades av fursten Galicz på tolvhundratalet. Moskva självt växte upp ur en by på en liten furstes egendom.

Den utsträckning i vilken de feodala institutionerna, särskilt kyrkan, var intresserade av handel och själva organiserade handel i ganska stor skala är ett faktum som i själva verket är värt att betona; och man måste undvika misstaget att tro att den feodala epoken var en tid då handeln försvann fullständigt och för vilken användning av pengar var fullständigt främmande. Det var därför naturligt att kontrollen över städerna och grundandet av dem skulle betraktas som en värdefull källa till ytterligare feodalintäkter. Redan på sjuhundratalet var ombud för de franska klostren verksamma i Flandern och köpte upp ull för manufaktur. Inom Burgunds vinhandel var det klostren som var de betydande centra; och kloster vid Loire och Seine ägde en flotta av flodbåtar som de använde i sin handel. I Florens sägs ullindustrin ha sitt ursprung i en klosterorden, Umiliati; arbetet utfördes av lekmannabröder under övervakning av munkar. I England tycks de tidigaste bosättningarna av tyska handelsmän ha varit en munkorden, ”som länge verkat omväxlande inom handel och krigföring”, som kom i skepp till Billingsgate och skaffade sig kungligt beskydd. I Berkshire finner vi att klostret Abingdon var den största marknaden, från vilket abbotens skepp bedrev handel utmed Temsen till London, medan det på tolvhundratalet finns tecken på att klostret var ett centrum för tygmanufaktur. Cistercianerna var överallt aktivt verksamma i ullhandeln med flamländska och italienska köpmän. I Yorkshire drevs

rekryterats från adeln (J. Rutkowskij, a.a., s. 39).

⁴² Se B. Grekov och A. Jakubovski, *La Horde d'Or*, s. 170-172 samt P. Liaschenko, a.a., band I, s. 135-138. Grekov påpekar den viktiga skillnaden att medan städer som Suzdal hade ett murosomgärdat Kreml där hantverkarna bodde utanför, hade städer som Vladimir en mur som omgärdade både Kreml och staden. Han citerar ett upplysande avsnitt ur Nikonkrönikan från 1177 för att belysa inställningen hos traktens *bojare* till hantverkarna i Vladimir: ”Staden är inte självstyrande; den är en förstad som är vår egendom och där våra livegna bor: våra murare, snickare, daglönare och andra.” Lustigt nog tycks Eck ha helt motsatt åsikt. Han talar om Rostov och Suzdal som scenen för en konflikt mellan prinsarna och den kommunala demokratin i städerna, medan han om Vladimir säger ”une ville princière par excellence, où la population était venue sur l'appel du prince et dépendait du prince” (A. Eck, a.a., s. 30).

järngruvor och smältes järnet på elvahundratalet i huvudsak av religiösa institutioner, och vi finner att munkarna i klostret Fountains blev så rika genom sin handel att de lånade ut pengar till Roger de Mowbray under Henrik II:s regering. Nästan överallt i Europa fanns verkstäder på de större egendomarna med livegna arbetare och lokaler som kallades *gynecæa*, där kvinnorna spann och vävde under tillsyn av feodalherrens hustru.⁴³

På tusentalet tycks det på kontinenten i själva verket ha existerat en privilegierad, halv-kommersiell överklass inom kyrkan, som berikade sig genom handel, ocker och vinsterna på halvt förslavad arbetskraft, som köpte sig högre kyrkliga tjänster och var besatta av penningdjävulen i lika hög grad som varje växlare eller jude. Det är därför svårt att dra upp en skiljelinje mellan de beroende hantverkarna och lekmannabröderna i klostren å ena sidan, och å den andra hantverkarna och handelsmännen i städerna, som senare byggde en mur utanför fästningens mur och kämpade för att få en viss självständighet gentemot feodalherren eller ”beskyddaren” och skapade en separat enhet åt sig. Vissa har t.o.m. hävdat att det var hantverkarna från feodal-egendomarna som utgjorde ledarna i de nya stadssamhällen som kämpade för sin självständighet. På detta tycks det finnas föga direkta bevis; och i många fall finns det tecken på att sådana hantverkare förblev tjänare hos abboten eller feodalherren och kom att utgöra en klass av *ministeriales* som var skild från borgarna.⁴⁴

Det kan också ha funnits tillfällen då dessa två element gjorde gemensam sak, och skiljelinjen mellan dem var utan tvivel svår att dra. Exempel på att borgarna själva hade förpliktelser gentemot en feodalherre, liksom varje feodal underlydande, är det ganska gott om. I Hereford var borgarna skyldiga att prestera tre dagars skördearbete och periodiska tjänster under slåttern: tjänster som de senare lyckades förvandla till en avgift; och i Bury St Edmunds var stadens invånare tvungna att arbeta på feodalherrens ägor under skörden, en förpliktelse som abboten övertalades att omvandla först under starkt tryck. I Vilhelm Erövrarens jordebok finns det gott om exempel på borgare som hade att fullgöra tjänster som livegna åt feodalherrar, med arvsskatt och liknande avgifter. T.o.m. så sent som på sjuttonhundratalet var Manchester fortfarande tvunget att använda feodalherrens kvarn och bakugn.⁴⁵ Men det verkar troligt att initiativet i kampen för städernas självständighet kom från de element som från början var minst utsatta för feodal dominans, antingen därför att de var handelsmän som hade dragits till platsen utifrån eller därför att de från början hade haft en privilegierad status genom något speciellt tillstånd eller privilegium. Dessa element passade i regel illa in i feodalekonomin just därför att, samtidigt som jordinnehav inom borgen i allmänhet var ett villkor för att bli borgare, deras utkomstkälla väsentligen låg i handeln – i tillverkning av varor för försäljning eller i att de helt enkelt fungerade som mellanhänder i handeln. Det var i första hand dessa som redan på ett tidigt stadium skulle bilda en hansa eller ett gille inom sin egen grupp – gilleköpmän som de kom att kallas; och att kämpa för detta gilles rättigheter – eller stadsstyrelsens som gillet i själva verket dominerade – och för att kontrollera de lokala hantverken och den lokala marknaden till

⁴³ På åttahundratalet t.ex. utgjorde klostret i St. Riquier centrum i en stad på 2 500 personer, där hantverkarna bodde på olika gator alltefter vilket yrke de hade, och som kollektivt hade skyldighet att leverera varor till klostret. T.o.m. ännu tidigare finner vi att klostret i St. Germain des Prés hade ett *gynecæum* där linne och cheviot tillverkades, och hustrurna till de livegna i klostret måste leverera fastställda kvantiteter tyg. Det har sagts att sådana inrättningar mycket liknade ”fabriker” med slavarbetare under den klassiska perioden: ”med sällsynta undantag var dessa grupper endast anhopningar av kvinnor; ingen verklig organisation av arbetet uppnåddes genom att sammanföra dem. De arbetade sida vid sida kanske i ett enda rum.” (A. P. Usher, *Introd. to Ind. Hist. of England*, s. 55-57.) Se även Bucher, *Industrial Evolution*, s. 102 ff.

⁴⁴ Se Ashley, a.a., s. 378 samt Pirenne, *Belgian Democracy*, s. 40 f. I Tyskland där *ministeriales* fick så mycket större betydelse än på andra håll, kom de i många fall att mycket likna lågadeln och belönades med jord, förmåner och ärebetygelser (J. Westfall Thompson, a.a., s. 324 ff).

⁴⁵ Lipson, a.a., s. 201, som tillägger: ”i synnerhet klostren höll envist fast vid monopolet och kunde aldrig förmås att frivilligt avstå från sina vinster”.

sin egen fördel.

Städernas kamp för autonomi som i England sträckte sig över tolv- och trettonhundredatalen var i många fall våldsamt, och i vissa städer på kontinenten (t.ex. i Flandern och i Italien i slutet på tusen- och under elva- och tolvhundredatalen) tog den formen av ett långdraget inbördeskrig. Men inte heller i England var den demokratiska kampen helt fredlig. I Dunstable förklarade en gång borgarna, inför hotet om att uteslutas ur kyrkan, att de skulle ”stiga ned i helvetet tillsammans” hellre än att ge sig för priorns godtyckliga pålagor. I Bury trängde sig borgarna 1327 med våld in i klostret och bortförde abboten och munkarna och fängslade dem tills de beviljade en gilleköpman det privilegium han ville ha; medan samma år en folkmassa i Abingdon, utökad med meningsfränder från Oxford, belägrade klostret och brände ner dess portar. I St Albans belägrades klostret tio dagar därför att abboten vägrade stadsinvånarna rätt att bygga egna valkningsanläggningar; i Norwich blev det 1272 öppet krig mellan staden och katedralen och upplopp under vilket katedralen sattes i brand; missnöje i staden ”var en viktig del i bonderevolten” 1381 (Lipson, a.a., s. 207).

Den ekonomiska kärnfrågan låg uppenbarligen i de fördelar som kontroll av den lokala marknaden gav – fördelar som bestod inte så mycket av att samla in tullar och avgifter som av möjligheten att kontrollera marknadsbestämmelserna för att påverka bytesvillkoren till sin egen fördel. Det faktum att de feodala institutionerna själva ägnade sig åt handel och ofta hade skapat en lokal marknad i avsikt att förse sig själva med billiga förråd var naturligtvis en mycket stark orsak till att borgarnas krav på självständighet mötte så starkt motstånd.

3. Borgarklassens uppkomst

I

I vilken utsträckning de städer som eventuellt lyckades tillskansa sig partiell eller fullständig självstyrelse gentemot feodalmakten i begynnelsen var samhällen där jämlikhet rådde är inte så lätt att fastställa. Det råder ingen tvekan om att förhållandena skilde sig mycket från varandra i olika landsändar. I många fall måste dock snart skillnader vad beträffar ekonomiska tillgångar ha uppstått. Skillnader uppstod kanske också i fråga om social status mellan de ursprungliga invånare som ägde jord inom stadsgränserna och dem som flyttat in från de närmaste omgivningarna eller från mer avlägsna trakter. De sistnämnda köpte jord från den äldre generationen av borgare eller slog sig för en tid ned tillsammans med andra inflyttade eller bröt ny mark utanför stadsmurarna. Det är helt klart att det i de större städerna på kontinenten förutom borgarna fanns ett antal äldre aristokratfamiljer, vilka ägde mark i staden och i dess närmaste omgivning. Dessa utgjorde ett feodalt inslag som fortlevde inom det nya urbaniserade samhället. Ibland deltog de såsom i Florens i borgarnas ekonomiska verksamhet och dominerade borgarklassen.¹ I många italienska städer tycks de feodala familjerna inte bara ha dominerat städernas styrelse, förvandlat staden med dess omgivningar till en feodalt kommersiell republik, utan också använt sina feodala privilegier för att förvärva ensamrätt till handel med fjärran länder, särskilt handeln med Levanten. Så gick t.ex. de fem familjer, som kontrollerade Genuas handel under tolvhundratalet till väga.² Deras närvaro komplicerade i sådana fall borgarklassens politiska kamp mot feodalmakten, vilken allt som oftast övergick såväl i interna klasskrig i städerna som i kamp mot yttre fiender.

Även i några engelska städer finner vi på ett tidigt stadium tecken på en skillnad mellan ett ledande och ett underordnat skikt bland borgarna. I Hereford tycks det beväpnade borgerskapet, som utgjorde kungens vakt vid dennes besök, haft en högre status. Riddarna i Nottingham förefaller att ha haft en liknande ställning. I Winchester, Huntingdon och Derby behandlades tydligen de fattiga borgarna, som levde utanför stadsmurarna, som om de haft en underlägsen ställning,³ medan det finns tecken på att en mer framträdande ställning tillkom de äldre jordägarfamiljerna i och omkring staden. I kampen mot abboten i St. Albans finner vi en skillnad mellan *majores*, det högre borgerskapet och *minores*. De senare begagnade sig 1327 av våldsmetoder, medan de förra endast vågade stödja revolten i hemlighet och försökte bilägga tvisten genom att låta advokater ingripa.

Inte desto mindre var den ojämlikhet, som fanns i de engelska städerna före trettonhundratalet inte särskilt framträdande. Trots att de köpmän, som tillhörde gillen, dvs. de som bedrev handel i någon större skala,⁴ vanligtvis kanske inte utgjorde mer än en liten del av städernas invånare, tycks inte hantverkarna ha varit utestängda från köpmannagillet. Alla medborgare, som drev handel i parti eller i minut, hade rätt att bli

¹ I Florens var omkring en tredjedel av bankirerna och de stora exportköpmännen i Calimala-sammanslutningen uppenbarligen medlemmar av denna stadsadel. (Se J. Luchaire, *Les Démocraties Italiennes*, s. 75 f.)

² Se E. H. Byrne om "Genoese Trade with Syria" i *Amer. Hist. Review*, 1920, s. 199-201. Pirenne har påpekat att det finns en skillnad i detta avseende mellan Nord- och Sydeuropa: i det senare fortsatte adeln att bo i städerna - i de förra drog den sig tillbaka till landsbygden (*Mediaeval Cities*, s. 169-171).

³ C. W. Colby, "The Growth of Oligarchy in English Towns", *Eng. Hist. Review*, band V (1890), s. 634. Ashley framhåller att "jordägandet genom arv gjorde de gamla familjerna ekonomiskt överlägsna när en klass av jordlösa fria började växa fram i staden" (*Early Hist. of Eng. Wool Industry* i Publications of American Econ. Association, 1887, s. 18).

⁴ Detta tycks emellertid inte ha varit fallet med Bury St. Edmunds t.ex., där det tycks ha varit en "djupgående fusion mellan köpmannagillet och bysamhällets funktioner" (M. D. Lobel, *The Borough of Bury St. Edmunds*, s. 79).

medlemmar i ett gille om de kunde betala inträdesavgiften.⁵ Det är dock sant att livegenskap ofta var ett hinder för medlemskap i ett skrå.⁶ Samtidigt behöll skråmedlemmarna i de engelska städerna mycket av sin ställning som jordbrukare och borgarnas rättigheter och friheter i staden var förknippade med innehav av jord eller av fastigheter innanför stadsmuren. I dessa fall var antagligen handeln inte mer än en tillfällig inkomstkälla. Bland hantverkarna själva kunde det knappast ha förekommit någon större uppdelning mellan mästare och gesäller och inkomstskillnaderna tycks inte ha varit stora.⁷ Gesällen arbetade sida vid sida med sin arbetsgivare i verkstaden och ofta åt han vid samma bord. Hans ställning påminde tydligen mer om en kompanjons än om en avlönad tjänares och en auktoritet på området går så långt att han kategoriskt påstår att ”det är omöjligt att upptäcka någon statusskillnad mellan en handelsman, en mästare och en gesäll” under skråväsendets första tid.⁸ Om detta är riktigt förklaras utan tvekan denna brist på åtskillnad av att genomsnittsgesällen relativt lätt själv kunde bli mästare, om han var driftig och flitig. Genom medlemskap i skrået kunde han få rätt att inneha en egen verkstad och delta i detaljhandeln. Bara dessa utsikter till framgång skulle vara tillräckliga, inte bara för att gesällen i stor utsträckning skulle identifiera sina egna intressen med mästarens, utan också genom det inflytande som denna rörelse uppåt i samhället och den konsekventa konkurrens, som fanns bland hantverksmästarnas och handelsmännens egna led, för att förebygga någon djupare inkomstklyfta mellan olika grupper i städerna.

Viktigare än frånvaron eller närvaron av klart markerade olikheter i inkomst eller i status är det sätt på vilket medborgarna i dessa första städer förvärvade sin inkomst. Till att börja med kunde det i städerna knappast ha förekommit några skillnader. Allteftersom tiden led och städernas befolkning och storlek växte berikade sig utan tvivel de ursprungliga markägarna i städerna genom att avyttra eller till höga räntor arrendera ut jord. Detta har, som några författare understrukt,⁹ antagligen utgjort en viktig källa till kapitalackumulation under tolvhundra- och trettonhundratalet. Det är emellertid tydligt att den väsentliga grunden för städernas framväxt i början låg i vad Marx kallade ”småproduktionen”, som innebar att produktionen upprätthölls av småproducenter, som ägde sina produktionsredskap och som handlade fritt med sina egna produkter. Detta är i vilket fall som helst sant vad beträffar hantverket, och även om det mycket tidigt fanns några medborgare som uteslutande bedrev handel, kunde få av dem ha varit annat än småkrämare som färdades mellan stadens marknad och omkringliggande herresäten. Deras verksamhet kan knappast ha varit omfattande, då handeln mestadels bedrevs lokalt och tog formen av ett utbyte av hantverkarnas varor sålda i minut på stadens marknad mot produkter från landet som

⁵ Se Gross, *Gild Merchant*, s. 107. Ashley framför emellertid den åsikten att alla hantverkare utom de rikare i själva verket skulle ha utestängts genom storleken på inträdesavgiften (*Surveys*, s. 216 f). I Skottland tycks Gild Merchant ha varit mycket mer exklusiv än i England.

⁶ Se H. S. Bennett, *Life on the English Manor, 1150-1400*, s. 30:. Beträffande London se Riley, *Memorials of London*, s. 58 f.

⁷ Se Mrs Green, *Town Life*, II, s. 64, samt Pirenne: ”Skillnader i förmögenhet mellan hantverkarna tycks ha varit mycket sällsynt; och denna organisation förtjänar att kallas icke-kapitalistisk” (*Belgian Democracy*, s. 90).

⁸ R. H. Gretton, *English Middle Class*, s. 65. Se även: ”Det fanns i regel ingen intressekonflikt, eftersom gesällen alltid såg fram mot den tid när han skulle tillåtas att utöva yrket. Detta var i regel inte svårt för en utlärare att uppnå ... Det var en period då arbetet härskade över kapitalet; och mästaren var, fastän han nominellt kallades så, mindre arbetsgivare än en av de anställda ... Förhållandena var i huvudsak harmoniska, och det fanns sålunda ingen lönarbetarklass som kunde avskiljas från arbetsgivarna eller kapitalisterna och ställde sig fiendliga mot dem” (E. R. A. Seligman, *Two Chapters on the Mediaeval Guilds, Publications of the Amer. Econ. Assn.*, 1887, s. 90).

⁹ I synnerhet Sombart (*Der Moderne Kapitalismus*, band I, s. 643-650), och efter honom J. A. Hobson i hans *Evolution of Modern Capitalism*.

bönderna fört in till staden för att sälja.¹⁰

I denna ekonomi fanns grunden för ett, jämfört med våra dagars standard, blygsamt välstånd. Sparmarginalen förblev emellertid snäv och kunde knappast ha varit någon utgångspunkt för kapitalackumulation, med undantag för tillfälliga vinster eller värdestegringar på fastigheter. Arbetsproduktiviteten var låg och produktionsenheterna var alltför små. Tydligt måste man söka kapitalackumulationens ursprung inte inom, utan utanför småproduktionen, som utgjordes av hantverket i städerna – i den utveckling, som mycket snart skulle bryta den primitiva enkelheten i dessa stadssamhällen. Denna utveckling tog sig uttryck i framväxten av en privilegierad klass av borgare som drog sig ur produktionen och började att uteslutande ägna sig åt grosshandel. På denna större och växande marknad fanns det stora vinstmöjligheter, som vida överglänste den blygsamma förtjänst, vilken en hantverkare, som arbetade med sina händer och som sålde sina produkter på traktens marknad, någonsin kunde hoppas göra.

Den fråga som vi genast konfronteras med är vad som var den ursprungliga, till skillnad från den omedelbara, källan till den nye borgarens rikedom. I det feodala samhället är källan till aristokratins rikedom – till de feodala hovens kostbara prakt, de extravaganta tornérspele och festerna, de militära utgifterna, klosterordnarnas och kyrkans stora investeringar – självklar. Den bestod i de livegnas tvångsarbete och var frukten av det merarbete som skapades utöver vad de tilläts behålla för sitt eget uppehälle. Den var frukten av existensen av en livegen klass, vars bördor var stora och tunga och vars levnadsstandard var synnerligen låg. Även om antalet arbetare som tjänade varje herre var relativt stort, var arbetsproduktiviteten tillräckligt låg för att göra det totala överskottet magert, om inte producenternas andel av det reducerades till en miserabel nivå och om inte deras bördor varit oerhört tunga.

Det är vidare inte svårt att under en senare epok i den kapitalistiska produktionen finna källan till kapitalistens inkomster och källan till den fortsatta ackumulationen, trots att den döljs av ett kontraktsmässigt förhållande och i ett fritt utbyte av ekvivalenta värden. Analogt med det feodala samhället ligger den i exploateringen av ett beroende proletariat – i det merarbete som tas ut utöver det som motsvarar dess lön. Men i detta fall är det ett överskott som ökar enormt genom den ökade arbetsproduktiviteten, som möjliggörs av den moderna tekniken.

Men varifrån kom rikedomarna och varifrån härstammade det tidiga borgerskapets ackumulation – den bourgeoisi i städerna under tretton- och fjortonhundratalet, som inte ägde några slavar som arbetade för dem och som ännu inte börjat investera i att anställa ett industriproletariat? Deras inkomster, vilken form de än antog, måste med nödvändighet ha utgjort en del av bondens eller stadshantverkarens produkter – ett avdrag från produktionen som annars skulle ha tillfallit producenterna själva eller utgjort den feodala aristokratins inkomster. Genom vilken mekanism drog detta tidiga köpmannakapital till sig dessa inkomster – inkomster som var stora nog att bilda grunden för dessa förmögenheter, för den framgångsrike borgaren i trettonhundratalets städer på kontinenten, för bankirfirmor som Lombards och Florentine.

Ett svar som ekonomerna fört fram sedan Adam Smiths dagar och sedan aldrig tröttnat på att ta upp, är att denna förmögenhet bland borgarna i verklig mening ”producerades” snarare än ”förvärvades”. Den ”producerades” såtillvida att den producerade de tjänster som en utvidgad handel utträttade åt de direkta producenterna eller den konsumerande aristokratin. Genom att vidga marknaden och göra ett ökat utbud, med större variation,

¹⁰ Undantagen från detta uttalande är emellertid anmärkningsvärda, i varje fall på tolvhundratalet, t.ex. Laurence of Ludlow, mercator notissimus, och hans far Nicholas som omnämns av Eileen Power i *The Mediaeval Wool Trade in England*, s. 112 f.

tillgängligt på platser eller tidpunkter där det aldrig tidigare funnits tillgängligt ökade handeln producentens levnadsstandard och fick sina vinster som en del av denna allmänna ökning och utan att inkräkta på konsumtionsstandarden. Det är i och för sig sant att den utvidgade handeln hade lett till en höjd levnadsstandard i de områden som tidigare haft en begränsad lokal marknad, samtidigt som den på ett senare stadium skapade de förhållanden, som inom produktionen ledde till en ökad arbetsfördelning och härigenom en kraftigt ökad arbetsproduktivitet, på det sätt som Adam Smith så målande beskrivit. Genom att anskaffa salt och kryddor från fjärran länder gjorde handeln det kött ätbart vilket annars skulle ha ruttnat och blivit oätbart. Genom råvaror långväga ifrån höjdes kvaliteten på kläderna eller gjordes det möjligt att spinna eller väva dem på platser där det tidigare varit otänkbart. Genom att finna en marknad för spannmål när tiderna var goda och fylla bristerna under missväxtår med tillgångar från annat håll räddades bonden antingen från en mättad lokal marknad eller från hungersnöd.

Allt detta är sant men likväl ger det inte någon förklaring till de stora framgångar och den ackumulation som är karakteristisk för köpmannaklassen under denna tid. Att handeln i sig själv var av betydelse eller att summan av alla nyttigheter ökades förklarar i sig självt inte varför handelns strävanden gav ett så gott överskott och varför hantverket inte gjorde det. Det förklarar inte varför handeln blev grunden för så stora skillnader i vinst. Tillfälliga lyckokast, det är sant, kan väntas inträffa oftare inom ett nytt och oprövat område. Men tillfälliga vinster kan knappast spela in då det gäller en ständig och fortsatt inkomst av så stor omfattning. Under tidernas lopp kunde man ha väntat sig att konkurrensen inom detta område, om den inte förhindrades, skulle bringat de normala förväntningarna om vinst i linje med stadsindustrins.

Den förklaring vi söker är tydligen tvåfaldig. För det första bestod en stor del av handeln på den tiden, särskilt utrikeshandeln, antingen i att man utnyttjade vissa politiska fördelar eller i en nödtorftigt dold plundring. För det andra kom köpmannaklassen så snart den antagit någon form av sammanslutning snabbt att förvärva monopolistisk makt, som skyddade den mot konkurrens från nykomlingar och tjänade till att vända bytesvillkoren till dess egen förmån i sina affärer med producenterna och konsumenterna. Det är tydligt att den tvåfaldiga karaktären hos handeln under denna period utgjorde den väsentliga grunden för de första borgarnas rikedom och för ackumulationen av köpmannakapitalet. Den förra hör samman med vad Marx kallade ”ursprunglig ackumulation” och vilken vi senare skall ägna större uppmärksamhet. Den senare kan betraktas som en sorts ”utsugning genom handel” genom vilken överskottet kom att tillfalla köpmannakapitalet, till både hantverkarnas och böndernas men också till den mäktigare konsumerande aristokratis förfång, då också en del av feodalherrarnas inkomster och ackumulation fördes över i bourgeoisins händer. Marx säger i ett avsnitt om handelsprofiten under denna tid att den huvudsakligen bestod av *profit på grund av avstånd*. ”Huvudvinsten” görs i många fall inte ”genom utförsel av produkterna från hemmaindustrin utan genom att åstadkomma utbyte av produkter från kommersiellt och eljest ekonomiskt utvecklade samhällen och genom exploatering av båda dessa producerande områden ... Att köpa billigt för att sälja dyrt är handelns lag. Alltså icke utbyte av ekvivalenter ... Det kvantitativa förhållande, vari produkter utbyts, är närmast rent tillfälligt.”¹¹

Det var just bristen på en utvecklad marknad – producentens oförmåga att öka

¹¹ *Capital*, III, s. 387, 388. Marx påpekar därefter att ”fortsatt utbyte och mer reguljär reproduktion för utbyte minskar successivt denna godtycklighet ... Genom sina egna rörelser upprättar han (köpmannen) varornas ekvivalens”. Att bromsa denna utjämningsstendens var det främsta målet för handelsmonopolen under köpmannakapitalets epok. På ett annat ställe säger Marx om staden under denna tid att den ”överallt och utan undantag exploaterar landet ekonomiskt genom monopolpriserna, beskattningssystemet, gilleorganisationerna och de direkta bedrägerierna och ockret” (a.a., s. 930).

försäljningen av sina produkter på en större marknad än stadens – som gav köpmannakapitalet dess strålande möjligheter. Det var skiljandet av hantverkaren från de råvaror han behövde och skiljandet av hantverkaren från konsumenten och det förhållandet att de resurser som producenterna förfogade över var så obetydliga och att hans obetydliga omständigheter ständigt upptog hans uppmärksamhet i tid och rum, som skapade källan till köpmannaprofiten. Det var bristernas och överskottets samexistens, som köpmannakapitalet levde på. Dessutom betydde primitiva kommunikationer och förekomsten av små lokala marknader, skilda från varandra, att en aldrig så liten ändring i inköpsvolymen eller i kvantiteten av det som salufördes tenderade att ha oproportionerligt stor inverkan på marknadspriset, så att frestelserna för dem som bedrev handel att reglera priserna i sitt eget intresse var stora. Så länge som dessa primitiva villkor fortsatte att existera medförde de för dem som hade medel att utnyttja förhållandena att de också hade möjlighet att inhösta stora vinster. Det var bara naturligt att bevarandet av sådana förhållanden – inte deras upphävande – blev köpmannakapitalets medvetna politik. Detta var orsaken till att monopolet blev kärnan i det ekonomiska livet under denna epok. Det var också orsaken till att köpmannakapitalet inte desto mindre i stor utsträckning var en parasit i det gamla samhället som då den passerat sina ungdomsår blev konservativ och inte revolutionär, även om handelns inflytande i hög grad verkade upplösande på det feodala samhället. När kapital dessutom en gång börjat ackumuleras, oavsett om det skapats genom handelsprofiter eller genom värdestegringar på fastigheter, bredde en mer vidsträckt och mer blomstrande utsikt ut sig framför det. Det dittills ackumulerade kapitalet kunde nu utökas genom ocker. Ocker utövades å ena sidan gentemot småproducenterna och å andra sidan gentemot den dekadenta feodal-adeln – gentemot behövande feodalherrar och gentemot kronans ännu mer omätliga behov.

Till en början var den kontroll av marknaden, som utövades av köpmannaskråna och stadens myndigheter avsedd att tjäna staden i dess helhet i dess affärer med den kringliggande landsbygden å ena sidan och med främmande köpmän å den andra. En sida av kontrollen över den egna marknaden, som staden övertog från de feodala myndigheterna, har betonats allmänt – den innefattade rätten att uppta skatter och tullar, som var viktiga inkomstkällor för staden och befriade borgarna från en del av kommunalskattens tunga börda, som de måste betala som del av *Firma Burgi*, kollektiva skyldigheter, eller för privilegier och förmåner. Men det finns andra aspekter på denna kontroll som har beaktats mindre men som i många avseenden var av större betydelse. Då stadens myndigheter hade rätt att reglera vem som skulle få tillstånd att driva handel och när handel skulle bedrivas var de i besittning av en avsevärd makt då det gällde att balansera alla transaktioner på marknaden till förmån för stadsborna. Om de kunde begränsa vissa affärstransaktioner, eller åtminstone prioritera en del till förmån för sina egna medborgare, om de kunde sätta minimipriser på de varor som stadsborna önskade sälja och maximipriser på de varor som stadsborna önskade köpa, eller om de kunde begränsa alternativa möjligheter till köp och försäljning för den omgivande landsbygden och begränsa främmande köpmäns rätt att handla direkt med landsbygdsbefolkningen eller med någon annan än dem själva, var staden uppenbarligen i besittning av en avsevärd makt och ett stort inflytande då det gällde att driva handel till sin egen fördel.¹² Vi finner faktiskt att städerna i sitt reglerande av stadsmarknaden försöker göra allt detta; och de regler de antog var anmärkningsvärt

¹² Se Schmoller: ”Kärnan i denna politik är att ge de egna borgarna en fördelaktig ställning och konkurrenser utifrån en ofördelaktig. Hela det komplicerade systemet av marknadsregleringar och inköp av varor för att höja priserna var inget annat än skickliga knep för att reglera utbud och efterfrågan mellan stadens invånare som köper och landsbygdsbefolkningen som säljer, så att den förre skulle komma i en så gynnsam ställning som möjligt och den senare i en så ogynnsam som möjligt i affärssuppgörelserna. Prisregleringen inom staden är i viss utsträckning bara ett vapen mot landsbygdens försäljare av spannmål, ved, vilt och grönsaker” (*Mercantile System*, s. 8 ff). Se även Ashley, *Introduction*, s. 7 ff.

enhetliga.

Man lyckades sänka priserna på varor som staden konsumerade, i första hand priserna på spannmål, öl och vin. ”Städernas huvudsakliga intresse för spannmålspriserna låg i att förhindra att de höjdes. Detta var det bakomliggande syftet med alla regleringar” (N. S. B. Gras, *Evolution of the English Corn Market*, s. 68). Ibland var varor som virke, kol, hudar, ull, talg och ljus också föremål för regleringar. Inte bara maximipriser tillämpades, utan handeln med vissa varor hänvisades vanligtvis till vissa gator eller vissa stadsdelar. Försäljning utanför dessa områden förbjöds för att förhindra möjligheter till handel till höjda priser och en uppdelning av utbudet. De flesta regleringarna såväl mot inköp i syfte att höja priserna som ”kringgärdande” hade samma syfte. Främlingar var i allmänhet utestängda från att köpslå om varorna till dess att stadsborna hade gjort sina inköp. I Southampton stadgades att ”ingen enskild invånare eller främling skall köpslå om eller köpa några handelsvaror som kommer till staden före borgarna i köpmannagillet eller så länge en skråmedlem är närvarande och önskar köpslå om och köpa av dem”. Slaktarskråets stadgar i London förbjöd främmande slaktare att köpa nötkreatur i Smithfield före kl. to. Stadens slaktare tilläts börja köpslå kl. 8 (A. Pearce, *History of the Butchers' Company*, s. 43). Berwicks köpmansgille förbjöd alla utom gillesmedlemmarna att köpa hudar eller ull och förbjöd slaktare att gå ut ur staden och möta kreatur som drevs in till staden för att säljas där (D. B. Morris, *Stirling Merchant Guild*, s. 43). I Paris fanns ett påbud att ingen utanför ett visst avstånd från stadens centrum, vare sig till lands eller på floden, fick möta en leverans i av- sikt att i förväg avtala om köp (Saint-Leon, *Histoire des Corporations de Métiers*, s. 153). ”I Bristol samlades stadens köpmän när ett fartyg kom till hamnen för att besluta 'vad som skall göras till förmån för gemenskapens bästa', vilket innebar att de förhindrade konkurrens genom att i förväg komma överens om det pris till vilket lasten skulle köpas” (Lipson, a.a., s. 245). I tider av utomordentlig knapphet ansåg stadens myndigheter det lämpligt med kollektiva inköp å medborgarnas vägnar, såsom i Liverpool, där all import först måste erbjudas borgmästaren, för att denne skulle kunna köpa å stadsbefolkningens vägnar innan den salufördes.

För det andra fanns det regleringar som gällde främlingar, vilkas syfte var att förhindra dessa från att handla direkt med den omgivande landsbygden och tvinga dem att uteslutande sälja till och köpa från stadens köpmän som mellanhänder. De flesta varorna som de främmande köpmännen hade att sälja var dels lyxvaror, som var avsedda att tillgodose de välbärgade borgarnas och feodaladelns smak, dels råvaror för ett visst hantverk. De främmande köpmännen var också tidvis köpare av hantverksprodukter och kan också ha varit köpare av råvaror såsom ull eller läder från byarna, om detta var tillåtet. Främlingar var således hänvisade till att handla med skråmedlemmar och till att slå sig ner hos någon medborgare eller fastighetsägare i staden, som kunde hållas ansvarig för och se till att inga hemliga avtal eller olagliga affärer ägde rum. Det var bara under marknadstid som en främling hade tillåtelse att sätta upp ett stånd och sälja till alla och envar. Speciella förmåner givna av konungen till grupper av utländska köpmän i London, som inbegrep rättighet att äga egna kvarter, betraktades som undantag och utgjorde en särskild orsak till utlänningarnas impopularitet i staden. Dessa utlänningar fick av konungen rätt att bedriva både detaljhandel och grosshandel. Styrelserna i de olika städerna tycks emellertid nästan överallt ha bestridit rätten för utlänningar att sälja i minut eller att handla direkt med andra utländska köpmän. Saken var en ständig källa till konflikter under trettonhundratalet. Ashley har sagt att ”främmande köpmän var välkomna när de medförde utländska varor som borgarköpmännen kunde göra profit på genom att sälja i minut eller när de köpte för att exportera varor som borgarna hade anskaffat i detta syfte från engelska hantverkare och jordbrukare. De var välkomna så länge som de var beredda att tjäna borgarnas intressen, och när de på något sätt försökte åsidosätta dessa tycks de ha överträtt de villkor på vilka

deras närvaro tilläts”.¹³ Ett typiskt exempel på detta finns från skotska städer. De rättigheter som gavs till Stirling på trettonhundratalet förklarade att främmande köpmän var förbjudna både att köpa och sälja i någon del av *sheriff*-distriktet utanför staden och var förpliktigade att föra sina produkter till själva staden för avsalu. Ett generellt privilegium för hela det skotska borgerskapet utfärdat av den skotske kungen i Perth 1364 är ganska talande då det gäller detta borgarmonopol: ”ingen skall sälja annat än till sådana städer där privilegier tillkommer köpmännen. Vi anbefaller strängeligen att varorna skall föras till stadsmarknaden så att köpmännen kan köpa av dem och härigenom åstadkomma ett effektivt monopol utan några inskränkningar” (D. B. Morris, a.a., s. 53, 63).

För det tredje fanns det olika skråregleringar avsedda att begränsa konkurrensen bland städernas egna hantverkare. I Frankrike fanns det inskränkningar i en konkurrents rätt att utbjuda sina varor eller att irritera en kund när denne gjorde affärer vid en hantverkarens stand. Londons vävare gjorde det till en förbrytelse att locka till sig andras kunder. Hur vanligt det var med fixerade minimipriser på hantverkarnas produkter är inte helt klart. Det erkändes inte som en av hantverkarnas rättigheter, men det råder ingen tvekan om att sådana minimipriser tillämpades i ganska stor utsträckning, i vissa fall mer eller mindre öppet och i andra fall i hemlighet. Detaljhandelsregleringar angående varornas kvalitet, om vilka så mycket har skrivits, var till stor del förbundna med att man försökte hindra konkurrensen att ta form av otillåtna förändringar i kvaliteten eller att ett hantverk gjorde intrång på ett annats område. Att i hemlighet åtaga sig att utföra arbeten för speciella kunder och att i skydd av mörkret undvika de officiella ”uppsyningsmännens” vakande ögon (troligen också för att undvika produktionsbegränsningar), utföra nattarbete eller sälja varor i hantverkarens hus ”i skenet från ett vaxljus” var i allmänhet förbjudet. Bland Londons knivsmeder var det tillåtet att arbeta ”i en öppen bod vid gatan” men förbjudet att arbeta i ”källare, kammare eller vindsrum” och vapensmederna och gälbjutarna var förbjudna att bedriva handel ”på utskänkingsställen eller på privata platser” (C. Welch, *History of Cutlers' Company of London*, band I, s. 142; S. H. Pitt, *Notes on the History of the Worshipful Company of Armourers and Brasiers*, s. 13). Ibland fick medborgarna i en stad monopol på att köpa ett visst viktigt hantverksmaterial. ”I syfte att förhindra att några fördelar, som kunde tillförsäkras staden, tillföll invånare i den omgivande trakten anbefalldes ibland att vissa varor inte skulle säljas alls till personer 'som levde utanför staden’” (Ashley, a.a., s. 20). Slaktarna var ibland förbjudna att sälja sitt talg till andra än ljusstöparna.

Sådana regleringar hade naturligtvis haft föga betydelse i handeln mellan handelsmännen och deras kunder och leverantörer om konkurrerande marknader hade tillåtits existera på nära avstånd från varandra, till vilka lantborna kunde bege sig för att byta sina produkter mot varor som tillverkades i städerna. I vilket fall som helst skulle dessa närbelägna marknader ha dragit upp strikta gränser för skråpolitikens inverkan på handeln. Rätten att kontrollera en marknad utan fruktan för konkurrens inom ett visst område var följaktligen ett privilegium som ivrigt eftersträvades och som avundsjukt bevakades. Kärnan i handelspolitiken var det lokala monopolet. Konkurrensen om stapelrättigheter utgjorde i hela Europa en viktig orsak till konflikter mellan städer, och t.o.m. till inbördeskrig. ”Städernas alla diplomatiska resurser ... och våldsåtgärder”, skriver Schmoller, ”var ämnade att vinna kontroll över handelsvägar och utverka stapelrättigheter; att åstadkomma att så många handelsvägar som möjligt ledde till staden och så få som möjligt förbi den; att genomfartstrafik, karavaner och fartyg om möjligt skulle göra uppehåll där och att varorna skulle utbjudas och saluföras till borgarna” (Mercantile System, s. 10). En källa till de

¹³ Ashley, *Introduction*, band II, s. 14. Se också Mrs Green, *Town Life*, II, s. 37-40; Schmoller, a.a., s. 1 i; Gross, a.a., s. 46-48. En gång förekom i London klagomål mot utländska klädeshandlare för att de förde in tyg ”och säljer dem i löndom på olika värdshus” (Riley, *Memorials of London*, s. 551).

ständiga tvisterna mellan Bristol och lorden av Berkeley var den senares krav på att hålla en särskild marknad på Redcliffe Street. I Canterbury var det ärkebiskopens marknad i Westgate och Wingham som var föremål för en bitter fejd mellan staden och domkapitlet. Vi finner att abboten av St. Edmunds protesterar lika häftigt som någon borgare när munkarna i Ely sätter upp en marknad i Lakenheath och hotar med att "bege sig dit med hästar och vapen för att förstöra marknaden". Hotet verkställdes genom en nattlig expedition av 600 beväpnade män (Lipson, *Economic History* [Middle Ages], s. 213). Priorn i Rufford tvingades 1302 avhålla sig från att hålla en marknad i Haddenham till förfång för Thame. Marknaden i Lyme fördömdes därför att den låg för nära Bridport. I London sökte man hindra stadens medborgare från att bevista marknader utanför staden. Londons hantverkare förbjöds att saluföra tyg annat än innanför stadsgränsen eller resa söderut utmed Themsen till Southwark för att köpa spannmål, kött eller andra varor "när det hölls marknad där" (Lipson, a.a., s. 212; H. T. Riley, *Liber Albus*, s. 238). Köpmännen i Lynn försökte att som mellanhand skaffa sig monopol på spannmålsexporten i Cambridgeshire genom att hindra köpmännen i Cambridge och Ely från att sälja till andra än till dem. Faktiskt var i allmänhet "de medeltida städerna i ett och samma land, betraktade utifrån en merkantil ståndpunkt, mer fientligt inställda till varandra än vad olika stater är till varandra idag" (Gross, a.a., s. 51). Utomlands förde klädesmarknaden i Antwerpen en bitter hundraårig kamp mot ullstapeln i Calais. Hansans konkurrens med köpmännen i Köpenhamn ledde 1546 till ett krig som varade i sex år mellan Danmark och Lübeck. Från 1563 till 1570 förde Lübeck, som nu ligger sig med Danmark, krig med Sverige om rätten till handeln med Narva.

På ett mer avancerat stadium tog dessa monopol i städerna formen av vad man skulle kunna kalla "stadskolonialism" då det gällde stadens förhållande till landsbygden. Även i England hör vi alltsomoftast talas om städer som hävdar sin överhöghet över den omgivande trakten och som därigenom tvingar byarna att handla endast på ifrågavarande stads marknad. Skotska städer hade rätt att utkräva tullar och påtvinga stora omkringliggande områden förhållanden som privilegierade vissa köpmän och hantverkare i städerna. Rätten att pålägga tullar vid grindar och broar i trakten bevakades avundsjukt eftersom sådana tullar ofta spelade samma roll som transportsubsidier och kontroll över fraktavgifter för olika staters handelspolitik idag då det gäller att dirigera trafiken i önskad riktning. På kontinenten hade utvecklingen då det gällde de rika borgarrepublikernas dominans över och exploateringen av den omgivande landsbygden utvecklats mycket längre. Italienska kommuner, tyska kejserliga städer och holländska och schweiziska städer växte på detta sätt ut till suveräna furstedömen. Bland dem finner vi t.ex. Ulm och Florens som tvingade bönderna i de kringliggande områdena att driva sin boskap till staden, och Köln som under elvahundratalet nekade flamländska köpmän tillträde till övre Rhen. Under trettonhundratalet hindrade Venedig Ragusa från att driva handel direkt inom norra delen av Adriatiska havet (såvida det inte gällde livsmedelsimport till Venedig) och tvingade Ravenna att avstå från all direkt import över havet och även från Norditalien och Ancona och Aquileja från att exportera varor till inlandet, vilket Venedig betraktade som sin speciella jaktmark. Genua hindrade franska köpmän från att handla söder om Genua och så tidigt som under elvahundratalet var Pisa och Lucca inbegripna i en häftig strid om Luccas anspråk på rättigheterna då det gällde handeln norr om Pisa. Wien var mäktigt nog att hindra köpmän från Schwaben, Regensburg och Passau från att resa nedför Donau med gissa varor till Ungern och att tvinga dem att sälja sina produkter till borgarna i Wien. Rutkowski berättar om hur "Krakow sökte hindra köpmännen i Torun att handla med Ungern och gjorde anspråk på denna stapelplats för egen del och stängde vägen österut för köpmän i Breslau, medan Lvov försökte skaffa sig monopol på handeln med 'Tatarernas land' i öster". Köpmännen i Novgorod hindrade Hansans köpmän från att handla annat än med själva staden under det att Novgorod behöll rätten att fungera som mellanhand mellan

de utländska köpmännen och städerna i inlandet. Den slutliga kampen mellan Novgorod och Moskva, som slutade med den förra stadens underkastelse, gällde främst det eftertraktade monopol som Moskva hade i zavolochieområdet – det område som sträckte sig fram till Ural och som var rikt på pälsvaror och metaller. Senare, under sextonhundratalet, var de ryska köpmansgillena tillräckligt mäktiga för att hindra engelska köpmän från att komma längre söderut än till Archangelsk och persiska köpmän längre norrut än till Astrachan. Handeln i Astrachan var strikt begränsad till medlemmarna i köpmansgillena. Härigenom upprätthöll de ett handelsmonopol mellan Nordeuropa och Persien, i synnerhet på det dyrbara sidenet och lyckades i Astrachan vidmakthålla ett försäljningspris på ryska produkter såsom linne och pälsverk som låg 50 eller zoo procent över inköpspriset inklusive fraktkostnaderna, samtidigt som deras pris på siden i Archangelsk låg 50 procent högre än i Astrachan.¹⁴ I Sverige hade köpmännen i handelsstäderna monopol på stångjärnshandeln och hindrade köpare från utlandet att bege sig till järnområdena och köpa direkt av järnbrukspatronerna. ”Hansan och hansestäderna”, säger Heckscher, ”sökte avskära å ena sidan inlandsstäderna från all direkt förbindelse med Östersjön och å andra sidan spärra alla övriga städers tillträde till inlandsmarknaderna.” Brandenburgs kurfurstliga råd beskrev 1582 Hamburgs politik som att det gällde ”för hamburgarna allenast att avpressa kurfurstens undersåtar spannmål till billigt köp och såsom de själva satte köpet, och att efteråt kunna sälja den så dyrt de själva ville”,¹⁵

II

Allt tyder på att denna mer målmedvetna politik inte i någon större utsträckning var ett resultat av stadens gemensamma intressen utan var betingad av välbärgade grosshandlares klassmässiga intressen. Dessa köpmän hade sedan länge lagt under sig den fullständiga kontrollen av styrelsen i städerna. Kontrollen av marknaden och monopolet, som vi beskrivit, kunde med fördel användas av en speciell grupp köpmän, vars vinster grundade sig på prisskillnader – skillnaden mellan de priser till vilka de kunde köpa traktens produkter från landsbygdsbefolkningen eller från hantverkarna i staden och de priser till vilka de kunde sälja dem till främlingar eller till stadens konsumenter, eller skillnaden mellan de priser till vilka de kunde köpa utländska varor från avlägsna trakter och de priser till vilka de kunde avyttra dem till traktens köpare. Regleringarna, som hade införts i hantverkarnas intresse, kom alltmer att bli ett intresse för grosshandelns köpmän såsom köpare av hantverkarnas produkter. Som köpare av hantverkarnas produkter blev köpmännen i sin nyvunna maktposition i stånd att minska eller öka regleringarna. I de fall där regleringarna riktade sig mot utlänningar som inkräktade på hans arbetsområde kunde han försäkra sig om en privilegierad ställning genom avtal med handelsmän i andra städer, som gav dem ömsesidiga fördelar. Sådana ömsesidiga överenskommelser utgjorde grunden för t.ex. Hansan i Nordtyskland och i de flamländska städerna. När handelskapitalet hade uppnått detta stadium tenderade köpmännens inom gross- och exporthandeln gemensamma ansträngningar till att försvaga monopolet i de enskilda städerna, vilket utgjort deras jordmån, och deras intresse kom att inrikta sig på att stärka den

¹⁴ På femtonhundratalet hade engelska köpmän beviljats rättigheter att handla direkt med Persien via Ryssland. Men på sextonhundratalet återkallades detta privilegium efter påtryckningar från de ryska köpmannagillena; 1649 upphävdes privilegierna för handel söder om Archangelsk; och genom regleringen 1667 förbjöds utländska köpmän att sälja till och handla med andra än ryska köpmän. 1619 stängde tsarregeringen sjövägen till Ob för alla utlänningar: den väg genom vilken engelska, holländska och tyska köpmän hade sökt en väg in i Mangazeia och Sibiriens rikedomar (se R. H. Fisher, *The Russian Fur Trade*, 1550-5700, s. 78).

¹⁵ E. Heckscher, *Mercantilism*, band II, s. 60-76; Schmoller, *Mercantile System*, s. 13-14, 31; A. L. Jenckes, *The Staple of England*, s. 6 f; J. L. Sismondi, *History of Italian Republics*, s. 244; J. Rutkovski, a.a., s. 70 f; M. N. Pokrovskij, *History of Russia from the Earliest Times to the Rise of Commercial Capitalism*, s. 267-269.

egna organisationen, som kom att behärska flera städer. Detta var åtminstone fallet med den del av regleringssystemet i städerna, som tjänade till att skydda hantverkarskrånas ställning. I de flamländska städerna urartade detta till ett verkligt krig mellan stadens styrelse och Hansans kapitalistiska intressen, vilken opererade i nationell skala och försökte utveckla en egen industri på landsbygden, som konkurrerade med städernas hantverkare. I Ulm bidrog familjen Fugger till att hålla vissa områden omkring Ulm utanför stadens kontroll så att de kunde anställa vävare från landsbygden och konkurrera med vävarna i staden. Denna del av historien hör emellertid till ett senare stadium i utvecklingen.

Början till ett organiserat handelsintresse i städerna, skilt från hantverket, tog sig överallt två parallella former. Den ena var en specifikt kommersiell form, som (åtminstone i England) utvecklade sig från de mer välsituerade hantverkarna, vilka skilde sig från produktionen och bildade organisationer som uteslutande sysslade med att bedriva handel och som förvärvade monopol på någon särskild del av grosshandeln. Den andra formen tog sig uttryck i att dessa nya handelsorganisationer mycket snart kom att dominera städernas styrelser och använda sin politiska makt till att vidga sina privilegier och sätta sig över hantverkarna. I många områden på kontinenten kan man så tidigt som år 1200 klart iaktta denna process. I de större flamländska städerna hävdade köpmansgillena sina positioner gentemot kyrkan och adeln och höll på att utvecklas till fasta sammanslutningar för de rika köpmännen, vilka sökte skaffa sig monopol på grosshandeln genom att pålägga en inträdesavgift till gillena, som Pirenne betraktar som ”ouppnåelig för de fattigare”, och som direkt uteslöt dem som vägde med tron eller med stadens våg, dvs. detaljhandlarna, och alla dem som hade ”blå naglar”, dvs. hantverkarna. Samtidigt är det uppenbart att den politiska makten i dessa städer började övergå i de rika borgarnas händer, vilka kom att kallas ”patricier”. Magistraten, som tidigare hade utsetts av alla borgarna, utsågs nu av patricierna, vilka själva besatte posterna i den. Dessa styresmän övervakade hantverket, reglerade lönerna och kontrollerade stadens marknad. ”Makten övergick omärkligt i händerna på de rikaste. Styrelseformen i dessa handelscentra och manufakturstäder förvandlades oundvikligen från demokrati till plutokrati och därefter till oligarki” (Pirenne, *Belgian Democracy*, S. 112; samt Pirenne, *Histoire de Belgique*, band I, s. 369 f). På liknande sätt var makten i de norditalienska städerna i händerna på en plutokrati (vilken vanligtvis var lierad med den lokala feodal-adeln). Denna härskande klass, som regerade stadsstaterna i Lombardiet, Toscana och Venedig, skapade sina rikedomar genom handel med Levanten och genom den värdefulla klädeshandeln med Väst- och Nordeuropa över Alperna. Indrivning av påvliga inkomster från kyrkans jordegendomar utgjorde en lukrativ investering för dessa rika borgarfamiljer och i vissa städer, t.ex. i Florens, blev bankverksamhet och penningutlåning viktigare än handel. I Florens kontrollerade bankirerna och köpmännen i Arti Maggiori, vilka bedrev exporthandel (som t.ex. det berömda Calimala), stadens styrelse från mitten av tolvhundratalet, med undantag för en kortlivad seger för *Arti Minori*, som regerade mellan 1293 och 1295. I städerna i de östra delarna av Tyskland ”utsågs åldermännen bland de få ledande köpmanna-, klädeshandlar- och jordägarfamiljerna, vilka valde sina egna efterträdare. Hantverkarskråna och den stora allmänheten hade ingen del i stadens styrelse” (F. L. Carsten i *Trans. Ryl. Hist. Society*, 1943, s. 73 f). I Paris innehades ledningen av de sex största *Corps de Métier*, som i mångt och mycket påminde om Arti Maggioris hegemoni i de italienska städerna och om *Herrenzünfte* i Basel.

Så tidigt som under tolvhundratalet låg Paris styrelse i händerna på Hansans köpmän – antagligen i händerna på *marchands de l'eau*, som förvärvat privilegier i slutet av tolvhundratalet. I slutet av trettonhundratalet finner vi rikare parisiska vävare organiserade som klädeshandlare som tvingar både vävarna, valkarna och färgarna att underkasta sig

denna nya köpmannaorganisation. På samma sätt blev de parisiska sadelmakarna en organisation som tillvaratog köpmännens intressen och som höjde sin medlemsavgift så att nykomlingar uteslöts och som därefter krävde rätten att köpa allt läder och sedan återförsälja det samtidigt som man försäkrade sig om kontrollen över läderhantverket (och dess uppsyningsmän).

I engelska städer tycks denna utveckling huvudsakligen ha ägt rum under trettonhundratalet. Framväxten av ”de obetydliga gårdfarihandlarna under tusen-, elva- och tolvhundratalet” och deras förvandling till ”betydande plutokrater under trettonhundratalet” (A. Law, ”English Nouveaux-Riches in the Fourteenth Century” i *Trans. Ryl. Hist. Society NS*, IX, s. 49) är en märklig företeelse under denna tid. Den nya utvecklingen innebar att den nya borgarplutokratin faktiskt lade beslag på de ekonomiska privilegierna och den politiska kontrollen. I England finns det uppenbara tecken på att det existerade en tidig demokrati i städerna, vilken sopades bort under trettonhundratalet. Vidare finns det tydliga tecken till att handelsprivilegierna hade varit mer eller mindre öppna (även om inte *de facto* så i alla fall *de jure*) för de allra flesta medborgarna. Övertagandet av den politiska och ekonomiska makten tog sig olika uttryck. I några fall tenderade köpmansgillena, som utgjorde större delen av det ursprungliga borgerskapet, hantverkarna inräknade, att omvandlas till en sluten organisation som kom att utesluta hantverkare från grosshandeln. I Shrewsbury uteslöts 1363 kroppsarbetarna från privilegierna på partihandeln. I Newcastle uteslöt köpmansgillena alla som hade ”blå naglar” eller som idkade försäljning på gatorna. I Coventry uteslöt man ganska snart alla hantverkare, och mycket snart blev köpmansgillet i staden stadens styrande myndighet. Trinity Guild (som det kallades), bildat 1340, ”gjorde tidigt anspråk på att få utöva den makt som utövades av stadens styresmän” och ”det blev snart sed att samma person under olika år innehade posten som borgmästare och som ledare för köpmans-gillet”. ”De få rika köpmän som styrde staden var inte ansvariga för sina handlingar inför stadens befolkning och det sades av invånarna att de missbrukade sin makt”. Under 1400-talet är det uppenbart att makten i staden låg hos manufakturhandlarna och klädeshandlarna. De senare använde sin makt till att tvinga de hantverkare som arbetade med klädestillverkningen till underkastelse och att utestänga dem från handeln med både råvaror och färdigvaror (M. Dormer Harris, *Life in an Old English Town*, s. 88 f, 258 f). I Winchester, Oxford, Beverly, Marlborough och i några andra städer är det lätt att redan på ett tidigt stadium klart skilja ”fria män” som kunde bedriva handel från vävarna, som inte var fria män och förbjudna att driva handel. Huruvida detta berodde på att de senare var livegna eller på att de var nykomlingar i staden och saknade medel att köpa mark eller ett hus är oklart. På samma sätt förbjöd köpmännen vävarna i Leicester under trettonhundratalet att sälja till andra än till dem.¹⁶ I Derby förekom det 1330 klagomål på att köpmännen hade uteslutit majoriteten av medborgarna med hjälp av höga inträdesavgifter och hindrade stadsborna från att sälja till andra än till stadens köpmän.

I de flesta engelska städer tycks det emellertid inte ha varit det ursprungliga köpmansgillet som skaffade sig ett nytt handelsmonopol (som Brentano hävdar). Kanske berodde detta på att så många engelska städer i början inte var så olika byar och att de var mer demokratiska och friare till sin karaktär, vilket gör att vi inte kan iaktta någon kontinuitet mellan de tidigare handelsgillena och den senare borgarplutokratin, som annars är så påtaglig i de kontinentala städerna och i Skottland. Märkligt nog tycks de gamla köpmansgillena i de

¹⁶ Ashley, a.a., s. 83. Ashley hävdar att detta kan ha berott på det faktum att vävarna var främlingar, och påpekar att denna begränsning senare tenderade att försvinna. Lipson förkastar emellertid denna tolkning (*Econ. Hist.*, s. 323 f). Miss E. M. Carus-Wilson berättar att det finns ”starka bevis” på att vävarna uteslöts (tillsammans med valkarna) från Guild Merchant, fastän färgarna var medlemmar (*Econ. Hist. Review*, band XIV, nr I, s. 41 f).

flesta fall ha dött ut då det nya monopolets grepp om grosshandeln hårdnade. Under loppet av tolvhundralet och trettonhundralet förlorade de uppenbarligen i de flesta fall sin ursprungliga funktion och fortsatte att existera endast till namnet – om de ens gjorde det.

Samtidigt kan vi bevittna hur nya skrå bildas, som helt och hållet består av handelsmän vilka är helt skilda från hantverkarna och utrustade med exklusiva privilegier inom någon särskild del av partihandeln. Koncentrationen av handelsrättigheterna till dessa sammanlutningar innebar att de vanliga hantverkarna var tvungna att handla uteslutande med medlemmarna av respektive handelsskrå utom då det gällde detaljhandeln i hantverksbodarna i städerna. De tilläts inte att handla direkt med utländska köpmän och de kunde inte sluta några avtal om export av varor till områden utanför staden utan att först vända sig till den begränsade skaran av välbärgade partihandlare i staden och använda dem som mellanhänder. I några fall uppdelades det gamla gillet i flera specialiserade företag. I Andover inträffade t.ex. en tredelning i klädeshandlare, kortvaruhandlare och läderförsäljare. I Devizes delades det upp i klädeshandlare, manufakturhandlare och läderförsäljare. Men allmänt skedde en uppdelning i olika skrå, såväl hantverksskrå som merkantila skrå, av vilka de förra var i besittning av ett monopol på någon viss del av handeln. I Reading uppdelades t.ex. det enda ursprungliga köpmansskrået i fem olika skrå. Vilka anor de än kan ha haft var det en allmän företeelse att mer allmänna köpmannaorganisationer och mer specialiserade under trettonhundralet existerar sida vid sida. Under Edward III:s regeringstid konstituerades i London det första av de berömda s.k. *liveries*. Av de tolv förnämsta *liveries* bestod hälften från början uteslutande av köpmän, såsom manufakturhandlare, grönsakshandlare, klädeshandlare och kortvaruhandlare. Men även de som bestod av hantverkare kom snart att domineras av de rikare köpmansskråna. Bland guldsmederna tillskansade sig en minoritet av guldsmedeshandlare rätten att utse skråets uppsyningsmän, trots protester från hantverkarna. Unwin förtäljer att ”den av köpmännen införda kontrollen” och ”hantverkarnas fullständiga underkastelse har sin motsvarighet inom vart och ett av de tolv stora köpmansgillena, som framsprungit ur ett hantverk eller innefattat ett hantverk”.¹⁷ Uppenbarligen orsakade uppkomsten av de nya gillena ansenliga protester bland londonborna som anklagade gillena för att pressa upp priserna med en tredjedel. Ett annat exempel på en ny tendens var de ”slagsmål” som inträffade i ”Chepe och Crepelgate” på. Edward III:s tid mellan sadelmakare å ena sidan och snickare, målare och remtillverkare å den andra. De senare påstod att sadelmakarna ”genom konspiration och bedrägeri” infört monopol på handeln med ”varje vara som tillhörde deras handel” och att de tvingade de berörda hantverkarna att sälja till sadelmakarna. När hantverkarna vägrade att göra detta angrep sadelmakarna dem med vapen (Riley, *Memorials of London*, s. 156 f). Vad som än må vara sant i denna dispyt förefaller det klart att sadelmakarna var de som bedrev handel och redan började uppträda som arbetsgivare åt hantverkarna. Detta är inte något isolerat fenomen. Tendensen att de fattiga hantverksskråna kom i beroendeställning till ett köpmansgille som börjar anta rollen av industrientreprenör, är en ganska vanlig företeelse under denna period. Grovsmederna och tillskärarna underkastades knivsmedernas kontroll. Garvarna och läderberedarna kontrollerades av skinnhandlarna (se A. H. Johnson, *History of Worshipful Company of Drapers*, band I, s. 24).

Det mest slående av alla exempel är vävarna, inte bara i London utan också i andra städer såsom Winchester, Oxford, Marlborough, Beverly, som så tidigt som under senare delen av tolvhundralet tycks ha blivit ekonomiskt beroende av förläggarna. Vilket ursprung dessa förläggare än hade var de människor som var sysselsatta inom mer än en del av klädesindustrin med att köpa ull och lämna ut den för att spinnas och vävas. Kanske

¹⁷ Unwin, *Industrial Organization*, s. 42-44; även W. C. Hazlitt, *Livery Companies of London*, s. 68; Lipson, a.a., s. 379-381, som säger: ”i London och provinsstäder urskiljer sig en bestämd köpmannaklass från hantverkarna”. (s. 385).

kontrollerade de såväl färgningen som tygets slutliga färdigställande. Omkring år 1300 är det tydligt att de var köpmän som stod i någon form av arbetsgivarförhållande till vävarna. I vissa fall tycks de ha organiserat sig tillsammans med andra klädeshandlare i Drapers' Company. Väveriet, som hade varit bland de första hantverken, hade tidigt en ganska skyddad om än underordnad ställning. I början av trettonhundratalet görs ett angrepp på bred front mot deras rättigheter, uppenbarligen initierat av förläggarna. Det påstods av de senare att vävarna begränsade antalet vävstolar och höjde priserna efter överenskommelser med varandra. Vävarna utkämpade en hårdnackad kamp som pågick i åtskilliga decennier men i mitten av århundradet hade londonvävarnas privilegier drastiskt skurits ned (en nedskärning som typiskt nog innebar att vävarna inte längre hade rätt att upphöra att arbeta i händelse av en dispyt mellan honom och förläggaren) och gillet och dess ledning helt och hållet underordnats borgmästaren. 1364 fick Londons klädeshandlare monopolrättigheter över handeln med kläder, och vävarna, valkarna och färgarna ålades att ”hålla sig till sina egna *misteries* och på intet sätt blanda sig i tillverkningen, inköpen eller försäljningen av kläder och manufakturer av vad slag det vara månne”.

Hantverkets underkastelse under handeln var fullständig. I enlighet med detta gjorde Londons klädeshandlare Bakewell Hall till en nationell stapelplats, som syftade till att ”förhindra klädeshandlare i landsorten att handla direkt med Londons klädeshandlares kunder och där sälja sitt kläde i minut” (W. J. Ashley, *Early History of the English Woollen Industry* [Publications American Econ. Assocn., 1887], s. 66-67). I andra städer rönt vävarna i vissa fall t.o.m. ett sämre öde. De var ”klavbundna genom allehanda betungande regleringar och förbjudna att köpa egna verktyg eller besitta någon rikedom, eller sälja sina egna varor till någon fri man i staden, emedan stadens domstol tilldömt dem ställningen som livegna”.¹⁸

Parallellt med denna utveckling koncentrerades den politiska makten i städerna till borgaroligarkin – en oligarki, som tycks ha varit identisk med de rika köpmän som hade förvärvat monopol på partihandeln. Även i mer demokratiska tider var det vanligt att de rikare och mer inflytelserika borgarna valdes till den kommitté som skötte stadens angelägenheter. Rösträtten tycks emellertid inte ha varit begränsad: alla medborgarna deltog i valen i städerna. Även om de rikare borgarna härskade gjorde de det med stadens samtycke. Omkring år 1300 ”hade en utvald aristokrati tillskansat sig platserna i städernas råd” och i slutet av Edward III:s tid var borgarna i stor utsträckning ”helt uteslutna från rätten att delta i parlamentsval” (C. W. Colby, ”Growth of Oligarchy in English Towns” i *Eng. Hist. Review*, band V [1890], s. 643, 648). I Beverly hade en oligarki uppstått under trettonhundratalet. Under fjortonhundratalet blev Nottingham en oligarki. I York övertog manufakturhandlarna stadens styrelse. I Winchester förekom det på trettonhundratalet klagomål ”angående det förtryck som utövades av de tjugofyra främsta medborgarna”, och som hade kommit till uttryck vid valen av stadens fogdar (Colby, a.a., s. 246 f). I slutet av det föregående århundradet diskuterade borgarna i Gloucester och Oxford om *divites et potentes* maktställning och den orättvisa beskattningen av de fattiga till de rikas förmån. Vid denna tid är det ganska vanligt att skillnader i status uppträder mellan *potentiores*, *mediocres* och *inferiores* – en åtskillnad som tydligt motsvarar den rika köpmannaoligarkin, de mer välsituerade hantverkarna som ägde vissa begränsade tillgångar men som fortfarande var hänvisade till den lokala marknaden samt de fattiga hantverkarna och gesällerna, vilkas öde kom att bli att hamna i ekonomiskt beroende av

¹⁸ Mrs J. R. Green, *Town Life*, band II, 5. 142 samt Consitt, a.a., s. 8-29 och Johnson, a.a., band I, s. 206. Det verkar helt klart att den ökande tendensen att underordna hantverksskråna under stadsstyrelsen på trettonhundratalet främjades av de dominerande handelsgillenas intressen, och inte kan betraktas som att producenterna underkastades intressena hos ”stadens hela befolkning betraktad som konsumenter”, som Mrs Green hävdar (s. 134-160).

något av de andra två rikare samhällsskikten i staden. I London hade den ursprungliga metoden vid val till stadens fullmäktige varit att man valde förtroendemän inom olika valdistrikt. Under en kort period ändrades detta till att valen skedde inom de förnämsta skråna. Detta ändrades på nytt till val inom valdistrikten, antagligen beroende på trycket från en folklig opinion.¹⁹ Stadens åldermän måste emellertid vara ”goda och pålitliga män”, som hade en förmögenhet på 1000 pund. De valdes av borgmästaren bland fyra inom varje valdistrikt nominerade kandidater. Borgmästaren valdes av den avgående borgmästaren och de avgående åldermännen och av två åldermän som nominerades av stadens fullmäktige i samråd med mästare och uppsyningsmän inom de största gillena. Under fjortonhundratalet blev det vanligt att åldermännen underlät att förrätta val i valdistrikten och att man upphörde att nominera representanter inom valdistrikten till rådet. Härigenom kom borgmästaren och åldermännen att utgöra ett självutnämnt organ. I vilket fall som helst kom åldermännen och sherifferna och alla borgmästarna att vara medlemmar av de tolv stora gillena. Man kan påstå att de senare hade skaffat sig ett beständigt monopol på stadsstyrelsen. Som en historiker påpekat var förhållandet mellan skrå och stad utformat på samma sätt som mellan college och universitet i Oxford och Cambridge.²⁰

Sambandet mellan dessa politiska förändringar och den nya köpmannaklassens ekonomiska politik är uppenbart. Det är naturligtvis sant att makten i många fall var koncentrerad till endast en del av köpmannaintresset medan en annan del stod utanför och att en viss del av köpmännen hade ett gemensamt intresse med hantverkarna att bekämpa denna maktkoncentration. Under ett uppror i Beverly 1380 lärer sig klädeshandlarna med skräddarna, slaktarna och skomakarna mot den härskande klicken. I London formade sig klädeshandlarna, manufakturhandlarna, skräddarna, guldsmederna och kortvaruhandlarna till en opposition mot de livsmedelshandlande gillenas hegemoni. I vissa fall utgjordes oligarkin i städerna av element från den gamla jordägararistokratin och inte av uppkomlingar bland köpmännen. Men i de flesta fall är det klart att maktkoncentrationen i städerna under trettonhundratalet skedde kring köpmannakapitalet och att en av de huvudsakliga verkningarna var att hantverkarnas handelsrättigheter begränsades till att gälla minut-handeln på den lokala marknaden. I de fall där den lokala marknaden utgjorde den främsta avsättningsmöjligheten underordnades hantverkarna en sluten köpmannaoligarki, med vilken och på vars villkor de inte hade något annat val än att handla.

I många fall där regleringarna hade varit avsedda att utgöra ett ekonomiskt skydd för hantverkarna kom dessutom regleringarna att fungera till hantverkarnas nackdel. Ibland kontrollerades priserna på hantverkarnas produkter, medan hantverkarna själva förhindrades att sätta minimipriser på dem. I Coventry hindrade klädeshandlarna, som styrde staden, valkarna och skräddarna från att handla i enlighet med sina stadgar och fränhände dem de rättigheter som tillkom dem, framhärdade i att de hade rätt att lägga sig i färgarnas arbete och förbjöd dem, trots protester, att färga tyger som inte kom från någon av stadens klädeshandlare.

Den nya köpmansoligarkin var inte helt och hållet en sluten krets avsedd endast för dem som kunde köpa sig in i den. Under fjorton- och femtonhundratalet pågick en ständig infiltration bland dess medlemmar av rikare hantverksmästare, som höll på att lämna sitt hantverk för att övergå till handel eller också för att bli arbetsgivare åt andra hantverkare, så snart som de hade ackumulerat tillräckligt med kapital för att kunna ägna sig åt större företag än vad minuthandeln på den lokala marknaden kunde erbjuda honom. Det var

¹⁹ . År 1354 finner vi faktiskt att parlamentet ingriper i Londons styrelse motiverat av borgmästarens, åldermännens och sheriffernas påstådda misskötsel eftersom de i huvudsak var intresserade av att bevara gillenas monopol och att höja priserna.

²⁰ A. H. Johnson, *History of the Worshipful Company of the Drapers of London*, band I, s. 27 f, 41, 52, 54-58; H. T. Riley, *Liber Albus*, s. 18, 35.

oundvikligt att sådana människor med ambition att komma sig upp skulle finna köpmannasammanslutningarnas exklusiva privilegier besvärande och förlamande. Två vägar till framgång låg öppna för dem. De kunde köpa sig en position i en av de privilegierade sammanslutningarna och överge sitt gamla yrke eller så kunde de kämpa för att deras hantverkarskrå skulle uppnå status av handelsgille. Den förra vägen valdes i London i de s.k. *liveries* inom vilka medlemskap var möjligt för en borgare med gott rykte i staden om han kunde betala den avsiktligt höga inträdesavgiften. Vi finner att rika valkare, tillskärare, vävare och färgare eftersträvade medlemskap inom sådana sammanslutningar som klädeshandlarnas. Ett exempel på den senare tendensen är sammansmältningen av valkare och tillskärare i London och bildandet av klädesarbetarnas skrå 1530, som tog formen av köpmannasammanslutningar, som bedrev handel med färdiga tyger och som började konkurrera med klädeshandlarna (Unwin, *Industrial Organization*, s. 44 f). Utvecklingen inom gillena i London kommer att tas upp utförligare i nästa kapitel. När någonting liknande inträffade i en landsortsstad, där en specialiserad handel bedrevs och där den härskande gruppen hade gemensamma intressen, inträffade någonting som liknade en revolution då det gällde stadens styrelse eller åtminstone en långdragen kamp om poster i stadens styrelse. I Exeter gjorde de rikare skräddarmästarna, som kontrollerade skräddarskrået, i slutet av trettonhundratalet anspråk på köpmännens rätt att sälja direkt till utländska köpmän. Följaktligen köpte de ett privilegiebrev av kronan som gav dem ställningen som köpmansgille. Detta sågs inte med blida ögon av köpmansoligarkin, som hade den politiska kontrollen över staden. Borgmästaren inskred och berövade skräddarna deras friheter i staden. Slutligen uppnåddes en kompromiss genom vilken skräddarna fick del både i handelsprivilegierna och stadens styrelse ”och nederlagets bedrövelser lämnades till den större delen av befolkningen”. Denna typ av kompromiss tycks ha varit överraskande vanlig i fjorton- och femtonhundratals England, dvs. att den merkantila oligarkin vidmakthöll sin ställning genom att låta hantverkarskråna ta del av den politiska makten och de ekonomiska privilegierna.

III

Trots att det förekom en viss infiltration bland de privilegierade alltefter som kapital ackumulerades av hantverkarna i England, försvagades köpmanskapitalets monopolistiska ställning inte nämnvärt och rikedomarnas tillväxt avstannade inte. Till följd av marknadens, särskilt utrikeshandelns, tillväxt fanns det utrymme för nya element inom det privilegierade skiktet utan att detta blev alltför stort. Inom landet växte marknaden, men inte bara genom städernas tillväxt och utökningen av marknaden i städerna, utan också genom penningekonomins penetration av storgodsen genom den ökade användningen av lejd arbetskraft och genom att arrendena betalades i pengar. Inte desto mindre var det utrikeshandeln som tillhandahöll de största möjligheterna för snabba kommersiella framsteg och det var på detta område som de mest imponerande framgångarna uppnåddes. Utländska köpmän hade emellertid makten på detta område och deras ställning upprätthölls genom speciella privilegier givna av den engelska kronan. Det var först den flamländska Hansan och senare italienska köpmän, som köpte ull direkt från klostren och jordägarna och som ofta beviljade lån som säkerhet för framtida ullevaranser. Innan de engelska köpmännen kunde komma i åtnjutande av de goda priserna på detta område måste de utländska köpmännens privilegier beskäras. Detta var inte lätt eftersom den engelska kronan inte bara stod i skuld till de utländska koncessionsinnehavarna utan också var i skriande behov av nya lån. Det berättas en legend om att korsfararen Rickard hade givit Hansan privilegier mot att han släpptes fri från en fängelsehåla i Tyskland. En gång under trettonhundratalet sattes den kungliga kronan i pant i Köln och Trier och vid ett annat tillfälle kvarlämnades drottningen och hennes barn efter ett besök i Antwerpen som pant för skulder på 30.000 pund. Innan det fanns engelska köpmän som var tillräckligt

starka att finansiera kungens utgifter, särskilt hans krig, och att driva in hans skatter kunde de utländska köpmannasammanslutningarnas ställning inte undergrävas.

Mot slutet av tolvhundratalet, och i ännu högre grad under fjortonhundratalet, började kronan bli beroende av inkomster från exportavgifter på ull och av lån från engelska ullexportörer. De engelska köpmännen, som var organiserade i *Fellowship of the Staple*, kunde dra fördel av kungens nödläge och tvinga honom att uppta lån i utbyte mot monopolrättigheter på den värdefulla ullexporten. Professorerna Unwin och Power har på ett övertygande sätt visat hur denna fråga utgjorde grundorsaken till den konstitutionella krisen under trettonhundratalet och sammanhänge med tillkomsten av parlamentet. Genom ett kungligt edikt 1313 framtvingades att en stapelplats för ullhandeln bildades i Holland – en stapelplats till vilken all ull som gick på export måste transporteras och saluföras ”på order av borgmästaren och köpmannasammanslutningarna”. Detta betraktades av medlemmarna i de engelska kompanierna som ett vapen mot de utländska medtävlarna och bekämpades energiskt av dessa. Men köpmannaorganisationerna som tillgodogjorde sig monolets profiter var en liten exklusiv organisation. Det lyckades dem uppenbarligen inte bara att höja priserna för de utländska kunderna och att utkonkurrera utländska köpmän då det gällde exporthandeln med Flandern utan också att sänka priset på ull på hemmamarknaden. Det restes mycket snart av en rad olika anledningar nya krav på att stapelprivilegierna skulle återkallas; dels därför att de var alltför förmånliga för de flamländska köpmännen och dels för att de var för oförmånliga för dem som ägnade sig åt ullhandel på hemmamarknaden i England. De som ägnade sig åt fåravel och som sedan sålde ullen till ullhandlarna skulle naturligtvis ha föredragit att stapelprivilegierna avskaffades helt, eftersom en fri export till följd av konkurrensen skulle ha givit dem ett högt pris för ullen. I många småbyar önskade man att handeln skulle utvidgas genom att de främmande köpmännen borde få bevista deras marknader och i detta avseende förelåg det djupa meningsskiljaktigheter med London och hamnstäderna. Köpmännen i de större engelska städerna, som emellertid önskade att få in en fot i denna handel eller att komma i åtnjutande av ställningen som mellanhand mellan dem som ägnade sig åt fåravel och dem som exporterade ullen, ville helt enkelt att ullstapeln i Brügge skulle ersättas med flera stapelplatser i ett visst antal engelska städer. En principiell utgångspunkt för deras klagomål mot det rådande systemet var den gamla historien om att köpmännen i Brügge kunde hindra ulluppköparna från fritt tillträde till ullmarknaderna i städerna och kunde förhindra handelsmännen från mindre flamländska städer från att handla direkt med de engelska köpmännen, som var där för att sälja engelsk ull. Å andra sidan hävdas det att överföringen av stapeln i Brügge till engelska hamnar skulle dra till sig utländska köpare och ge de engelska köpmännen direkt tillträde till en vidare krets av uppköpare. På samma gång hoppades man att man skulle kunna upprätthålla mellanhandeln genom att köpa ull från klostren och jordägarna och sälja det till engelska uppköpare för export, genom att hindra utländska köpmän att köpa ull någon annanstans än i stapelstäderna.²¹

Då det gällde upphävandet av Brügges exklusiva stapelprivilegier förelåg tydligen ett allmänt samförstånd (med undantag för en liten krets som omfattade omkring trettio rika skatteförpaktare, såsom William de la Pole, som gjorde stora vinster till följd av de snäva exportprivilegierna) och representanter från städerna och grevskapen förenade sig i en petition till kungen för att understryka sina önskemål. Under Edward II:s och Edward III:s tid förändrades politiken kraftigt. Edward II förbjöd alla utom adeln och kyrkliga dignitärer att bära utländska kläder. Edward III försökte att föra ett krig på kontinenten

²¹ Se G. Unwin, *Finance and Trade under Edward III*, s. 213 samt A. L. Jenckes, *Staple of England*, 14 ff, 40 ff, Eileen Power, *Wool Trade in English Mediaeval History*, s. 91 och Alice Beardwood, *Alien Merchants in England, 1350-1377*, S. 38-40, 55 f.

med stöd från ullhandlarna och med hjälp av intäkter från ullmonopolet i två omgångar mellan 1326-1327 och mellan 1332-1334. Han ersatte ullstapeln i Brügge genom att tillåta handel i ett antal engelska stapelstäder. Han tillät till och med under några år på 1350-talet en öppen handel med och export av ull och hindrade införseln av utländskt kläde. Frihandelns triumf inom ullhandeln blev emellertid kortlivad och 1359 återupprättades ullstapeln i Brügge²² och privilegierna återgick till den trånga krets av exportörer som fanns organiserade i *English Merchants of the Staple*. Förekomsten av ett monopol gav dock den större delen av köpmännen små profiter och monopolet hotade att snarare begränsa än vidga den engelska ullmarknaden. Vidare framsteg måste bli beroende av ett nytt drag – på en växande uppmuntran från officiellt håll då det gällde den engelska klädesindustrin och då det gällde den engelska klädesexportens utveckling som skulle komma att konkurrera med den flamländska industrin. Som Eileen Power har påpekat, medverkade stapelmonopolet genom att begränsa antalet exportvägar och upprätthålla ”enorma marginaler när det gällde ull mellan inhemska priser och utrikeshandelspriser” ofrivilligt till den engelska klädestillverkningens tillväxt och ”de låga priserna på hemmamarknaden betydde att engelska kläder kunde säljas inte bara på hemmamarknaden utan också utomlands till ett lägre pris än det utländska klädet, för vilket man måste betala ett oerhört mycket högre pris även om råvaran var densamma. Exporten av tyg blev i allt högre grad mer lukrativ än exporten av ull” (Eileen Power, *The Medioeval Wool Trade in England*, s. 101). Omkring tvåhundra år senare finner vi *Merchants of the Staple* kritisera både klädesindustrin (därför att den bland annat vållat en nedgång i boskapsskötseln) och *Merchant Adventurers*, och stödjade kravet på att klädesindustrin skulle begränsas till vissa städer (E. E. Rich, *The Ordinance Book of the Merchants of the Staple*, s. 24 f).

På detta klädesexportens nya område tycks manufakturhandlarna ha varit pionjärer, vilka började att på olika platser skapa agenturer såsom i Brugge, Antwerpen och Bergen (vilket t.ex. manufakturhandlarna i York gjorde). 1358, året före återupprättandet av ullstapeln i Brugge, lyckades en organisation känd som Sankt Thomas á Becketts Brödraskap, en utlöpare till Londons manufakturhandlarekompani, av greven av Flandern erhålla vissa privilegier och skapa en handelsstation för handel med engelskt kläde i Antwerpen. Detta togs som ett allvarligt hot mot ullstapeln i Brügge och en bitter strid utspelade sig därefter mellan de engelska handelsmännen och Hansan om handeln i Flandern och kring Nordsjön samt mellan de handelsmän som gjorde anspråk på klädeshandeln och dem som önskade skydda ullstapeln. Under fjortonhundratalet bildade ”ett stort antal rika köpmän från olika större städer och hamnstäder i England bl.a. i London, York, Norwich, Exeter, Ipswich och Hull” sammanslutningen *Merchant Adventurers* och tycks ha förvärvat ensamrätten på klädeshandeln mellan England och Holland, Brabant och Flandern. Denna organisation var en ättling i rakt nedstigande led till Sankt Thomas á Becketts Brödraskap. Dess förankring bland manufakturhandlarna var fortfarande stor. *Merchant Adventurers* och Londons manufakturhandlare delade samma protokollsbok fram till 1526. Organisationen var så exklusiv att endast de rikaste medlemmarna i manufaktur-handlar- och klädeshandlar-skrået och några adelsmän lyckades erhålla medlemskap. Handelskriget mellan de engelska klädeshandlarna och Hansan var både långt och bittert. Engelska fartyg anfölls och togs som byte och engelska köpmän sökte vedergällning så ofta de kunde. Vid ett tillfälle plundrades de engelska kvarteren i Bergen. Detta var en följd av monopol-profiterna vilka inte uppstod till följd av tingens naturliga ordning, utan berodde på att ledmotivet inom all handel var jakten på monopolistiska privilegier. Ännu så sent som i mitten på sextonhundratalet tilläts de engelska köpmännen i Danzig endast att driva handel

²² Fyra år senare kom emellertid en ny kompromiss - stapelstaden för den engelska ullen flyttades till Calais; och vid slutet av århundradet organiserade sig köpmännen som Company of the Staple of Calais. Deras exportmonopol var emellertid ännu inte fullständigt, eftersom vissa italienska köpmän hade licenser på ullinköp i England och att exporterades till Italien utan att gå via Calais.

en dag i veckan och då endast med stadens borgare. De hindrades också, och det framgångsrikt, från att driva handel med några andra städer i Preussen. Det sades att engelska köpmän behandlades ”värre än andra utlänningar, judar undantagna”.

Detta påstående kan förstås ha varit en partisk överdrift. Med ett växande stöd (ett stöd som ökade med de engelska klädeshandlarnas förmåga att utkonkurrera sina fiender med hjälp av långivning och mutor) från den engelska kronan under fjorton- och femtonhundra-talen stärktes successivt de engelska klädeshandlarnas ställning, samtidigt som utlänningarnas privilegier i England beskars. På drottning Elisabeths tid berövades köpmännen i Steelyard rätten att köpa engelskt kläde i Blackwell Hall (vilket skedde 1576) och vid sekelskiftet stängdes slutligen Steelyard i London. 1614 förbjöds exporten av ull från England officiellt. Detta förbud, som var en eftergift åt den engelska klädesindustrin, drabbade inte bara utländska köpmän utan också köpmännen i de engelska stapelstäderna. De engelska ullhandlarna upphörde från denna tid att fungera som en sammanslutning av exportörer. De riktade istället sin uppmärksamhet på den inhemska ullmarknaden och fick 1617 ensamrätt på ullhandeln i England. Ullmarknaden begränsades också till vissa stapelstäder inom landet. I mitten av femtonhundratalet hade brittiska handelsmän rest vida omkring både över Nordsjön och i Medelhavet och fem eller sex nya handelskompanier hade bildats, som vart och ett skaffat sig privilegier på handeln med nya områden. År 1553 bildades Ryska kompaniet (som två år senare erhöll ett privilegiebrev som gav det monopolrättigheter) som det första handelskompani som tillämpade andelsprincipen och inom vilket fartygen ägdes gemensamt. Ett antal medlemmar av *Merchant Adventurers* var också medlemmar av det nya handelskompaniet och kan mycket väl ha varit den drivande kraften då det gällde dess utformning. Samma år som det mottog sitt privilegiebrev från den engelska kronan förhandlade det framgångsrikt genom Richard Chancellor med tsar Ivan IV, vilket ledde till att kompaniet fick ensamrätt till handeln med Ryssland från Vita havet och rätt att upprätta handelsstationer i Kholmogory och Volodga. 1557 reste Jenkinson, en av kompaniets tjänstemän ända till Persien och Buchara och 1576 skaffade sig kompaniet rättigheter att driva handel genom Ryssland med Persien i Kazan och Astrachan. Samma år som Ryska kompaniet fick sitt privilegiebrev bildades också Afrikakompaniet – ett handelskompani, vars medlemmar kom att bli feta på det lukrativa företaget, som Nassau Senior senare beskrev som ”bortrövande eller inköp av Afrikas infödingar, som utan betänkligheter tvangs arbeta sig till döds”, något som ”engelsmän och holländare, vid denna tid de klokaste och mest religiösa nationerna ... lät ske utan större skrupler ... än då det gällde att förslava hästar” (Senior, *Slavery in the U.S.*, s. 4). År 1578 fick Östersjökompaniet sina privilegier att ”med ensamrätt driva handel genom Öresund med Norge, Sverige, Polen, Litauen (utom Narva), Preussen och Pommern; från floden Oder österut till Danzig, Elbing och Königsberg, samt med Köpenhamn och Helsingör, med Finland, Gotland, Bornholm och Öland”. Bland de maktbefogenheter som gavs det fanns bl.a. en att ”stifta egna förordningar, utdöma böter, fängsla etc. alla handelsmän i dessa områden som inte var fria män”. Strax efter det att kompaniet bildats lyckades det slå en viktig bräscher i Hansans befästningsverk av monopol och restriktioner och tillförsäkra sig rätten att handla direkt med handelsmännen i Elbing och med andra preussiska städer.²³ Året efter det att Östersjökompaniet hade grundats bildade ett antal medlemmar i *Merchant Adventurers* Spanska kompaniet, som skaffade sig monopol på

²³ Se A. Szelagowski och N. S. B. Gras i *Trans. Ryl. Hist. Society*, 3rd Series, band VI, s. 166, x 75. Före detta hade *Merchant Adventurers* upprättat ett avtal med Hamburg i samma syfte för en period på tio år från 1567 till 1577; och 1564, sedan Antwerpen stängts för engelska köpmän, släppte staden Emden (som inte var medlem av Hansaförbundet), in *Merchant Adventurers*, som kunde använda den som transithamn till Köln och Frankfurt. Men 1597 skedde en temporär tillbakagång: som vedergällning för åtgärder som vidtagits mot Hansa-köpmän i England övertalade Hansan kejsaren att fördriva *Merchant Adventurers* från riket som ett monopolkompani.

den löande handeln med vin, olja och frukt från Spanien och Portugal och tillskansade sig makt och privilegier att utestänga medtävlare. Slutligen fick fyra personer 1581 ett privilegium från den engelska kronan ”att under en tidrymd av sju år driva handel med Turkiet ... och ensamrätt till handeln med Turkiet under sagda tid”. Detta var ursprunget till Levantkompaniet (som bestod av en sammansmältning av det tidigare Turkiska kompaniet och Venetianska kompaniet), som räknade drottning Elisabeth bland sina främsta delägare och som år 1600 gav upphov till Ostindiska kompaniet, vilket 1605 fick sina monopolprivilegier förnyade för all framtid av Jakob I.²⁴

Dessa utrikeshandelskompanier var i varierande grad exklusiva organisationer. *Merchant Adventurers* förde en energisk kamp mot all smyghandel så att den löande handeln förbehölls fåtalet och så att priserna undandrogs konkurrensens inflytande. På samma sätt gjorde Ryska kompaniet ivriga ansträngningar (även om de var långt ifrån framgångsrika) att bekämpa smyghandel över Narva och både Östersjökompaniet och Spanska kompaniet använde sin makt till att försöka kontrollera handeln. Det mäktiga *Merchant Adventurers* i London hade sin motsvarighet i systerkompanier i landsortsstäder som Newcastle York och Bristol. Då köpmän i landsorten beviljades handelsrättigheter passerade i allmänhet varorna genom londonköpmännens händer. Det var londonborna som dominerade hela organisationen. Möjligheterna att vinna inträde i de privilegierade kompanierna begränsades med hjälp av lärlingstiden och inträdesavgiften. Dessa barriärer tenderade med tiden att bli allt högre. I början av sextonhundratalet hade t.ex. inträdesavgiften i *Merchant Adventurers* stigit till 200 pund. Dessutom var hantverkare och detaljhandlare vanligtvis utestängda från medlemskap och denna ”tydliga önskan att utestänga” dem var, såsom Unwin har tecknat den ”en genomgående företeelse, som kännetecknade alla privilegier” som innehades av utrikeshandelskompanierna (Studies in Economic History, s. 173, även s. 181). Vidare reglerade de noggrant de varukvantiteter med vilka man drev handel, antagligen i prisbevarande syfte, genom den skeppskontroll som kompaniet utövade och genom de metoder varigenom man inskränkte varje medlems andel på samma sätt som vid kvoteringen inom en modern kartell. Huruvida minimipriser vid försäljning och maximipriser vid inköp tillämpades är inte helt klart. Det är tydligt att Merchants of the Staple hade tillämpat överenskommelser om fasta priser under tretton- och fjortonhundratalet och gynnat en utländsk stapelstad för att underlätta prisöverenskommelsernas genomförande. Det förefaller troligt att *Merchant Adventurers* brukade liknande metoder. På Jakob I:s tid kontrollerade Levantkompaniet inte bara utbudet utan bestämde också maximipriser på de varor som köptes i Främre Orienten. I vilket fall som helst hyste klädeshandlarna och de lokala köpmännen som fungerade som mellanhänder inga illusioner om monopolets följder. Vi hör talas om växande klagomål från dessa under femtonhundratalet om att deras försäljning begränsades och att priserna till vilka de kunde utbjuda sina varor för export var abnormt nedskurna. Vissa klädeshandlare klagade t.ex. 1550 inför Privy Council över att *Merchant Adventurers* genom överenskommelser fastställt inköpspriserna på kläde och satt dem så lågt att manufakturhandlarna förlorade 1 pund per piece (1 piece 10-12 yards) (Studies in Econ. History: the Papers of George Unwin, s. 148).

Denna utestängningspolitik saknade inte likheter med den som tillämpades av de inte lika högt uppsatta kretsarna i städerna. Genom lärlingsbestämmelserna inom hantverksyrkena hade de alltid kunnat utöva en strikt kontroll över medlemskapet i dessa. Patrimoni –

²⁴ Se C. Walford, ”Outline History of Hanseatic League”, *Trans. Ryl. Hist. Society*, band IX (1881), s. 128 samt M. Sellers, a.a., Cawston and Keane, *Early Chartered Companies*, s. 15-22, 27 f, 61 ff, W. R. Scott, *Joint Stock Companies*, band I, s. 17-22, 103, I Lubimenko, *Les Relations Commerciales et Politiques de l'Angleterre avec la Russie avant Pierre le Grand*, s. 23-34, 82, 114 ff och M. Epstein, *Early History of the Levant Company*.

rätten för en son att uppta sin fars yrke – hade alltid varit ett medel genom vilket någon vars familj var etablerad inom handeln kunde kringgå inträdesproven och genom vilket mästerskapet blev ett ärftligt privilegium. Under tidernas lopp blev det allt svårare för någon, som befann sig utanför en viss krets av familjer och som inte var rik nog att köpa sig en ställning i skrået, att förvärva mästerskap. Utestängningstendensen var anmärkningsvärt utbredd och även mer uttalad i de större kontinentala städerna än i landsorten, där (som Pirenne sagt) ”det i varje stad uppstod en lokal industri som var begränsad till en sammanslutning, där mästerskapet var ärftligt” (H. Pirenne i *La Fin du Moyen Age*, band 2, S. 14.7). Engelska hantverkarskrån hade tidigt tillskansat sig rätten att utöva ett faktiskt veto då det gällde nya aspiranter inom deras industrier och kunde begagna sig av den dubbla bestämmelsen att ingen fick bli hantverksmästare utan att ha förvärvat stadens friheter och att inga nykomlingar skulle tilldelas frihet i staden (dvs. fullständigt medborgarskap) utan att ha erhållit rekommendationer från sex välkända medlemmar av hans skrå. Senare stipulerades det ofta att skråuppsyningsmännens samtycke var nödvändigt för att han skulle beviljas medlemskap (Ashley, *Introduction*, band I, Bk II, s. 77). Ashley förklarar att ”före trettonhundralets mitt fanns det omisskännliga tecken på en önskan att inskränka konkurrensen genom att begränsa tillströmningen av nykomlingar” (A.a. s. 75). 1321 anklagades vävarna i London för att begagna sig av abnormt höga inträdesavgifter för den som sökte inträde i skrået och tio år senare finner vi ett allmänt missnöje riktat mot hantverkarskråna för att de då det gällde lärlingar tillämpade ”nästan avskräckande höga medlemsavgifter i gillena”.²⁵ Mrs Green går t.o.m. så långt att hon säger att ”när en person hade avslutat sin lärotid, förpassades han genom ett fyndigt system tillbaka till de lejda arbetarnas skara”. Av en tvåhundra år senare genomförd lagstiftning att döma förbjöds den praxisen att gesäller och lärlingar svor en ed inför mästaren att inte själva börja som mästare utan mästarens tillstånd.²⁶

Resultatet av detta blev en stigande tendens till att gesäller, som under Tudortiden inte hade råd att betala mästerskapspenningen, arbetade i hemlighet i gränder och på bakgator eller drog sig tillbaka till förstäderna där de försökte undandra sig skrånas jurisdiktion – en åtgärd som skråna i sin tur förklarade krig emot. Skråna försökte både utvidga sin jurisdiktion till nya områden och öka de officiella ”uppsyningsmännens” befogenheter genom vilka man sökte hålla efter förbrytelser mot skråstadgan. Vävarna i London införde under fjortonhundralet ett förbud mot uthyrning av vävstolar – ett förbud som uppenbarligen var avsett att försvåra det för de fattiga gesällerna att etablera sig som självständiga vävare. Detta var som vi skall se ofta en orsak till konflikter mellan hantverkarskråna och den merkantila oligarkin i städerna, då det i allmänhet låg i de senares intresse att konkurrensen mellan de hantverkare, som var villiga att sälja till lägre priser såsom de icke skråanslutna hantverkarna i gränderna och i förstäderna, skulle bli hårdare. De merkantila skråna och londonkompaniernas gillen reglerade snarare än följde utestängningspolitiken. Højningarna av inträdesavgifterna i liveries vid mitten av femtonhundralet hade uppnått en sådan nivå att ”livery i praktiken inskränkte sig till personer med avsevärda förmögenheter. Det var bara de rika bland klädeshandlarna som kunde dra fördel av de lättnader som erbjöds” (A. H. Johnson, a.a. band I, s. 193). På

²⁵ Kramer, *Craft Guilds and the Government*, s. 78 f samt Consitt, *London Weavers' Company*, s. 21 ff.

Vävarna anklagades också för att begränsa produktionen och produktionskapaciteten; och man anklagade dem för att ha minskat antalet vävstolar i London från 280 till 80 under de senaste trettio åren. Detta var på en tid då (som vi sett ovan) vävarna förgäves kämpade mot förläggarna som hade blivit deras arbetsgivare; och dessa anklagelser mot vävarna som hade sitt ursprung i förläggarnas fiendskap, innehöll troligen en del propagandistiska överdrifter.

²⁶ Unwin, *Industrial Organization*, s. 56; Kramer, a.a., s. 80; Hibbert, *Influence and Development of English Guilds*, s. 66 f. Det är inte klart varför den senare författaren anser att denna praxis kastade gillena ”in i ett tillstånd av fullständig demoralisering”: eftersom alla gillen i olika grad försökte skaffa sig en monopolställning och begränsa nyetableringarna, vilket var en del av deras huvudfunktion.

kontinenten, förtäljer Brentano, ”blev (skråväsendets) friheter i praktiken ärftliga om man beaktar de svårigheter det fanns då det gällde att framföra klagomål mot inträdesförhållandena”. Ibland förekom det föreskrifter om att mästare inte kunde driva handel på kredit vilket effektivt utestängde dem som hade lite kapital från möjligheterna att få något fotfäste i skråna. I tyska städer krävdes av gesällerna att de skulle ha vandrat i fem år innan de kunde bli mästare. Dyra invigningsmiddagar vilka måste bekostas av den nye mästaren blev en sedvänja (Brentano i *Eng. Guilds*, CXXVIII, cl; M. Kowalewsky, *Die Ökonomische Entwicklung Europas*, band V, s. 165 f.) . Bland skråna på kontinenten utvecklades sedvänjan att en gesäll avkrävdes ett *chef d'oeuvre* eller mästarprov innan han kunde få ett mästarbrev – ett arbete som skulle vara väl genomfört och perfekt och på vilket det var nödvändigt för honom att arbeta ett helt år eller mera. I Frankrike varnade ett edikt från 1581 för de ”överdrivna kostnader som fattiga hantverkare tvingades dra på sig för att uppnå mästarskap”. I Paris var framför allt antalet lärlingar starkt reglerat. Vanligtvis fanns det två kategorier dels *apprentiz-privez*, som var söner till mästare och som undslapp restriktionerna och *apprentiz-estranges*, av vilka det vanligtvis fick finnas högst en på varje verkstad. Föräldrarna fick betala för att sonen skulle upptas som lärling. Om föräldrarna var ur stånd att betala för lärlingstiden förlängdes denna med två år. Som ett resultat av detta ”uppnåddes mästerskapet av främlingar genom omvitnad kunnighet och avsevärda fördelar reserverades för barn som upptog sin faders yrke”, medan för ett allt större antal ”svårigheterna att uppnå mästerskap blev oöverstigliga”.²⁷

Följden av denna utveckling blev inte bara att de existerande hantverkarnas profit skyddades från konkurrens från nykomlingar, och att denna härigenom kom att utgöra en grund för en viss kapitalackumulation i de mer framgångsrika hantverkarskråna, utan det hade också den effekten att det bland stadssamhällets bottenskikt bildades en växande klass lejda arbetare och gesäller som saknade varje möjlighet till framgång och som fastän de i många fall nominellt var medlemmar i skrået inte kunde påverka det och som var i avsaknad av allt beskydd från skråets sida. I stället införde vanligtvis både skråna och städernas myndigheter drakoniska bestämmelser för gesäller, kontrollerade deras löner, ålade dem den strängaste lydning i förhållandet till mästaren och förbjöd alla former av gesällorganisationer eller gesällmöten (vilka undantagslöst stämplades som ”intriger och konspirationer”). Då denna undertryckta klass av lejda arbetare således fanns, började nya profitmöjligheter framträda sort fick till följd att kapital ackumulerades genom direkta investeringar i lönarbete. Men ända fram till slutet av femtonhundratalet förblev detta uppenbarligen en obetydlig källa till kapitalistiska inkomster. Handelskapitalets stora vinster under tretton- och fjortonhundratalet, som var frukter av monopolet, förvärvades snarare genom utestängning av den stora massan av producenter från att dela vinsterna från den expanderande handelsvolymen än genom att sänka den allmänna levnadsstandarden.²⁸ Med andra ord härrörde den nya klassen och dess väldiga profiler snarare ur en relativ än ur en absolut nedgång i producenternas inkomster. Under senare delen av femtonhundratalet (och antagligen också under sextonhundratalet, åtminstone under dess första del) finns det tecken på att denna företeelse var i avtagande. I det århundrade som Lord Keynes har kallat den stora ”profitinflationen” är det klart att reallönerna uppvisade en katastrofal nedgång inte bara i England utan också i Frankrike, Tyskland och Holland. Detta förhållande var utan tvekan orsaken till proletariats framväxt – ett proletariat som berövats en rad försörjningsmöjligheter och som på ett ömkligt sätt tvangs att tävla om arbetstillfällena. Det förefaller emellertid också troligt (även om detta kvantitativt sett framträder mindre tydligt) att levnadsstandarden åtminstone för de fattiga bönderna och

²⁷ Lespinasse et Bonnardot, a.a., c–cx; H. Hauser, *Les Débuts du Capitalisme*, s. 34-36; Levasseur, *Hist. des Classes Ouvrières en France*, band I, s. 230.

²⁸ Under dessa två århundraden skedde i själva verket en kraftig ökning av levnadsstandarden både för den genomsnittliga bybon och för hantverkaren i staden, såsom Thorold Rogers framhållit.

hantverkarna sänktes under loppet av detta århundrade.²⁹ Det måste emellertid tilläggas att avhändandet och övertagandet av andras egendom, både den feodala egendomen och småproducenternas egendom, också var en källa till borgerskapets berikande, vilket längre fram i framställningen kommer att bli föremål för en närmare undersökning.

En företeelse som har samband med denna nya köpmannabourgeois och som till en början ter sig överraskande, men som är universell, är den beredvillighet med vilken denna klass kompromissar med det feodala samhället så snart som den vunnit sina privilegier. Kompromisserna tog sig delvis ekonomiska uttryck – den köpte jord, förenade sig med aristokratin som delägare i olika företag och välkomnade de lokala adelsmännen och deras söner som medlemmar i de ledande gillena – delvis var de av social natur och tog formen av ingifte och förvärv av adelstitlar. Kompromisserna kunde också vara politiska och man accepterade beredvilligt politiska koalitioner (vilket ofta inträffade i de italienska städernas och i andra kontinentala städers kommunala styrelser, där de rika borgarna lierade sig med gamla adelsfamiljer) eller genom att man mottog ministerposter eller platser i de domstolar som fanns inom den gamla statsformen (vilket inträffade under Tudortiden i England). Den utsträckning i vilken handelskapitalet frodades i ett land under denna tid ger inget mått på hur lätt eller hur snabbt den kapitalistiska produktionen skulle komma att utvecklas. I många fall är förhållandet det motsatta. Efter att tidigare ha existerat, som Marx så träffande uttryckte det, ”som Epikuros' gudar i universums utkanter”, hade köpmanskapitalet under sin mest blomstrande tid mellan tretton- och fjortonhundredalen en starkt upplösande effekt. Men i ett viktigt avseende fortsatte det att existera ”vid samhällets porer”. Det frodades som en mellanhand vars framgång var beroende av inställsam slughet, av sin anpassningsförmåga och av de politiska fördelar som det kunde vinna. Köpmännen och ockrarna tillfredsställde främst feodalherrarnas, furstarnas och kungarnas behov. Dessa nya människor måste vara inställsamma och listiga.

De måste kunna förena utpressning med kryperi, kombinera girighet med smicker och ikläda de hårda ockrarna ridderlighetens skrud. De intresserade sig föga för producenten och hans ständiga undertryckande och de hyste föga aktning för den rådande produktionsordningen utom som en billig och snabb inkomstkälla. De var mer intresserade av bytesvillkoren (av vilka deras profitmarginaler var beroende) än av handelns volym och de brydde sig mindre om huruvida det de saluförde var slavar eller elfenben, ull eller ylle, tenn eller guld så länge som det hela var lönsamt. Att förvärva politiska privilegier var deras främsta strävan; deras andra var att så få som möjligt skulle åtnjuta dem. Eftersom de i allt väsentligt var parasiter på den gamla ekonomiska ordningen även om de samtidigt tärde och försvagade den, var deras lycka till syvende och sidst förbunden med deras vänner. Härvidlag övertog det övre skiktet bland dessa nyrika herrgårdarna på landet, ägnade sig åt falkjakt och uppträdde obesvärat som gentleman. De feodala familjer som återstod

²⁹ Vad beträffar exportmarknaderna t.ex., har Unwin citerat en del bevis för slutsatsen att inte bara priserna påverkades till hantverksprodukternas nackdel utan också att den kvantitet som exporterades av hemmaindustrins produkter minskades mot slutet av femtonhundredalet som resultat av de privilegierade kompaniernas monopoliseringssträvanden (*Studies in Econ. History*, s. 181-185, 198-204, 216-220).

Man kan ställa frågan: om massornas konsumtion under dessa omständigheter minskade, hur kunde prisnivån ha ökat och möjliggjort större profiler (väsentligen på grund av marginaler mellan priser och penninglöner, multiplicerat med omsättningen av varor)? Med andra ord, varifrån kom den ökande efterfrågan? Svaret ligger uppenbarligen i det faktum att det var de rikas och relativt välbärgades utgifter (dvs. den nya bourgeois och kronan och alltså den uppåtsträvande klassen av kapitalister på landsbygden och stora frälsebönder) som utgjorde den ökande marknaden; de ökade utgifterna från detta skikt skapade i viss mening villkoren för högre profiler. Många av de expanderande industrierna på den tiden tillgodosåg de mer välbärgades lyxkonsumtion. Investeringarna ökade också inom skeppsbyggnad, byggnadsbranschen och (i mycket liten utsträckning) i maskiner och hantverksredskap, samt i artilleripjäser och militärutrustning. Till detta måste läggas den viktiga effekten av utrikeshandeln – en utrikeshandel som fördes på högst gynnsamma villkor och balanserades av en stor guldimport.

upptog dessa uppkomlingar i sin krets med ett visst glättigt behag. Köpmannen som i Defoes novell av adelsmannen inte betraktas som en gentleman besvarar denne med: ”Nej Sir, men jag kan köpa en gentleman” (*The Compleat English Gentleman*, s. 257). I slutet av femtonhundratalet hade denna aristokrati, som svartsjukt omhuldade sina nyförvärvade privilegier, snarare blivit en konservativ än en revolutionär kraft och dess inflytande och inflytandet hos de institutioner som den hade skapat, såsom de privilegierade kompanierna, snarare bromsade än påskyndade utvecklingen mot kapitalismen som produktionssätt.

4. Industrikapitalets uppkomst

I

Marx har, i sin historiska beskrivning av köpmanskapitalet, pekat på att detta under sitt tidigare skede stod i ett rent yttre förhållande till produktionssättet, vilket förblev oberoende och opåverkat av kapitalet; köpmannen var bara ”mannen som 'flyttar' skrånas eller böndernas produkter” för att tjäna på prisskillnaderna mellan olika produktionsområden. Senare började emellertid köpmanskapitalet bemäktiga sig produktionssättet, delvis för att bättre kunna exploatera det – att ”försämra de direkta producenternas förhållanden ... och suga upp deras överskottsarbete på grundval av det gamla produktionssättet” – delvis för att förändra det med tanke på större profiter och att försörja större marknader. Denna utveckling, hävdar han, följde två huvudlinjer. Enligt den första – ”den verkligt revolutionära vägen” – ackumulerade en del av producenterna själva kapital och började organisera produktionen på kapitalistisk grundval, befriad från skrånas restriktioner inom hantverket. Enligt den andra började en del av den existerande köpmannaklassen ”ta produktionen direkt i besittning”; därigenom ”tjänade den historiskt som ett övergångsstadium”, men blev så småningom ”ett hinder för ett verkligt kapitalistiskt produktionssätt och minskade i betydelse i takt med det senares utveckling”.¹

De senaste decenniernas vittnesbörd ger nu rikliga bevis för att det slags övergång som Marx beskrev redan pågick i England under senare hälften av femtonhundratalet; och att vissa betydelsefulla förändringar i produktionssättet redan ägt rum vid Karl I:s tron-tillträde: ett förhållande som är särskilt betydelsefullt för de politiska händelserna i sextonhundratalets England, som alla bär den klassiska borgerliga revolutionens kännetecken. Men linjerna i denna utveckling är långtifrån klara. De utgör ett komplex av olika element och utvecklingens hastighet och karaktär varierar avsevärt mellan olika branscher. De två linjer som Marx talade om förblir inte distinkta under hela förloppet utan smälter ofta samman under en tid och korsar varandra ibland. Så som är karakteristiskt för övergångsperioder, blandas intressen och lojaliteter på ett underligt sätt och sociala formationer förändras snabbt. Ändå framstår, trots komplexiteten, vissa huvudtendenser i klar relief: tendenser som representerar kapitalets växande dominans över produktionen.

I de existerande industrierna tog denna utveckling den form som så väl belysts av Unwin: nämligen den växande dominansen hos en ren köpmannaklass över massan av hantverkare och den senares underordnande under den förra. I vissa fall tog en organisation, som redan till stor del bestod av rena köpmän (t.ex. klädehandlarna och kortvaruhandlarna) och som monopoliserade grosshandeln av någon färdigvara, kontrollen över hantverkarnas organisationer eller absorberade dem t.o.m. medan den samtidigt började lägga ut arbeten på hantverkare på landsbygden där den var befriad från föreskrifterna hos hantverksskråna i städerna. I andra fall, som med klädestillverkarna kom ett merkantilt element, som bildade *the livery*, att dominera både skrået och det hantverkselement som utgjorde den lägre nivån i kompaniet och som kallades *Yeomanry* eller *Bachelors*. Som ett senare led i utvecklingen, när detta hantverkselement hade räddat sitt oberoende från köpmännen genom att upptas som ett privilegierat samfund, tycks, som fallet var med de flesta Stuart-sammanslutningarna, den nya organisationen i stället ha kommit att kontrolleras av en liten oligarki som bestod av den välbärgade kapitalistiska delen.

¹ *Capital*, band III, s. 388-396. Marx daterar på annat håll ”den kapitalistiska eran från femtonhundratalet”, fastän ”vi träffar på den första begynnelsen till kapitalistisk produktion redan på trettonhundra- eller fjortonhundratalet sporadiskt i vissa städer vid Medelhavet” (till vilket han skulle ha kunnat tillägga Flandern och Rhenområdet). (*Capital*, band I, s. 739.)

Samtidigt förändrades produktionstekniken i ett antal industrier, såsom koppar-, mässing- och artilleriindustrierna, pappers- och ammunitions-, alun- och tvålframställningen och också i gruvor och smältverk, som ett resultat av nya uppfinningar, tillräckligt för att kräva ett startkapital som låg helt utanför den vanliga hantverkarens möjligheter. Följaktligen startades företag som kompanjonskap eller bolag och de började utnyttja anställd arbetskraft i ansenlig skala.

På liknande sätt undergick jordbruket på femtonhundratalet en viktig om än ofullständig förändring. Det var ett århundrade då, å ena sidan, städernas köpmän gjorde omfattande investeringar i inköp av lantgods och samtidigt som detta tycks ha skett i spekulations syfte eller för att ta in arrendena från arrendatorerna snarare än för att åtnjuta vinsterna från jordbruket, var det inte helt ovanligt med fall där kapital lades ner på förbättringar och att godset sköttes med anställd arbetskraft som ett kapitalistiskt jordbruk. Detta var särskilt fallet då marken användes som betesmark, och många mäktiga personer drev fårskötsel i stor skala för den lönsamma ullhandelns skull. Bland dessa fanns några av de äldre godsherrarna som av de ekonomiska svårigheterna på fjortonhundratalet tvingats förbättra sina gods och inhägnat allmänningarna. Inhägnandet av mark till konsoliderade jordbruk eller arrendegårdar, över vilket det då klagades mycket, förde i alla fall upp jordbruket till en ny nivå, även om godset arrenderades ut till brukarna och dess nye ägare bara tog upp jordränta. Offret för inhägnandet var i allmänhet småbrukaren som nu var dömd att ansluta sig till landsbygdens proletariat eller halvproletariat, och skaffa sig anställning som anställd arbetare om han hade tur och jagas av grymheterna i Tudortidens fattiglag om han inte hade det. Som professor Tawney med skarpa påpekar: ”Där livegenskapen slutar, börjar fattiglagen”.

Å andra sidan upplevde detta århundrade en ansenlig tillväxt av oberoende jordbruk, brukade av arrendatorer som hyrde mark i form av inhägnade arrendejordbruk utanför tegskiftet. Bland dessa utvecklades (som vi sett i ett tidigare kapitel) en viktig grupp rikare bönder eller yeomen,² som vart efter de blev mer välbärgade lade åker till åker, genom arrende eller köp, och kanske också blev ockrare (tillsammans med godsägaren, prästen och platsens mältare och spannmålshandlare) och mot slutet av århundradet växte de till storjordbrukare som använde lönarbetare rekryterade från offren för inhägnadsrörelsen eller från de fattigare backstugusittarna. Det var hos denna framväxande klass av självägande bönder som de flesta förbättringarna av jordbruksmetoderna tycks ha inletts. Professor Tawney har berättat att vid femtonhundratalets början ”hade små jordinnehavare redan försvunnit från många gods, om det någonsin funnits några, och den normala metoden att använda godsets egen jord var att arrendera ut den till en enda storbonde, eller i varje fall inte till fler än tre eller fyra”, samtidigt som antalet stora jordbruk hade ökat så mycket vid mitten av femtonhundratalet att den areal som innehades av bönder i vissa delar av landet var ungefär lika stor som den som innehades av alla andra innehavare tillsammans”, och i ett urval av sextiosju jordbruk på femtiotvå gods i Wiltshire och Norfolk och vissa andra grevskap ”har drygt hälften en areal som överstiger Zoo acres och arealen hos drygt en fjärdedel överstiger 350 acres” (*Agrarian Problem in the Sixteenth Century*, s. 210 f.).

Man kan naturligtvis inte dra en skarp skiljelinje vare sig mellan den självägande bonden eller hantverkarmästaren och den nyrike kapitalistiske företagaren eller mellan de tidigare handelsmonopolisterna på fjortonhundratalet och de senare köpmännen på femton- och sextonhundratalet som var både tillverkare och arbetsgivare. Det är i varje särskilt fall fråga om en kvantitativ tillväxt, som på ett visst stadium blir stor nog för att övergå i en

² Ordet ”yeoman” avser en bonde med en förmögenhet på 40 shilling. Men i folkmun användes det för vilken välbärgad bonde som helst: enligt en samtida definition användes ordet för ”en medelbonde som stod mellan godsherren och torparna eller småbönderna”. (Se Mildred Campbell, *The English Yeoman*, 5. 22 ff.)

kvalitativ förändring: i det förra fallet en tillväxt av småföretagarens resurser som är tillräckligt stor för att ge honom orsak att i större utsträckning förlita sig på anställd arbetskraft i stället för sitt eget och familjens arbete, och att i sina kalkyler ställa företagets profiter i relation till kapitalet i stället för till sina egna ansträngningar; i det senare fallet en gradvis överflyttning av uppmärksamheten från rena spekulationsvinster, som grundas på redan befintliga prisskillnader, mot vinster genom kostnadsminskningar, vilket förutsätter ett visst mått av kontroll över produktionen.

Till den första av dessa tendenser – kapitalistklassens uppkomst ur själva produktionen – bidrog i hög grad de snabba prisförändringarna på femtonhundratalet, med deras åtföljande nedpressning av reallönerna och ”profitinflation”; till vilket måste läggas ockervinster på de fattigarens bekostnad. Den andra tendensen – handelskapitalets erövrande av produktionen utifrån – kan mycket väl ha uppmuntrats av den växande konkurrensen på de existerande marknaderna till följd av köpmannabourgeoisins växande välstånd och ökande antal, vilket begränsade tillfällena till rena spekulationsvinster och medförde ett närmande till en senare tids ”perfekta marknader”. Detta inflytande kan knappast ännu ha varit starkt och fanns förmodligen inte alls inom exporthandeln, där både expanderande och starkt skyddade marknader fortfarande fanns i tillräckligt överflöd (i förhållande till det fåtal privilegierade som fick tillgång till dem) för att ge frikostiga vinster på handelsutbytet och där den statliga politiken ställde upp tillräckliga barriärer mellan inköps- och försäljningsmarknaderna. Men när det gäller den inhemska handeln måste situationen, trots hemmamarknadens expansion, ha varit avsevärt annorlunda; och skiljelinjen mellan de äldre handelskapitalisterna och de nya kom i mycket stor utsträckning att gå mellan dem av de äldre köpmännen som hade tillförsäkrat sig en dominerande ställning inom exporten och dem som kommit senare och utestängdes från den eftertraktade och väl bevakade utrikeshandeln och därför tvingades ägna sig åt grosshandel inom landets gränser.

Inte heller de äldre handelsmonopolen blev naturligtvis utan inflytande på bytesvillkoren för sig själva och för de producenter på det lokala planet som de handlade med. Det fanns med andra ord förmodligen alltid någon form av exploatering av producenten. I den mån exporten av ull eller kläde låg i händerna på dt fåtal och nykomlingar uteslöts genom föreskrifter mot ”inkräktare”, var konkurrensen i fråga om inköp av ull begränsad; och detta tenderade att göra det pris till vilket ull eller kläde kunde köpas från fåruppfödare eller hantverkare lägre än det skulle ha varit om antalet köpare för export hade varit obegränsat. Vi har t.ex. nämnt att exportköpmännen vidmakthöll och fåruppfödarna bekämpade restriktioner som hindrade utläningar från att komma in i landet och köpa ull direkt på de lokala marknaderna. I slutet av femtonhundratalet hör vi talas om Londonköpmän som försöker tvinga klädeshandlarna i Norwich att föra sitt kläde till Blackwell Hall i London, i stället för att sälja det direkt till utländska köpmän. Vi liar sett att skråmonopolets väsentliga syfte alltid har varit att i största möjliga utsträckning skapa ett alltför stort utbud på köpmarknaden och en alltför stor efterfrågan på säljmarknaden genom att vidmakthålla en privilegierad flaskhals dem emellan.³ Och denna politiska

³ Om grosshandlarna hade ägt tillräckliga resurser, tycks det som om blotta konkurrensen dem emellan, även om deras antal var begränsat, skulle ha räckt för att etablera ”normala” konkurrenspriser på marknaden. Men efterfrågan hos varje köpare begränsades emellertid ganska drastiskt av de likvida medel han kunde uppbringa vid varje särskilt tillfälle (se hänvisningarna till de ständiga likviditetssvårigheterna hos de ullhandlare som köpte från uppfödarna i Cotswold och sålde till köpmännen i Postan och Power, *Studies in Eng. Trade in the Fifteenth Century*, s. 62, etc. samt *Cely Papers*, s. xii–xv och xli, och för att få ett exempel från byteshandeln med tyg som troligen också berodde på denna omständighet, se G. D. Ramsay, *The Wiltshire Woolen Industry*, s. 23). Dessutom, med grosshandeln begränsad till ett sammansvetsat fåtal, begränsade utan tvivel de sedvanliga överenskommelserna om ”tjuvjakt” på privata marknader och prissänkningar, priskonkurrensen mellan dem ganska allvarligt; när det gäller de kompanier som sysslade med utrikeshandel såsom Merchant Adventurers och Merchants of the Staple, fanns det en begränsning av

grundprincip hos skrået och stapeln tillämpade de exporterande köpmanskompanierna i nationell skala.

Men denna politik fick ett antal helt nya särdrag när man började vidta åtgärder för att öka antalet konkurrenter bland producenterna eller utöva direkta påtryckningar på dem i syfte att utveckla nya och billigare leveranskällor. Det viktigaste sättet att försöka förbilliga leveranserna var att etablera ett privat beroendeförhållande mellan ett privat hantverks-klientel och en köpman som ”lade ut” arbete åt dem att utföra. Leveranserna kunde då förbilligas både genom att de sänkte den ersättning som hantverkarna fick för utfört arbete och genom att de främjade en bättre arbetsorganisation (t.ex. genom en förbättrad arbetsfördelning mellan hantverkarna). Någon skarp skiljelinje mellan detta och den tidigare ”stadskolonialismen” kan naturligtvis inte dras. Båda avsåg att förbilliga leveranserna genom att öka producenternas beroende av en enda efterfrågekälla för deras produkter samt genom att utvidga det område från vilket varorna tvingades strömma mot en viss marknad. Skillnaden bestod i den grad av kontroll som köpmannen-köparen utövade över producenten och den utsträckning i vilken en sådan kontroll påverkade antalet producenter, deras produktionsmetoder och lokalisering. När denna kontroll hade nått en viss punkt började den förändra själva produktionens karaktär: köpmannen-köparen levde inte längre gott blott och bart på det existerande produktionssättet och ökade det ekonomiska trycket på producenterna, utan ökade dess produktivitet genom att ändra produktionssättet.

Det är här som den verkliga kvalitativa förändringen dyker upp. Medan det växande intresse som köpmanskapitalet visade för att kontrollera produktionen – genom att utveckla vad som skulle kunna kallas ett medvetet system av ”exploatering genom handel” – beredde väg för detta slutliga resultat och i några fall nådde det, tycks i allmänhet detta slutliga stadium, såsom Marx påpekade, ha varit förbundet med uppkomsten av ett kapitalistiskt element ur producenternas egna led, till hälften tillverkare, till hälften köpmän, vilka började underordna och organisera de led från vilka de själva så nyligen kommit.

Det första steget i denna övergång – då delar av köpmanskapitalet skaffade sig en allt starkare kontroll över produktionen – tycks ha ägt rum i omfattande skala inom textil-, läder- och metallbranschen på femtonhundratalet då de större köpmännen i toppen på sådana kompanier som kortvaruhandlarna, klädeshandlarna, klädestillverkarna och läderförsäljarna började uppmuntra hantverkare att etablera sig i förstäderna och på landsbygden. Eftersom detta var en utmaning mot skrårestriktionerna, vilka begränsade antalet hantverkare, blev frågan om lärlingsregler och deras giltighet överallt en viktig konfliktorsak mellan massan av hantverkare och deras nya herrar. I många fall försökte köpmännen-arbetsgivarna att underordna hantverksorganisationerna i städerna under sig så att skrårestriktionerna tillämpades i mindre utsträckning eller inte alls. Beträffande *Girdlers' Company* (för att ta ett något senare exempel) finner vi under början av sextonhundratalet att kompaniets hantverkare klagar hos Londons borgmästare och åldermän över ”att kompaniets stadgar om gördelmakeri inte tillämpades, varför de fattiga hantverkarna ruinerades”, inklusive de stadgar som gällde dem som ”satte i arbete sådana som inte tjänat sju år i yrket och också satte utlänningar och unga flickor i arbete”, och ”att många gördelmakare anställde alltför många lärlingar och att många gördelmakare anställde utlänningar och unga flickor”. I detta fall tycks en osäker kompromiss ha uppnåtts för en tid, varigenom hantverkarna fick del i den uppsyningsrätt varigenom

försäljningen genom en kvot eller ”andel” och genom kontroll av ut- och införseln; och det finns bevis för att gillena och kompanierna faktiskt reglerade priserna i vissa fall (se Lipson, a.a., band I, s. 337 f och band II, s. 224 f, 233, 237-239, 342; E. E. Rich, *The Ordinance Book of the Merchants of the Staple*, s. go, 92, 149-152; W. E. Lingelbach, *The Merchant Adventurers of England*, s. 67-76, 90-98).

stadgarna upprätthölls. Men 1633 möter vi anklagelsen att ”på senare tid har varjehanda köpmän, silkeshandlare och andra kommit in i kompaniet, besatt de högsta posterna inom det, skjutit mellangruppen åt sidan och helt tagit över makten i kompaniet, och ... försummat att ändra på missförhållandena” (W. Durnville Smythe, *A Historical Account of the Worshipful Company of Girdlers of London*, s. 84, 88, 90-92). Försök att hindra producenter från att sälja sina varor till konkurrerande köpare var ganska vanliga; och ibland fick den fattige hantverkaren sina råvaror av köpmannen på kredit, så att skuldsatthet ytterligare begränsade hans frihet att sälja. I detta skede tycks få förändringar ha skett i själva produktionsmetoderna, utom kanske vad gäller slutbearbetningen inom textilbranschen, och i ännu mindre grad några förändringar i produktionstekniken. Förläggarens progressiva roll begränsas här till att *utvidga* hantverksproduktionen och bryta ned de gränser som det traditionella stadsmonopolet innebar.

Redan på fjortonhundratalet kan man finna tecken på uppkomsten av förläggare i textilbranschen i klagomål över att arbetet lades ut till hantverkare som bodde utanför stadsgränserna och därför stod utanför hantverksskrånas jurisdiktion med dess begränsning av antalet lärlingar och kontroll över nyetableringarna. Vi finner klagomål över detta i Northampton 1464, och vi finner att Norwich och andra textilcentra förbjuder alla borgare att anställa vävare som bor utanför stadsgränserna. Om de som bröt mot detta var stora Londonköpmän eller lokala klädeshandlare är oklart. Men inför nya klagomål från olika städer under femtonhundratalet antogs en lagstiftning för att förbjuda vävare och klädesmakare att utöva sitt hantverk utanför de traditionella städerna: en lagstiftning som emellertid bara tycks ha haft temporär betydelse för att hejda landsbygdsindustrins utveckling. Inför klagomålen från Worcester att dess välstånd höll på att gå om intet genom konkurrensen från hantverkare på landsbygden, antogs en lag 1534 för att förhindra att kläde tillverkades i grevskapet Worcestershire utanför de fem viktigaste städernas gränser och genom vävarlagen 1555 utsträcktes denna princip till att gälla andra delar av kungadömet genom att all vävning och klädestillverkning och ”ökning av antalet vävstolar” förbjöds utanför ”en stad, borg, stadskorporation eller marknadsstad eller någon eller några andra platser där sådana tyger vanligen har gjorts under en tid av tio år”.⁴ Vidare förbjöd hantverkslagen 1563 den som inte hade gått i lära att ägna sig åt vävarhantverket, och den som inte var son till en bonde med tre pund i förmögenhet från att gå i lära, och ”hindrade sålunda tillträde till hantverket för gott och väl tre fjärdedelar av landsbygdsbefolkningen” (*Studies in Econ. History: Papers of George Unwin*, s. 187).

Men det tydligaste tecknet på en allmän tendens till hantverkarnas underordnande under ett merkantilt element är utvecklingen inom de tolv stora liveries i London. Hälften av dessa bestod från början av enbart handelsmän (såsom manufakturhandlarna och specerihandlarna); och dessa fortsatte i allmänhet att ägna sig åt grosshandel eller exporthandel. Men de som från början hade varit hantverksorganisationer eller innehöll ett hantverks-element kom under femtonhundratalets första decennier att domineras av en köpmannaminoritet som använde sin makt för att undertrycka hantverkarna. Detta inträffade för guldsmederna, kortvaruhandlarna (som efter att ha införlivat möss- och hatthandlarna antog namnet Merchant Haberdashers), handelsskräddarna, skinnhandlarna och klädestillverkarna. I fallet med gördelmakarna har vi behandlat ett något senare exempel på samma tendens. Uppkomsten av ett exklusivt handelselement inom ett skrå tog sig ofta uttryck i en tendens hos ledande medlemmar att försöka få medlemskap i närstående organisationer, eftersom detta erbjöd tillfällen att undgå det egna skråets restriktioner för köp och försäljning; och ibland resulterade dessa gemensamma intressen hos handelselementen i närstående organisationer i sammanslagningar. Clothworkers' Company t.ex.

⁴ Se Lipson, a.a., s. 487, 502-506 samt Froude, *History of England*, band I, s. 58. Froude talar om denna lag som ”en ljus stråle av mänsklighet mitt i röken från Smithfields eldar”.

hade sitt ursprung i en sammanslagning av valkarna och tillskärarna, vilkas förmögna medlemmar tycktes ha tagit till vana att skaffa sig medlemskap i Drapers' Company, liksom också vävarna och färgarna.⁵

I dessa fall kom det övre skiktet i kompaniet, *the livery*, att bestå av ett nästan uteslutande kommersiellt element och den styrande instansen, uppsyningsmännen och den biträdande församlingen utsågs av *the livery*. Unwin påpekar att ”eftersom det var fråga om avsevärda utgifter för varje befodringssteg (till frihet, till *the livery* och till styrelsen) var alla utom de mest välbärgade medlemmarna för alltid uteslutna från ämbetena” med resultatet att ”majoriteten av de burskapsägande borgarna gradvis förlorade all del i det årliga valet av de fyra styresmännen” (G. Unwin, *Industrial Organization in the 16th and 17th Centuries*, s. 42). Drapers' Company's historieskrivare säger att ”de rena hantverkarna, under namnet Bachelors eller Yeomen, kom i en beroendeställning”.⁶ I fallet med Cutlers' Company var, trots att *the Yeomanry* bestod av arbetande knivsmeder, *the livery* ”sammansatt enbart av mästare eller personer utan förbindelse med produktionen”. ”Enbart de förmögna borgarna kunde ha råd att gå in i klädeshandeln, ty, utöver avgifterna till kompaniet, skrivaren och pedellen, förväntades den nye gillemedlemmen underhålla kompaniets församling på ett värdshus, antingen helt eller till en del på egen bekostnad” (C. Welch, *History of the Cutlers' Company of London*, band II, s. 79, 86 f.). Styrelsen i Merchant Taylors ”utsågs ur en trängre krets” tidigt på femtonhundratalet. ”Trots att det för lagstiftning som berör alla medlemmar fortfarande behövs ett gemensamt möte, finner vi intet spår av att något sådant möte sammankallats. Och i stället för att öppet redovisa sina inkomster och utbetalningar efter tjänsteårets slut i den allmänna salen inför hela broderskapet, gjorde mästaren detta endast inför biträdande församlingen eller för revisorer som utsetts av församlingen” (C. M. Clode, *Early History of the Guild of Merchant Taylors*, del I, s. 153).

Vid ungefär samma tid uppträder en uppdelning av skräet i ett Merchant Company och ett Yeoman Company som bestod av hantverkare. Eftersom det senares protokoll har försvunnit är det exakta förhållandet mellan dem inte klart, men det var förmodligen ett för underordnande snarare än för fullt oberoende (A.a., s. 61 f). Och medan ett merkantilt element kontrollerade *liveries*, kontrollerade de ledande *liveries* i sin tur stadens styrelse. ”Hur fullständigt stadens styrelse nu var i händerna på de större gillena visas av det faktum att de flesta av åldermännen, sherifferna och borgmästarna under många år var medlemmar i ett av de större *liveries*. Sålunda hade vid slutet av fjortonhundratalet gillenas och stadens organisation smält samman” (A. H. Johnson, a.a., band I, s. 50 f).

Samtidigt började bevisligen köpmansoligarkin både bland handels-skräddarna, klädestillverkarna, klädeshandlarna och kortvaruhandlarna att organisera hemmaindustrin på landsbygden. Härigenom kom de i konflikt med klädestillverkarna och klädeshandlarna i landsbygdens städer: t.ex. landsbygdens klädestillverkare som 1604 klagade inför underhuset på ”att de rika köpmännen i London lade beslag på och begränsade handeln så att det blev till ruin eller stort hinder för alla andra” eller klädeshandlarna i Shrewsbury som ”sysselsatte över sexhundra personer i tillskärarhantverket” inom staden, och för en tid lyckades upprätthålla ett förbud mot att London-köpmännen skickade ombud in i

⁵ Ett intressant utländskt exempel på denna tendens var fallet med Andreas och Jakob Fugger. De ledande gillena i Augsburg var Weavers' och Merchants', som år 1368 fick del i stadens styrelse, som tidigare monopoliserats av aristokratiska familjer. Fadern, Hans Fugger, hade varit vävare men ägnade sig också åt handel. Hans två söner var medlemmar både i Weavers' och Merchants' och Jakob var mästare i det förra trots att han hade slutat att ägna sig åt vävning (se R. Ehrenberg, *Capital and Finance in the Age of the Renaissance*, s. 64).

⁶ A. H. Johnson, *History of the Company of Drapers of London*, band I, s. 23 samt 148-151. Se även Lipson, *Econ. History*, band I, s. 378-381 samt Cunningham, *Growth (Middle Ages, I)*, s. 513 och Salzmann, *Industries in the Middle Ages*, s. 177 f.

Wales för att köpa upp vitt kläde som annars skulle ha flutit in på Shrewsbury-marknaden för att förse den lokala tygbearbetningsindustrin.⁷ Liksom klädeshandlarna i Shrewsbury hade dessa lokala klädeshandlare vanligtvis anställda stadshantverkare; i varje fall låg det i deras intresse att vidmakthålla, och om nödvändigt återuppliva, de lokala skråstadgarna och att säkra lagenliga sanktioner för dem, liksom enligt 1555 års lag, för att hejda konkurrensen från den landsbygdsindustri som finansierades av större kapital från London.

Så långt var inflytandet från dessa lokala kapitalister reaktionärt, genom att, som de gjorde, försöka hålla spridningen av hemmaindustrin i schack och begränsa utbredningen av arbetsfördelningen mellan olika delar av handeln, vilket ofta tycktes bli följden. I andra fall återigen tycks de lokala klädeshandlarna ibland själva ha blivit arbetsgivare för hantverkare utanför stadsgränserna på den intilliggande landsbygden, såsom de rika klädeshandlarna i Suffolk och Essex, över vilka vävare beklagar sig 1539 därför att ”de rika klädeshandlarna har slutit sig samman och kommit överens om att hålla och betala ett gemensamt pris för vävda tyger”, eller klädeshandlarna i Wiltshire, som tycks ha lyckats undgå 1555 års lag och fritt ökade antalet vävstolar på landsbygden (G. D. Ramsay, *The Wiltshire Woolen Industry*, s. 58 f).

Denna rivalitet mellan landsbygd och huvudstad, mellan det större och det mindre kapitalet, var bakgrunden i många ekonomiska konflikter. I någon mån liknar den rivalitet mellan stora och små kapital, mellan huvudstad och landsbygd, som senare fick ett betydande inflytande inom det parlamentariska lägret under Cromwells tid. Men mellan den tidigare och den senare perioden finns en betydelsefull skillnad. Under Tudor- och början på Stuarttiden motarbetade hantverkarna i landsbygdsråna manufakturernas utbredning och särskilt den rivaliserande landsbygdsindustriens, medan de merkantila intressena, speciellt i London, hade ett motsatt inflytande; och det faktum att Tudor- och Stuarttidens lagstiftning visade speciell hänsyn till skrånas begränsande bestämmelser var uppenbarligen en bidragande orsak till de mäktiga köpmansintressenas samlade opposition mot Stuart-regimen på 1620-talet.

Vid mitten av sextonhundratalet hade emellertid en del av hantverkarna själva blivit intresserade av industriens utbredning och att undgå de traditionella skrårestriktionerna. Även bland dem som lokalt organiserade landsbygdsindustrin, antingen de var rika hantverkare eller medlemmar av lokala handelskillen, fanns det betydelsefulla skiljelinjer mellan stort och litet kapital: mellan de rika klädeshandlarna som köpte direkt från ullproducenterna och de fattigare klädeshandlarna vilkas enda alternativ var att köpa ull från ullhandlaren. Men även om dessa tendenser var mest märkbara inom klädesindustrin, Englands ledande industri på den tiden, var de inte begränsade till denna bransch. Uppkomsten av en liknande klass av handelsmän-arbetsgivare märks också under samma tid bland läderförsäljarna, reptvinnarna (som underordnade skoflickarna under sig), knivsmederna (som redan hade blivit arbetsgivare åt bladsmiderna och slidtillverkarna när de införlivades år 1415), tennstöparna, grovsmederna och järnhandlarna.

Under sextonhundratalets första år inleddes en viktig förskjutning av tyngdpunkten: den växande övermakten hos en klass av köpmän-arbetsgivare från hantverkarnas egna led

⁷ *Per contra*, gillade de walesiska vävarna frihandel och opponerade sig mot restriktioner till förmån för Shrewsburymarknaden. Vid tiden för antimonopolrörelsen i 1620 års parlament gick en frihandelsparagraf igenom i Welsh Cloth Bill till förmån för Londonköpmännen. (Se A. H. Dodd i *Economica*, juni 1929.) Ett annat exempel är klädeshandlarna i Coventry som, efter en framgångsrik kamp med färgarna om hegemonin, gick vidare och underordnade både tillskärare och vävare under sig. De lyckades förhindra de förra från att anställning hos eller köpa tyg från ”främmande” klädeshandlare; men ett klagomål från vävarna över att klädeshandlarna och färgarna själva köpte ofärgat tyg från Gloucester avvisades av stadens myndigheter. Borgmästaren som var klädeshandlare bannade tydligen vävarnas talesman och ”uppfostrade kanalen litet”. (M. D. Harris, *Hist. of Drapers Coy of Coventry*, s. 7-13, 21.)

bland *the Yeomanry* i de stora kompanierna – den process som Marx beskrev som ”den verkligt revolutionära vägen”. Detaljerna i denna process är långt ifrån klara, och det finns få direkta vittnesbörd om den. Men att så var fallet tycks vara den enda förklaringen till de händelser som utspelades under denna tid inom *liveries*. Den köpmannaoligarki som utgjorde *the livery* tycks i vissa fall ha övergått till att ägna sig uteslutande åt handel, då deras växande välstånd och inflytande så småningom förmodligen gav dem fotfäste inom den privilegierade exporthandeln, eller åtminstone som kommissionärer. Även där så inte var fallet, blev deras verksamhet i förhållande till producenterna mer och mer återhållande, då de återgick till att betona nödvändigheten av att sluta en fast ring runt sig själva och att utesluta alla ”outsiders” från handeln snarare än att utveckla och utvidga hantverksindustrin i hela landet, så som de tycktes vilja göra på femtonhundratalet. Uppkomsten av ett rikare kapitalistiskt skikt bland hantverkarna som ville investera sitt kapital i att anställa andra hantverkare och själva ikläda sig rollen av köpmän-arbetsgivare utgjorde ett hot mot de äldre merkantila organisationerna. De senares kontroll utövades genom deras dominans i det kompani som (i kraft av sitt kungabrev) ägde den exklusiva rätten att ägna sig åt en viss produktionsgren.⁸ Hotet mot dem tog sig två former: Yeomanrys (dominerat som det tycktes ha blivit av de rika hantverksmästarna) kamp för att få del i kompaniets styrelse och i en mängd fall, deras försök att rädda sitt eget oberoende och sin status genom att gå samman i ett eget kompani. Det senare utgjorde grundvalen för de nya Stuartsammanslutningarna, bildade av hantverkargrupper i några av de gamla *liveries*: sammanslutningar som, som Unwin visat, så snabbt underkastades ett kapitalistiskt skikt av vilket massan av hantverkare undertrycktes som en halvproletär klass.

Detta var vad som hände i fallet med Glovers' Company som (med hjälp av hovets inflytande för att säkra dess konstituering) bildades av läderbearbetarna som tidigare hade varit underordnade läderförsäljarna. Ett liknande, men för en tid mindre lyckat, försök att rädda sin frihet gjordes av filtmakarna som var underordnade kortvarumakarna, av nålmakarna som tidigare tillhört *Girdlers' Company*, av urmakarna som skildes från grovsmederna och av silkesvävarna som slutligen räddade sitt oberoende från *Weavers' Company*. I en hemställan till Jakob I år 1619 klagar läderbearbetarna över läderförsäljarna därför att ”så snart de lägger sina giriga händer mellan uppfödaren och köpmannen och någon av nämnda handel, skiljs de aldrig från de varor de köpt förrän de har sålt dem till sina egna bestämda priser utan hänsyn till om arbetaren kan få sitt levebröd på det eller ej”.

Senare klagar de över den utsträckning i vilken den styrande gruppen i kompaniet ”sedan länge övergått till sådana som inte känner till läder, för vanligtvis är mästaren, styresmännen och församlingen . . . män från andra hantverk såsom kopparslagarna, trikåttillverkarna etc.”. Under republikens tid hänvisar de verksamma skraddarna i Merchant Taylors' Company i en petition till ”olika rika män i vårt hantverk” som ”genom att ta in stora mängder lärlingar försvagar de fattigare bland oss” och visar ”en avsikt i bolaget att utesluta alla skraddarmedlemmar från alla högre poster och revisorsplatser”; gemene man i Printers' Company förklarar att de gjorts till ”eviga slavar som tjänar ett fåtal rika under hela sitt liv på sådana villkor och för sådan lön och vid sådan tid som mästaren anser lämpligt”, och många lärlingar blev ”efter sin lärlingstid liksom petitionärerna ännu mer förslavade än förut”; och vävarna uppger att styresmännen i deras kompani nu ”gör vinster på inkräktare” och konsekvent har uteslutit Yeomanry's ämbetsmän vilkas uppgift var att hålla efter ”inkräktare”. Filtmakarna, som gjort ett misslyckat försök under Jakob I:s första år att grunda ett aktiebolag för att råda bot på sin kapitalbrist, tycks i huvudsak ha bestått

⁸ I London, till skillnad från vad som tydligen var fallet i andra städer, hade varje (burskapsägande) borgare i staden rätt att ägna sig åt vilken grosshandelsbransch som helst. Men denna frihet tillämpades inte för hantverken och hantverkarna.

av medelstora eller mindre hantverkare. I ett manifest under senare delen av femtonhundratalet framhåller de att ”de rikaste filtmakarna kan vara ganska nöjda, eftersom de med reda pengar och delkredit köper mycket (råmaterial) och på så sätt kan välja och få det bästa” medan de fattigare hantverkarna som får nöja sig med sämre ull till den bästas pris ”dagligen och beklagligt blir satta på obestånd och har kommit i en sådan fattigdom att de inte vågar visa sina ansikten” och står i skuld till köpmän som skär ned deras ulltillförsel om de visar någon ansats att klaga. Med andra ord, klagomålen hos de små mot den underlägsna förhandlingssituation till vilken deras brist på kapital dömer dem. Vid en annan tidpunkt klagar de på kortvaruhandlarna som ”håller många lärlingar och lär upp skökor i hantverket ... och säljer stora mängder varor till helt oerfarna gårdfarihandlare, varigenom de säger att många kan sättas i arbete och hjälpas.”

Men när slutligen filtmakarna under republiken lyckas få tillstånd att konstituera sig, är det tydligt att det är de rikare bland dem som står i spetsen för förslaget. Vi refererar här till det faktum att ”många i hantverket anställer tio, tjugo eller trettio personer och mer för att plocka och karda ullen och förbereda den för användning, vid sidan av gesäller och lärlingar”, medan kortvaruhandlarna i opposition mot det nya kompaniet anklagar detta för att ”inte alls skydda dess fattiga medlemmar utan hålla den bättre sorten om ryggen”. Som Unwin påpekar, är det en god illustration till ”det sätt på vilket organisationer som bildats för att skydda de små mästarna mot ett slag av kapitalister blev instrument för deras underkastelse under ett annat slag”. Ett mindre lyckat försök gjordes av skinnhantverkarna för att uppnå vissa rättigheter inom Skinners' Company genom ”en hemlig ansökan om nya privilegiebrev från kronan utan skråmästarens och styresmännens medgivande eller vetskap”. Fastän hantverkarna fick sitt tillstånd, vägrade kompaniets styrelse att erkänna det och lyckades genom att appellera till riksrådet få det annullerat. I fallet med klädetillverkarna var situationen återigen en annan. Det merkantila elementet i *the livery* hade vid slutet av femtonhundratalet i huvudsak kommit att ägna sig åt utrikeshandel och följaktligen blivit mindre intresserade av villkoren för tillverkningen; vilket delvis förklarar det svaga motstånd de visade mot att bevilja Yeomanry's styresmän deltagande i kompaniets styrelse: en kompromiss som slutligen uppnåddes under republiken.

Men detta förhållande betydde inte, vilket man kunde förmoda, att massan av småhantverkare nu kunde utöva en viss kontroll över kompaniets förvaltning. Tvärtom verkar det klart att det vid denna tid var de rikare hantverkarna, som själva anställde mindre hantverkare i avsevärd skala, som var representerade i Yeomanry's styrelse; och de såg till, som Unwin påpekar, att ”Yeomanry's styresmän inte utsågs av gemene man bland småmästarna och gesällerna, (utan) nominerades ovanifrån av biträdande församlingen bland de ledande tillverkarna”, och när ett krav på allmän omröstning restes, motsatte sig faktiskt styresmännen inom Yeomanry detta. Dessutom, samtidigt som dessa stora arbetsgivare, som kommit att dominera Yeomanry, uppenbarligen försökte ignorera de traditionella lärlingsreglerna för att kunna anställa fler hantverkare, tycks småhantverkarna, vilkas status underminerades av denna tendens, nu börja göra gemensam sak med de merkantila grupperna inom livery för att upprätthålla de gamla reglerna: just de merkantila grupper mot vilka både stora och små hantverkare hade stått i opposition under strider om klädeexporten, i vilken storköpmännen bland klädestillverkarna hade avsevärda intressen.⁹

Förutom förlagssystemet som organiserades av köpmän-tillverkare, fanns det också några exempel på fabriker ägda av kapitalister som anställde arbetare direkt på lönebasis. Men vid denna tid var exemplen få inom textilbranschen, där tillverkningsredskapen ännu inte

⁹ Unwin, a.a., s. 126-139, 156-171, 196-210; Margaret James, *Social Problems and Policy during the Puritan Revolution*, s. 205, 211 f, 219; J. F. Wadmore, *Some Account of the Skinners' Company*, s. 20.

var tillräckligt komplicerade, utom vid slutbearbetningen, för att ge en teknisk grundval för fabriksstillverkning. De redskap som användes låg fortfarande inom en medelstor hantverkarens räckvidd; de kunde med lätthet placeras i ett skjul eller i en vindsvåning; och eftersom arbetet var i hög grad individualiserat, var den enda skillnaden mellan fabriks- och hemmatillverkning att vävstolarna i det förra fallet sattes upp bredvid varandra i samma byggnad i stället för att spridas ut i arbetarnas hem. Produktionen koncentrerades utan att produktionsprocessen ändrade karaktär.

Det fanns på detta stadium få tillfällen till arbetsfördelning inom själva verkstaden eller till samordnat lagarbete som följd av koncentrationen. Tvärtom, om arbetet lades ut på hantverkarna i deras hem slapp kapitalisten underhållskostnaderna för fabriken och utgifterna för kontrollen. Utom valkningsfabrikerna och färgerierna, förblir fabriksstillverkning ett undantag fram till senare delen av sjuttonhundratalet. Dock är dessa fall betydelsefulla för att de pekade på att det fanns stora kapitalister som hade en het önskan att investera i industrin och att ett industriproletariat började uppstå. Den mest kände av dessa fabrikskapitalister är John Winchcomb, känd under namnet Jack från Newbury, som var son till en klädeshandlare och hade gått i lära hos en rik klädesvävare, och som var framsynt nog att gifta sig med sin mästars änka. Om berättelserna om honom är sanna, anställde han flera hundra vävare och ägde också en valkningsfabrik och ett färgeri. (Johnson, a.a. band II, s. 48.) I Bristol fanns Thomas Blanket, och i Wiltshire fanns William Stumpe, som var son till en vävare och som hyrde två kloster i Malmesbury och Oxfordshire, installerade vävstolar och vävare i de tomma klosterbyggnaderna och skröt med att han kunde sysselsätta 2 000 arbetare. Även där hemindustrin var förhärskande gjordes ofta slutbearbetningen, i varje fall i West Country, i en stor fabrik som ägdes av klädeshandlaren. Faktiskt var detta ibland en orsak till konflikter mellan de klädeshandlare som hade sitt kapital investerat i klädestillverkning och det ”rena” handelskapitalet i London, som ägnade sig åt klädesexport och därför lika gärna exporterade obearbetat kläde som bearbetat, vilket omvittnades i striden 1614 om ålderman Cockaynes planer på att förbjuda export av kläde i obearbetat skick.

Men i ett antal branscher hade den tekniska utvecklingen redan hunnit tillräckligt långt för att ge en grundval för fabriksproduktion; och i dessa företag rörde det sig om större kapital än Dolmans, Stumpes eller Blankets. I gruvindustrin t.ex. räckte det före femtonhundratalet vanligtvis med ett kapital på några få pund för att starta gruvdrift i mindre skala; och kol bröts ofta av jordbrukare för eget bruk eller åt godsherren. Även när det bröts av det rika kyrkliga etablissemanget, vilket ofta var fallet, var 50 eller 60 pund en stor summa att lägga ned på dräneringsarbeten. Men den förbättrade dräneringen i början på femtonhundratalet, som var resultatet av förbättrade pumpar, uppmuntrade till gruvbrytning på större djup (ofta på 200 fot), och orsakade en stark utveckling av gruvföretag i Tyneområdet. Att bryta gruvor till detta djup och installera pumpanläggningar fordrade ett avsevärt kapital och många av de nyare gruvorna kom att finansieras av företagargrupper, t.ex. kompanjonskapet mellan sir Peter Riddell och andra som finansierade en kolgruva i Warwickshire omkring år 1600 till en kostnad av 600 pund, eller sir William Blacket, en köpman från Newcastle, som sade sig ha förlorat 20 000 pund i ett försök att dränera en flöts. Ett kapital på 100 eller 200 pund som hade varit vanligt bland de elisabethanska företagarna började bli ett passerat stadium på sextonhundratalet. Vi hör i stället talas om mer än ett tjugotal kolgruvor på Tynes södra strand som 1638 var och en producerar nära 20 000 ton per år och om en av dem som avkastar 450 pund per år och om Woolaton nära Nottingham som producerar 20 000 ton redan 1598. Vi hör nu talas om kapital uppgående till åtskilliga tusen pund som allmänt läggs ned på pumpanläggningar.

Senare på sextonhundratalet ansågs det inte särskilt anmärkningsvärt att en summa på mellan 14 000 och 17 000 pund skulle användas på att åter öppna kolgruvan i Bedworth;

och mellan 1560 och 1680 ökade kolproduktionen i hela kungadömet fjorton gånger.¹⁰ I bly- och silvergruvdriften i södra Wales hör vi talas om sir Hugh Middleton i början av Jakob I:s regeringstid, som hyrde ut gruvor i Cardiganshire till ett årligt arrende av 400 pund: gruvor som 1609 sades ge en vinst på 2 000 pund i månaden. Under det långa parlamentets första år sysselsatte en företagare vid namn Thomas Bushell 260 gruvarbetare i Cardiganshire och kunde under inbördeskriget låna 40 000 pund (tydliga vinster från gruvdriften) till kungen, som hade beviljat honom den värdefulla Cardiganshirekoncessionen. Trettio år senare, efter restaurationen, grundades ett bolag för att bearbeta gruvorna i Cardiganshire och Merioneth med ett kapital på 4 200 pund i 100-pundsaktier, medan i slutet av århundradet en sammanslutning, känd som "Mine Adventure", som ägde bly-, silver-, koppar- och kolgruvor i södra Wales, försökte uppbringa ett kapital på mer än 100 000 pund genom allmän aktieteckning.¹¹

Under Elisabeths regeringstid hade salttillverkning genom upplösning av mineralsalter ersatt den gamla metoden att låta havsvatten avdunsta i skålar eller koka vätskan från saltvattenhål och källor; och strax före inbördeskriget fanns det ett saltbruk i Shields som förmodligen producerade hela 15 000 ton per år och på Karl II:s tid saltbruk i Cheshire med en produktion på kanske 20 000 ton per år (Nef, a.a. s. 174 ff). Under de sista sextio åren av femtonhundratalet infördes de första pappersbruken, krutfabriker, kanonfabriker, sockerraffinaderierna och de första nämnvärda salpeterfabriker samtliga från utlandet. Betydelsen av dessa nya industrier var att "i alla dessa uppfördes fabriker som innebar investeringar som vida översteg de summor som grupper av hantverksmästare kunde uppbringa, även om de var män av viss betydelse". (Nef i *Econ. Hist. Review*, vol. V, No. I, s. 5.) Krutfabriker som drevs med vattenkraft startades i Surrey vid mitten av århundradet; i Dartford byggdes ett pappersbruk, vars ena vattenhjul kostade mellan 1000 och 2 000 pund; och 1630 fanns det tio eller flera pappersbruk av liknande slag i olika delar av England. Under Jakob I:s regering finner vi t.o.m. ett bryggeri i London med ett kapital på 10 000 pund. Inom järnhanteringen "representerade t.o.m. tidigt järnbrukens utrustning en kapitalvolym som få utom jordägare kunde förfoga över". (T. S. Ashton, *Iron and Steel in the Industrial Revolution*, s. 5.) Nu ersätter masugnar som medför utlägg på flera tusen pund de äldre små smältugnarna eller smedjorna. I *Forest of Dean* beräknades 1683 att det för att bygga en masugn och två smedjor, tillsammans med bostäder åt arbetarna m.m., krävdes en utgift på tusen pund. En sådan masugn hade en kapacitet på 1200 ton per år. Många av dessa masugnar i västra England tycks ha finansierats av jordägarna och adeln i trakten. I den spiktillverkande industrin i West Midlands skapade ungefär samtidigt tillkomsten av slits-maskinen en klass av småkapitalister, ofta ur välbärgade hemmansägares eller framgångsrika hantverksmästares led. Detsamma gjorde kling-maskinen, som ofta drevs med vattenkraft, inom svärd- och knivtillverkningen i Birminghamdistriktet.

I slutet av femtonhundratalet grundades två systersammanslutningar, företag med stora kapital, Mines Royal och Society of Mineral and Battery Works, det förra för att bryta bly, koppar och ädla metaller, det senare för att framställa mässing. De två bolagen sägs tillsammans ha sysselsatt 2 000 personer. Trådfabriken i Tintern, som ägdes av det senare bolaget, hade uppenbarligen ensam ett kapital på 7 000 pund och sysselsatte 100 arbetare eller mer. 1649 investerade två kapitalister 6 000 pund i en trådfabrik i Esher, som

¹⁰ J. U. Nef, *Rise of the Brit. Coal Industry*, band I, s. 8, 19 f, 26 f, 59-60, 378. "När den enorma nya efterfrågan på mineralbränslen plötsligt visade sig i den elisabethianska världen, blev det de stora godsherrarna, de rika köpmännen och kurtisanerna som fick koncessioner. Få bönder bildade verksamma kompanjonskap för att öppna gruvor utan stöd av utomstående kapital. Där de gjorde det var de dömda att misslyckas." (Ibid., s. 414.)

¹¹ D. J. Davies, *Economic History of South Wales prior to 1800*, s. 71-74, 125-127. Vid olika tidpunkter under århundradet begärde man och fick förbrytare till arbete i blygruvorna.

bearbetade importerad svensk koppar. Vid slutet av sextonhundratalet hade ett bolag med namnet English Copper Company ett kapital på nästan 40 000 pund fördelat på 700 andelar. Men redan före restaurationen ”utfördes både gruvdrift, smältning, mässingstillverkning, och i viss utsträckning tillverkning av mässingsvaror i fabriker, där arbetare fördes samman i jämförelsevis stort antal, och övervakades av företagsledare som utsetts av delägarna eller deras förpaktare”.¹²

Men dessa fall där tekniken hade förändrats tillräckligt för att göra fabriksproduktion nödvändig var, samtidigt som de var betydelsefulla som föregångare till vad som komma skulle, under denna period bara av relativt liten vikt i landets ekonomiska liv som helhet. Såväl vad beträffar kapitalets storlek, antalet kapitalister och det antal arbetare som sysselsattes, förblev fabrikerklart av mindre betydelse än ”hemindustrin”; samtidigt som de, som vi skall se, i stor utsträckning styrdes av aristokratiska licensinnehavare, vilkas företag gynnades av speciella privilegier från kronan. Om de hade lika stor eller mindre betydelse än det Marx betecknade ”manufaktur”-produktion – tillverkning i ”manufaktur” eller verkstäder där arbetet gjordes, inte med maskiner, utan fortfarande i huvudsak med hantverksverktyg¹³ – är svårare att säga. En del av de kapitalistägda anläggningar som vi nämnt förtjänar troligen att betecknas som ”manufaktur” i den strikta mening i vilken Marx använde termen. Detta gäller förvisso Jack of Newburys eller Thomas Blankets textilverkstäder, liksom det helt klart också gäller en del av de textil-”manufaktur” som startades i Skottland i mitten på sextonhundratalet, av vilka New Mills i Haddington kanske är den mest kända.¹⁴ Men på det hela taget verkar det uppenbart att hemindustrin, snarare än fabriken eller manufakturverkstaden, förblev den mest typiska produktionsformen i sextonhundratalets England. Och manufakturen tycks ha varit mindre vanlig i England vid denna tid än t.ex. i vissa områden i Frankrike.

Hemindustrin under denna period var emellertid i ett avgörande hänseende olik det skråhantverk den utvecklats ur: i de flesta fall hade den blivit underordnad kapitalets kontroll och hantverkaren hade förlorat större delen av det ekonomiska oberoende han tidigare haft. Det nämns allt oftare vid denna tid att hantverkare ”anställs” eller ”underhålls” av köpmän-fabrikanter, t.ex. uttalandet i en pamflett från sextonhundratalet om ullhandeln, att det i England fanns 5 000 klädesfabrikanter och att ”var och en försörjer 250 arbetare, sammanlagt uppemot en miljon” (*Reply to a Paper Intituled Reason for a Limited Exportation of Wool*, Anon.) Hantverkarens ställning började allt mer likna den enkle lönarbetarens; och i detta avseende var systemet mycket närmare ”manufaktur” än det äldre hantverket i städerna, även om både hemindustrin och ”manufakturen” liknade

¹² H. Hamilton, *English Brass and Copper Industries to 1800*, s. 85 samt s. 13-17, 27, 60, 244. Genomsnittslönen i verkstäderna i Tintern på femtonhundratalet tycks ha legat på omkring 2 shilling och 6 pence i veckan, medan det minimum av livsmedel som en person behövde för sitt uppehälle beräknades kosta omkring 2 shilling. Både Mines Royal och Mineral and Battery Works hade makt att tvångsrekrytera arbetare och det förekom bevisligen naturalön i några av deras verkstäder och kvinnor och barn som arbetskraft i deras gruvor. (A.a., s. 319-323.) Se även Scott, *Joint Stock Companies*, band I, s. 31, 39-58.

¹³ Se Marx, *Capital*, band I, s. 366 ff. Marx uttrycker här åsikten att användandet av mekanisk kraft inte behöver vara den enda eller ens avgörande skillnaden mellan en ”maskin” och ett ”verktyg” och följaktligen mellan ”machinofaktur” och ”manufaktur”. Snarare ligger skillnaden i att man tar det verktyg som direkt bearbetar materialet från människans händer och passar in det i en mekanism. Men för att utnyttja dessa nya möjligheter till fullo är naturligtvis kraftdrivna mekanismer nödvändiga. Mantoux följer Marx när han definierar en maskin som något som ”skiljer sig från ett verktyg, inte så mycket genom den automatiska kraft som håller den i rörelse, som genom de rörelser den kan förvandla, genom att den mekanism som en ingenjörsskicklighet har, utformat kan ersätta handens arbetsätt, vanor och skicklighet” (*Industrial Revolution in the 18th Century*, s. 194).

¹⁴ Se *Records of a Scottish Manufactory at New Mills*, utg. W. R. Scott. Här hänvisas till ett kapital motsvarande 5 000 pund (engelska) som lades ut för att köpa tjugo vävstolar och anställa 233 arbetare, med en årsomsättning ungefär lika stor som kapitalet, och för att köpa ett antal ”bostäder”, som var och en kunde inrymma en bred vävstol och förse ”spinnarna med logi vid sidan om” (a.a., s. xxxiv, lvi, lxxxiv, 31).

hantverket i fråga om produktionsprocessen och de använda redskapen, och på det sättet kontrasterade båda mot den industriella revolutionens fabriksproduktion.¹⁵

Produktionens underkastelse under kapitalet och uppkomsten av detta klassförhållande mellan kapitalist och producent kan därför betraktas som den avgörande vattendelaren mellan det gamla produktionssättet och det nya, även om de tekniska förändringar som vi associerar med den industriella revolutionen behövdes för att fullborda övergången och ge utrymme för det kapitalistiska produktionssättets mognad och den stora ökning av det mänskliga arbetets produktivitet som åtföljde den. Eftersom denna produktionens underordnande under kapitalet var karakteristisk både för det nya hemindustri-systemet och ”manufakturen”, gäller det redan för den tidiga Stuart-epoken att varken den förra eller den senare hade någonting ”utom namnet gemensamt med den gammaldags hemindustri, vars existens förutsatte oberoende hantverk i städerna ... Den gammaldags industrin (hade) nu förvandlats till en yttre avdelning av fabriken, manufakturen eller varuhuset.” (Se Marx, band I, s. 464-465.)

Hemproduktion och ”manufaktur” var i de flesta fall nära sammankopplade i olika stadier i samma industri, ibland t.o.m. med fabriksproduktion; så var t.ex. fallet med vävaren som arbetade i hemmet med sin arbetsgivares vävmaskin eller spiksmeden i sydvästra England med slitsmaskinen; och hemindustrins övergång på detta sätt till ”manufaktur” och sedan till fabriksproduktion gick relativt enkelt (så snart de tekniska förutsättningarna fanns) och ganska tidigt uppstod ett antal mellanformer. Vi återfinner ofta de två systemen blandade t.o.m. i samma produktionsstadium: i Exeter på sjuttonhundratalet hyrde vävaren t.ex. sin vävstol av en kapitalist och arbetade ibland inom sin mästars fastighet (till skillnad från spinnaren, som arbetade hemma), och i Culm Valley inte långt därifrån hade vävarens självständighet försvunnit mer fullständigt, och han var tvungen att bo i kvarteret intill sin mästare och arbeta på den öppna gård som fanns mellan husen. (W. G. Hoskins, *Industry, Trade and People in Exeter, 1688-1800*, s. 55.) Ibland, särskilt på sjuttonhundratalet, finns en och annan kapitalistisk tygfabrikant som samtidigt sysselsätter arbetare i deras hem och arbetare som sammanförts och arbetar med vävstolar som ställts i en gemensam verkstad.¹⁶

Den kapitalistiska hemindustrin beredde dessutom inte bara mark för, utan åstadkom själv, en betydande förändring av produktionsprocessen; och kapitalets växande hegemoni över industrin vid denna period var långt från att vara en enbart parasitisk utväxt. Successiva produktionsstadier (t.ex. stadierna spinning, vävning, stampning och färgning i tygtillverkning) organiserades nu mera som en enhet, med resultat att inte bara arbetsfördelningen utvidgades till flera successiva produktionsstadier, eller till att arbetare arbetade med en mängd delar som skulle sättas samman till en slutprodukt,¹⁷ utan tid kunde sparas då materialet skulle överföras från det ena stadiet till det andra, och eftersom processen blev mer integrerad kunde den göras mer balanserad.

Den enorma betydelsen av detta kan förstås av de ofta återkommande klagomålen i textilindustrin över resultaten av bristen på samordning mellan olika stadier, vilket gjorde att

¹⁵ Se Marx: ”Manufaktur i ordets strikta betydelse kan under sina första stadier knappast skiljas från hantverksskrånas verksamhet annat än genom det större antal arbetare som samtidigt var anställda av ett och samma individuella kapital ... Ett ökat antal arbetare under en kapitalists kontroll är den naturliga utgångspunkten för så väl Kooperation som manufaktur i allmänhet” (a.a., S. 311, 353).

¹⁶ Se de fall som citeras av Heaton, med James Walker av Wortley som utnyttjade tjugoen vävstolar av vilka elva var placerade i hans egen verkstad och de övriga i vävarnas hus, och Atkinson av Huddersfield som hade sjutton vävstolar i ett rum och också anställde vävare i deras hem (a.a., s. 296).

¹⁷ Marx, a.a., s. 327 ff. Marx hänvisar till dessa två typer av arbetsfördelning under termerna ”heterogen” och ”serie”-manufaktur. Vid första hälften av sjuttonhundratalet bestod kamullsindustrin av fyrtio processer, var och en en specialiserad verksamhet.

särskilt vävaren periodiskt spillde tid på att vänta på arbete i brist på råvaror. Dessutom var den kapitalistiske klädesfabrikant i ylle- eller kamgarnsbranschen som kontrollerade produkten från råvaran ull till färgningen, i bättre läge när det gällde att skaffa sig enhetlig kvalitet på spinningen innan det särskilda tyg han ville ha vävdes; medan i de fall där spinningen gjordes av självständiga arbetare som inte var direkt anställda av en klädesfabrikant eller dennas agenter, klagomål över dålig och varierande kvalitet var vanliga. Ibland verkade detta till fördel för ”manufakturen” snarare än för förlagssystemet, och detta tycks i själva verket ha varit det förra systemets huvudsakliga tekniska fördel under denna period; eftersom produktion i en enda verkstad möjliggjorde en mycket mer noggrann kontroll av arbetet än under hemindustri-systemet, även då arbetarna i det senare var anställda av en mästare eller klädesfabrikant.

Samtidigt blev den kapitalistiske köpmannen-fabrikanten allt mer intresserad av att främja förbättringar av produktionsredskapen och -metoderna: förbättringar som annars hantverkarens brist på kapital och skråreglernas tvång skulle ha förhindrat. Just den arbetsfördelning som är särskilt karakteristisk för denna period förberedde den mark ur vilken mekaniska uppfinningar slutligen skulle växa upp. Arbetsfördelningen själv åstadkommer ”differentiering av verktygen, varvid redskap av samma slag får speciella, fasta former för varje särskild användning; ... förenklar, förbättrar och mångfaldigar arbetsverktygen genom att anpassa dem till delarbetarens särskilda funktioner. Den skapar dessutom en av de materiella betingelserna för maskineriet, som består av en kombination av flera enkla arbetsredskap.” (Marx, a.a. s. 333.)

Trikåhandeln och järnhandeln ger exempel på övergångsformer, som visar den stora kontinuiteten mellan det kapitalistiska hem-industrisystemet och manufakturen och mellan dessa båda och fabriksproduktion. Det ena exemplet hör hemma i sextonhundratalet och det andra i början av sjuttonhundratalet. Under drottning Elisabeths regeringstid uppfann William Lee, en kyrkoadjunkt i Nottinghamshire, ”en vävstol för stickning, då han såg en kvinna sticka”. Den vävstol eller stickapparat han gjorde var emellertid mer komplicerad och mer revolutionerande än vad den här enkla beskrivningen av hur han uppfann den kanske antyder; och eftersom den var komplicerad, var den för dyr åtminstone för de fattigare hantverkarna att köpa och äga. För att citera en petition från 1665 var den ”inte alls olik det vanliga sättet att sticka, utom beträffande antalet nålar som samtidigt arbetade i den, som var fler i denna med hundra mot ett, och monterade i en maskin eller ram och bestod av över 2 000 delar tillverkade av smeder, snickare och svarvare”.¹⁸ Vävstolen kunde tydligen sticka 1000 till 1500 maskor i minuten, jämfört med ca 100 maskor i minuten vid stickning för hand. Det nämns att vävstolar tillverkades på beställning av en italiensk köpman till ett pris av 80 pund per styck i den tidens penningvärde.

Tydligt var det knappast möjligt för andra än de mest välbärgade bland hantverksmästarna i den äldre industrin att investera i detta nya redskap; och införandet av den nya metoden tycks inte alls ha varit vanlig förrän 1657 då en grupp kapitalister (av vilka många tydligen var köpmän i trikåbranschen) gick samman i ”Framework Knitters Company”.¹⁹ Detta kompani tycks ha bildats huvudsakligen på initiativ av ganska stora köpmän, och dess stadgar var sådana (i varje fall efter 1663) att de gav kontrollen åt ”en sluten självförökande oligarki av ämbetsmän”. En av dess huvudfunktioner var att kontrollera uthyrningen av vävstolar åt hemmaarbetande hantverkare; och även om

¹⁸ *Representation of the Promoters and Inventors of the Art, Mystery or Trade of Framework Knitting to the Lord Protector for Incorporation*, 1655. Ett annat samtida dokument, *The Case of the Framework Knitters*, talar om vävstolen som ”en mycket underlig och komplicerad mekanisk pjäs, bestående av närmare 3 000 delar”, och hänvisar till ”100 000 familjer och 10 000 vävstolar som används i manufakturen”.

¹⁹ Efter restaurationen rekonstituerades kompaniet som *the Worshipful Company of Framework Knitters* år 1663. Tydligt hade kärnan till ett sådant bolag varit verksamt i några år även före 1657.

hemindustrisystemet fortsatte trots den nya maskinen, fortsatte det på så sätt att kapitalisterna ägde produktionsredskapen och hyrde ut dessa redskap till enskilda producenter. Mellan 1660 och 1727 sågs antalet stickmaskiner i landet ha ökat från 600 till 8 000, framförallt stimulerat av en ökande exportefterfrågan, särskilt från Frankrike. Stickmaskinerna hyrdes uppenbarligen ut till hyror som på tio år eller mindre motsvarade inköpspriset; och de större kapitalisterna använde sitt inflytande över kompaniet till att lätta på lärlingsrestriktionerna för att på detta sätt få riklig tillgång på billig arbetskraft.²⁰ Under senare delen av sjuttonhundratalet rapporterade en underhuskommitté (1779) om de ”skamlösa kraven på arbetarna av deras mästare” i denna bransch. Till följd av arbetsgivarnas monopol togs rena ockerhyror ut för maskinerna, så att nettolönerna inte var högre än 6 till 8 shilling i veckan. En arbetare som råkade äga en stickmaskin tycks i allmänhet ha bojkottats och ställts utan arbete, tills han gick med på att hyra en stickmaskin från en medlem av kompaniet.

Det andra exemplet har i många avseenden en modern karaktär. I slutet av sextonhundratalet byggde en före detta järnhandlare från Greenwich vid namn Ambrose Crowley en liten industristad på Derwents stränder, till hälften en manufaktur och till hälften ett hemindustricentrum, som tillverkade spik, lås, bult, mejslar, spadar och andra verktyg. I det som tidigare varit en liten by blev det snart ett industrisamhälle med ca 1 500 invånare. De olika familjerna bodde och arbetade i sina hus, även om dessa ägdes och hyrdes av Crowley, liksom också verktygen och råvarorna med vilka hantverkarna arbetade. Varje hantverkarmästare måste först deponera ”en skuldsedel på ett avsevärt belopp”, vilket gav honom rätt att ha en verkstad, där han arbetade med sin familj, och troligen dessutom en eller två gesäller och en lärling. Betalning för utfört arbete skedde per styck med avdrag för värdet av de erhållna råvarorna. Det fanns t.o.m. en slags företagsnämnd för att behandla tvister: en tribunal sammansatt av två skiljemän utsedda av Crowley och två av hantverksmästarna under ledning av kaplanen. Sedan han adlats 1706 blev sir Ambrose Crowley senare parlamentsledamot för Andover och kunde då skryta med en förmögenhet på 200 000 pund.²¹

Det är inte osannolikt att en liknande typ av organisation var karakteristisk för andra manufakturer under denna period: t.ex. New Mills i Skottland, i vars protokoll omnämns att företagsledningen inköper ett antal ”bostäder” för att installera vävstolar där; en koloni av linne- vävare som startades under sjuttonhundratalet av en kapten Urquhart vid Farres i Skottland; och de stugor som byggdes i Newark i Northamptonshire av en klädesfirma för att inhysa etthundra vävare. Både svärdmanufakturen i Newcastle som omtalas i samtida dokument och de mer berömda Carron Iron Works hade troligen en organisationsform som inte var olik Crowley's stad.

I fallet Framework Knitters var det produktionsredskapens växande komplexitet och dyrbarhet som orsakade hantverkarens ökande beroende, liksom också den tidiga övergången till fabriksproduktion inom koppar- och mässings- samt i grenar av järnbranschen. Men i andra fall där det fasta kapitalet ännu spelade en relativt obetydlig roll, har man hävdat att den huvudsakliga orsaken till att hemindustrin dominerades av kapitalet, där detta inträffade, var kostnaden och svårigheter för hantverkaren att skaffa råvaror. I Yorkshire där det fanns tillgång på ull, åtminstone för grövre tygsorter, behöll vävaren ofta ett avsevärt oberoende, eftersom han köpte sin ull på den lokala marknaden och sålde sitt tyg till köpmän (under sjuttonhundratalet vanligen från stånd i tyghallarna i Halifax,

²⁰ . Se J. D. Chambers i *Economica*, november 1929; A. P. Usher, *History of Mechanical Invention*, s. 240-245; W. Felkin, *History of Machine-wrought Hosiery and Lace*, s. 23 ff.

²¹ V. C. H. Durham, band II, s. 381-387. Vid hans död övergick verksamheten till hans son och vid slutet av sjuttonhundratalet till hans sondotter. Vad gäller männen, ”Crowley's Crew” som de kallades, var de först tories men blev på artonhundratalet chartister.

Wakefield eller Leeds).²² Med tanke på branschens beroende av importerade varor hade kapitalister som Chethams från Manchester ett ganska dominerande inflytande från industrins första början på bomullsspinnerier och väverier. Detsamma gällde under sextonhundratalet ylleproduktionen i sydvästra England, där den kapitalistiske klädehandlaren ”ägde råvaran och följaktligen produkten i dess på varandra följande former”, medan ”de genom vilkas händer produkten passerade under tillverkningsprocessen inte var mer än arbetare anställda hos en arbetsgivare, trots deras skenbara oberoende”; och på samma sätt var klädehandlarna i Norwich ”en riktig aristokrati” som ”betedde sig som herremän och bar svärd”. (Paul Mantoux, *Industrial Revolution in the 18th Century*, s. 63, 67.) Men när det gäller Cotswolds och Wiltshires industri kan svårighet att få råvaror knappast ha varit orsaken; och den troliga förklaringen var snarare (vilket har fastslagits i fråga om Wiltshire) att ”tiden och kostnaden för att föra (tyget) till den avlägsna marknaden i London var en svårighet för den lille vävaren som bidrog till att slutligen försätta honom i den klädehandlares, som sålde hans tyg, våld”. (G. D. Ramsay, a.a., s. 20) Kamgarnsmanufakturen i Yorkshire åter dominerades av ganska stora kapitalistiska arbetsgivare redan från början, möjligen därför att den måste gå längre bort för att få råvaror (t.ex. till Lincolnshire för att köpa långfibrig ull).²³

Men i de flesta fall bör inte mer än en underordnad betydelse tillmätas denna tillgång eller icke tillgång till råvaror eller marknader. Det faktum att råvaror måste köpas från köpmän, som tog hem dem långtifrån, i stället för att köpa dem på hemmamarknaden, gjorde inte nödvändigtvis hantverkaren beroende av den köpman av vilken han köpte sina råvaror, så länge hans egna resurser var tillräckliga och hans behov av kredit inte tvingade honom att skuldsätta sig hos sin leverantör, även om det ibland kanske innebar att konkurrensen på säljmarknaden för varan var mindre i det andra fallet. Både i Yorkshire och Lancashire tycks de två klasserna av hantverksmästare ha funnits, välbärgade oberoende och fattiga beroende; många av de förra hade själva anställda och fungerade som mellanhänder mellan dessa och den större köpmannen i den främsta marknadsstaden. Jämsides med småhantverkarna i Leeds och Halifaxområdet fanns (i varje fall på sjuttonhundratalet) ”manufaktur”-köpmän som samlade ett dussin eller fler vävstolar i en verkstad, och i de fall som beskrivits av Defoe kombinerade kardning, spinning, vävning och slutbearbetning.

Det som var av vikt för att avgöra i vilken grad hemmaproducenten blev beroende, var troligen producentens egen ekonomiska ställning snarare än närheten eller avståndet till råvarorna. Och här är det troligen riktigt att säga, att det var jordinnehav som var grundvalen för det oberoende som hemmahantverkaren bibehöll under denna första period av kapitalistisk produktion.²⁴ Om han var en relativt välbärgad självägande bonde, som

²² Se Cunningham, *Growth* (Mod. Times, I), s. 506, som förklarar yorkshirevävarnas större oberoende jämfört med i andra distrikt såsom beroende på det faktum att ”de små betesmarksägarna runt Leeds som arbetade som vävare kunde i någon mån lita till lokala leveranser”. Se också Lipson, a.a., s. 70, 86 f, och Lipson, *Hist. of Engl. Wool and Worsted Industries*, s. 71-78, 177. Schmoller påpekar att de hemarbetare som hade andra resurser var i en mycket bättre ställning än de vilkas ”utspridning över distriktet, okunnighet om marknaden, eller oförmåga att ta annan anställning lämnar dem i ett absolut beroende av marknaden”. (*Principes d'Economie Politique*, band II, s. 511 f).

²³ Se Heaton, *Yorkshire Woolen and Worsted Industries*, s. 297 f. Kamgarnsproduktionen behöver i allmänhet långfibrig ull, medan ullgarnsproduktionen betjänas av kortfibrig ull.

²⁴ Se Gaskells uppdelning av vävarna i ”två mycket skilda klasser”, ”uppdelade av en väl urskiljbar demarkationslinje”. ”Denna uppdelning berodde på om de ägde mark eller var enbart beroende av vävning för sitt uppehälle ... Den lägre klassen hantverkare hade alltid lidit av att de inte kunde få material levererat för sitt arbete” (*Artisans and Machinery*, s. 26). I sarsindustrin i Devon tycks det tidigt ha uppkommit ”en stor klass av jordlösa hushåll” samtidigt som industrins beroende av importerad ull från Wales, Irland och Spanien bar ansvaret för det grepp som köpmännen i Exeter och Tiverton fick över industrin på sjuttonhundratalet och ”koncentrationen av kontrollen på ett relativt litet antal händer” (W. G. Hoskins,

ägnade sig åt vävning som bisyssla, hade han råd att förse sitt hushåll med livsmedel och råvaror under avsevärd tid, och kunde därför, eftersom han var oberoende av köpmannens kredit och välvilja, både välja köpare och tidpunkt för försäljning och vänta om det gav möjlighet att få ut ett bättre pris. Han levde inte nödvändigtvis i armod som sin fattigare granne när priset var lågt, och han hade troligen råd att resa längre för att söka en marknad, i stället för att acceptera första bästa erbjudande. Men den fattigare stugsittaren som vävde för sitt uppehälle hade ingen av dessa fördelar. Han saknade inte bara kontanter att lägga ut för inköp av råvaror några veckor före försäljningen av och betalningen för sitt tyg (vilken ibland försenades avsevärt) utan under vissa årstider kan han mycket väl ha stått utan möjlighet att försörja sin familj, om han inte kunde pantsätta sin framtida produktion hos en köpare. I själva verket var han redan till hälften en proletär, och hans förhållande till köpmannen var följaktligen mycket likt vår tids utsugna hemmaarbetare. Minsta ogynnsamma omständighet som påverkade möjligheten att få råvaror, läget på marknaden eller tidpunkten för försäljning och betalning, var tillräcklig för att göra hans situation desperat och alltså utgöra inledningen till hans framtida slaveri. För en person i hans situation kunde den minsta lilla händelse, en liten ändring, ha en avgörande betydelse.

Det råder föga tvivel om att det var fattigdomen hos denna del av hantverkarna och deras därav följande behov av kredit som bar ansvaret för att allt fler vävstolar föll i kapitalisternas händer: vävstolen pantsattes utan tvivel av hantverkaren hos arbetsgivaren i första hand som säkerhet för ett förskott.²⁵ Hemindustrin, och dess ofullständiga underkastelse under kapitalet, bestod så länge som det envisa oberoendet hos en klass av självägande mellanbönder bestod.²⁶ På detta sätt förenades små jordinnehav med ägande i liten skala av produktionsmedel i industrin. Denna grundval för hemindustrin underminerades först när koncentrationen av jordägandet hade gått tillräckligt långt för att ge dödsstöten åt denna klass.

II

I Nederländerna och i vissa italienska städer hade denna utveckling av kapitalistisk produktion, som vi möter i England under drottning Elisabets och Stuartarnas tid, mognat redan mycket tidigare. Att kapitalismen uppträdde så tidigt var utan tvivel förbundet med den tidiga uppkomsten i flamländska städer (så tidigt som på elvahundratalet och t.o.m. på tiohundratalet) av en kringströvande jordlös och undertryckt klass, som konkurrerade om sysselsättning – ”en djurisk underklass” om vilken Pirenne berättar. (Pirenne, *Medieval Cities*, s. 160 samt 117 ff.) I vissa flamländska städer hade den kapitalistiske köpmannen-fabrikanten uppträtt redan på tolvhundratalet. Så tidigt som år 1200 hade i många fall skråna blivit slutna föreningar av de rikare köpmännen, som monopoliserade partihandeln, och satte upp inträdesavgifter som låg utom räckhåll för de mindre, och uteslöt ur sina led dem som vägde vid tron, eller stadens våg – detaljisterna – och dem med ”blå naglar” – hantverkarna. De senare kunde fortfarande sälja sina varor direkt på den lokala marknaden, och där den lokala marknaden var tillräckligt stor, som i större centra som Hainault, Namur och Liège, skadades inte hantverkarens intressen så allvarligt. Men där han var beroende av en större marknad, upptäckte han i regel att skråmonopolisterna var hans enda kunder, och om han var tvungen att vända sig till dem även för att köpa sina råvaror, var han dömd att inom kort komma i beroendeställning till den rike partihandlaren.

Industry, Trade and People in Exeter, 1688-1800, s. 12-14).

²⁵ Se Mantoux, a.a., s. 65, som säger: ”Från slutet av sextonhundratalet ... inträdde denna främlingskapsprocess, sakta och oförmärkt, varhelst hemindustrin försvagades.”

²⁶ Vad gäller betydelsen av sambandet mellan vävning och jord i Lancashire se Wadsworth och Mann, a.a., s. 314 ff.

Detta är i varje fall vad som tycks ha inträffat i fråga om det flamländska yllehantverket och de kopparbearbetande hantverken i Dinant och Meuse-dalen, där hantverkaren var beroende både av utländska råvaror och av marknader bortom den omedelbara omgivningen. Resultatet blev ett ganska omfattande "förlags"-system som organiserades av kapitalister som lade ut arbeten till beroende hantverkare. Ett välkänt exempel på dessa tidiga kapitalister var Jean Boine-Broke, klädeshandlare och fogde i Douai, i slutet av tolvhundratalet, som lämnade ut råvaror till en stor mängd hantverkare och kontrollerade slutfaserna av tygtillverkningen i egna verkstäder. Det sägs att "han försatte sina anställda i ett tillstånd av hjälplöst beroende. De flesta av dem stod i skuld till honom, många bodde i hus som hyrdes av honom, och han hade inrättat ett slags trucksystem." (A. H. Johnson, *History of the Company of Drapers of London*, band I, s. 76-77.) Det fanns många av hans sort i andra städer som Dinant, Lille, Brugge, Ghent, St. Omer, Bryssel och Louvain; och eftersom Flandern vid denna tid var en stor trafikknutpunkt i norra Europa, fanns det rika vinster att göra för dem som hade medlen och en sådan ställning att de kunde ägna sig åt detta slags handel. I fråga om dessa män "gjorde de resurser de förfogade över det möjligt för dem att köpa i mängder om hundratals i taget fjärdingar vete, tunnor vin eller ullbalar ... De ensamma var i stånd att skaffa sig den dyrbara engelska ullen, vars fina kvalitet garanterade det flamländska tygets goda namn, och som ägare av råvaran, på vilken de i själva verket hade monopol, dominerade de oundvikligen industrin." (Pirenne, a.a., s. 98-99.)

Vad beträffar de lägre leden av halvproletära producenter, uttryckte en emissarie från Edward III sin förvåning över "dessa stackars tjänares slaveri, vilka deras herrar utnyttjade snarare som hedningar än som kristna, ja snarare som hästar än som människor. Tidigt upp och sent i säng och hela dagen hårt arbete och dålig kost (några sillar och möjlig ost), och allt för att berika deras gnidare till herrar, utan någon vinst för dem själva." (Ashley, *Early History of Eng. Wool Industry*, s. 43.)

Uppkomsten av denna makt för köpmanskapitalet, av vilka delar redan så tidigt började överföras till produktion, hade viktiga följder på stadsstyrelsen i de ledande flamländska städerna. Två sammanhörande tendenser blev tydliga. Den politiska makten i de ledande städerna övergick till den klass av rika borgare till vilka namnet "patricierna" gavs. De ämbetsmän i städerna, *échevins*, som övervakade hantverken, reglerade lönerna och kontrollerade marknaden i staden, utsågs nu av dessa patricier bland dem själva, i stället för att väljas av hela borgarklassen. Samtidigt ingick patricierna i de olika städerna ömsesidiga överenskommelser om utbyte av privilegier och bildade en Hansa bestående av de ledande exportköpmännen från de största nederländska städerna.

Följden av dessa förändringar blev att de stadsreglementen som utformats för att ge stadsbon fördel i sina affärer med handelsmän från andra städer lättades, och i stället stärktes alla Hansaköpmän i sina förbindelser med hantverkare i de olika städer där Hansan var representerad. Hantverkare utestängdes från att sälja sitt tyg i parti, och tvingades därför att göra affärer enbart med Hansaköpmän; och i ylleindustrin underordnades hantverkarorganisationerna under köpmännen, så att kontrollen över hantverket och dess stadgar tillkom de senare. Det tidigare lokalintresset i städerna hade fått ge vika för inflytandet från en klassorganisation som utövade monopol på partihandel. "På stränderna vid Scheldt och Meuse, liksom i Florens, regrade *majores, divites*, 'stormännen' hädanefter över *minores, pauperes, plebei*, 'småfolket'." (Pirenne, *Belgian Democracy*, s. 110 ff) I tyska städer ägde en liknande utveckling rum ungefär samtidigt: patricierna i Strasbourg var t.ex. så dominerande att "en del av de styrande familjerna utkrävde av hantverkarna en årlig hyra på 300 till 400 fjärdingar havre" medan i Köln "hantverkarna nästan var livegna". (Brentano i *English Guilds*, s. cix, cx.)

Det var inte i alla städer som makten på detta sätt helt övergick till en liten borgaroligarki.

I biskopsstäder som Liége och Arras förblev en avsevärd makt i feodalherrarnas händer, samtidigt som en befolkning av bankirer, hantverkare och handelsbodsinnnehavare utvecklades och fick vissa privilegier, och uppkomsten både av borgerliga patricier och kapitalistisk produktion försenades därför, även om den inte helt förhindrades. Både här och i de mer kommersialiserade städerna ägde en viss grad av samgående, både socialt och politiskt, rum mellan de äldre feodala och jordägande familjerna och de rikare borgarna. De senare köpte jord och fastigheter, liksom sina engelska motsvarigheter, och övergav ibland handeln för att leva som herremän på inkomsterna av jord eller penningutlåning, och fick därför öknamnet *otiosi*; medan prinsarnas penningbehov snart gjorde dem skuldsatta till denna nya penningstarka klass. Där dessa borgerliga patricier regerade, fanns många yttre tecken på framsteg och välmåga, trots att massan av hantverkare förtrycktes och utarmades. Det var en tid, inte bara av snabbt ökande handel och expanderande tyg- och kopparindustri, utan också av uppbyggnad av marknadshallar, akvedukter, varuhus, varv, kanaler och broar; och från denna period härstammar reservoaren vid Dikkebosch, tyghallen i Ypres och grundandet av lekmannaskolor.

Men redan på tolvhundratalet finner vi att de större kapitalisternas hegemoni utmanas av en revolt från hantverken: en revolt som i vissa fall tycks ha hjälpts och uppmuntrats av kyrkan (t.ex. i Liége) och av delar av feodaladeln och till vilken producenterna i de nyare kapitalistkontrollerade industrierna anslöt sig. 1225 skedde ett uppror i Valenciennes, där den patriciska magistraten avsattes och en kommun utropades. Denna slogs emellertid ned efter en belägring och stormning av staden. Tjugo år senare spred sig en liknande våg av strejker över flamländska städer; en kortlivad revolt gjordes i Dinant, och senare flera misslyckade uppror i Ghent, vilket fick till följd en utbrytning av hantverkare för att bilda ett oberoende samhälle vid Brabant. Vid denna tid var patricierna framgångsrika i att behålla övertaget med hjälp av förtryck. ”Hansan från de sjutton städerna ... tycks inte ha något annat mål än att upprätthålla den patriciska regeringens intressen gentemot arbetarnas krav.” (Pirenne, *Belgian Democracy*, s. 132.) Vävare och valkare förbjöds att bära vapen eller träffas fler än sju åt gången; och strejker bestraffades hänsynslöst. Men i början av trettonhundratalet bröt den väpnade kampen åter ut; den här gången komplicerad av det faktum att Filip den sköne av Frankrike hade givit sitt stöd till patricierna, medan hantverkarna sökte stöd hos greven av Flandern, vilket gav kampen formen av ett nationellt krig mellan flamländarna och fransmännen. Kriget började med karaktäristisk bitterhet 1302 med ett allmänt uppror, under vars lopp patricierna och deras franska allierade massakrerades (t.ex. vid Brugge). Det slutade 1320 med flamländsk seger i slaget vid Courtrai.

Resultatet blev i stort sett återinförande av hantverkens rättigheter i stadsstyrelsen och en återgång till den gamla ordningen med skråbestämmelser och tillgodoseende av de lokala intressena i staden, med åtföljande bakslag för den kapitalistiska produktionens utveckling. Under krigets andra år var ämbetena i Liége (där domkyrkokapitlet hade stött folket) delade mellan handelsmännen och hantverken; och när patricierna organiserade ett uppror, undertrycktes detta och medlemskap i ett hantverk gjordes till kvalifikationsgrund för att bli ämbetsman i stadsstyrelsen. I Utrecht infördes en demokrati med lika representation för de många hantverken. I Dinant delades makten mellan köpmännen, den stora gruppen kopparslagare och nio mindre hantverk. I Brugge och Ghent återfick hantverkarna kontrollen över *échevins*, och hantverken gjordes autonoma i stället för att vara underställda domarna. Skråbestämmelserna, som konstruerats så att de begränsade antalet i ett hantverk och försäkrade skråmedlemmarna om herravälde på den lokala marknaden, stärktes i allmänhet; och försök gjordes, inte bara att undertrycka industrin på landsbygden till städernas förmån, utan också att begränsa handelsfriheten på landsbygden till förmån för stadens marknad, till vilken handelsprivilegier svartsjukt söktes. Tillverkning av tyg

förbjöds i områdena runt Ghent, Brugge och Ypres; Poperinghe underordnades Ypres, och Granmont, Oudenarde och Termonde underordnades Ghent. Hansan berövades sitt monopol, och vissa av hantverkarna (troligen de rikare) fick rätt att ägna sig åt partihandel.

Men kapitalismens tillväxt krossades långt ifrån helt, även om den försenades av detta återupprättande av skråprivilegierna. Det fanns områden, t.ex. Brugge och Dinant, där hantverkarnas seger aldrig blev mer än ofullständig; och den kapitalistiska industrin i byarna lyckades undvika skråauktoriteten på ett antal platser. På fjortonhundratalet lyckades dessutom en allians, bestående av de större kapitalisterna, prinsarna och adeln under ledning av Filip den gode av Burgund (en allians som fick stöd av bönderna i sin opposition mot städernas hegemoni över handeln), göra städernas autonomi underställd en centraliserad administration. Mot detta intrång på deras makt gjorde flera städer våldsamt motstånd. Men deras splittring förhindrade dem från att framgångsrikt samarbeta mot den gemensamma faran, och deras inre läge försvagades av det faktum att de rikare borgarna på varje plats, som hade ett finger med i exporthandeln eller i industrin på landsbygden, gav sitt stöd åt huset av Burgund. Liége höll hjältomodigt ut mot de burgundiska styrkorna, men tillintetgjordes slutligen av Filips arméer och plundrades hänsynslöst för sin envishet. Ghent och Brugge slogs på liknande sätt.

Hädanefter delades kontrollen över stadsstyrelsen med prinsens ämbetsmän; den centrala regeringen deltog i utnämningen av stadens domare; en besvärsmått över stadens myndigheters beslut inrättades vid en nationell domstol; stadens dominans över grannstäder och byar bröts, och särskilda marknadsrättigheter avskaffades. Allt var klart för ett nytt välde av en borgerlig patriciergrupp, gynnsamt för åtminstone en delvis tillväxt av kapitalistisk produktion, även om undertryckandet av skråväsendet och städernas lokalintresse hade köpts till priset av en allians mellan köpmanskapitalet och resterna av den feodala makten. Pirenne säger att efter kriget med Spanien "återupprättades ordningen slutligen överallt i den rika köpmannaklassens intresse". "Rådet, stadens 'domstol', som rekryterades ur ett ganska litet antal rika familjer, hade monopol på samhällets polis- och rättsväsende", och skråregleringen och skråprivilegierna användes inte längre. Både nationellt och lokalt var det "den rika köpmannaklassen som höll med folk till administrationen och satt i statens församlingar". Resultatet av dessa nya förhållanden var ett imponerande återupplivande av tygtillverkningen på landsbygden, en del av den organiserad i "manufaktur", och det mesta av den med centrum i Antwerpen, den nya tygmarknaden och huvudstaden. Kapitalistiska företag i järnbearbetning och kolbrytning började uppträda i Liége, Namur- och Hainaultdistrikten; och ur askan av skråets hegemoni uppstod en klass rika mästare som sysselsatte sina fattiga bröder; i synnerhet vävarna och valkarna, som tidigare praktiskt taget hade varit lönarbetare under en tid och varit utestängda från skrårättigheterna, blev nu föga mer än "tiggare i tvångsarbete". (Pirenne, *Belg. Dem.*, s. 188-238 samt *Histoire*, band II, s. 347 ff.)

Situationen både i de norditalienska städerna och en del av städerna i Rhenområdet tycks ha varit ganska lika; med ett viktigt undantag att i Italien var feodalfurstarnas makt och särskilt kyrkans, tillräckligt stor för att förhindra att de borgerliga republikerna någonsin uppnådde mer än villkorlig självständighet och också att se till att makten även inom dessa republiker i allmänhet delades mellan köpmannaoligarkin och de äldre feodalfamiljer, som ägde jord och utövade vissa traditionella rättigheter i staden eller dess grannskap. Från mycket tidiga dagar tycks dessa städer ha regerats av en aristokrati, och "den stora massan av befolkningen, hantverkarna, utestängdes helt" från styrande makt. (W. F. Butler, *The Lombard Communes*, s. 80.) Feodala förpliktelser överlevde även i städerna i en utsträckning som inte har någon direkt parallell i England. Många av hantverkarna förblev uppenbarligen i halvfeodal tjänst hos biskopar och adelsfamiljer ända fram till ganska sen tid och den feodala klassen av "ministeriales" hade en särskilt framstående position. Då

Medelhavshandeln levde upp efter korstågen blev de exporterande köpmännens gillen i hamnstäderna rika och mäktiga och kom att bilda aristokratin inom borgerskapet. De hade behållit monopolet på exporthandeln och de fortsatte att använda sin makt för att införa restriktioner för de mindre gillena. De senare i sin tur satte upp restriktioner för lärlingar som etablerade sig som mästare och stadgade maximilöner för arbetare. Det har sagts att ”i praktiken var arbetaren mästarens livegne”.²⁷ Bevis inte bara på ett ganska omfattande kapitalistkontrollerat förlagssystem i ylleindustrin, utan också på manufakturproduktion finner vi i början av trettonhundratalet. I Florens 1338 sägs det ha funnits så många som tvåhundra verkstäder som ägnade sig åt tygmanufaktur och som sysselsatte totalt trettio tusen arbetare eller omkring en fjärdedel av hela den sysselsatta befolkningen i staden; och hårda strider utkämpades om arbetarens rätt att organisera sig självständigt. Men för dem som hade både kapital och en privilegierad position i de större gillena, var investeringar i exporthandeln på Levanten eller över Alperna till Frankrike och Rhenlandet eller att inkassera påvens årliga intäkter och bevilja lån mot pantsättning av furstarnas egendomar, i allmänhet mer lukrativt än att utsuga beroende hantverkare och utveckla industrin.

Liksom i Flandern mötte handelsoligarkins välde motstånd. Under trettonhundratalet skedde ett antal demokratiska uppror bland hantverkarna och de mindre skråna; och under en period rådde en mer demokratisk regim i ett antal städer. I Sienna t.ex. ägde ett uppror rum 1371, som resulterade i en magistrat bestående av hantverkare; och i Florens 1378 lyckades en liknande revolution överföra makten från de större till de mindre hantverken. Under en tid greps t.o.m. makten av *Ciompi*, löntagare i ylleindustrin, som i sin tur hade revolterat mot hantverksskrånas dominans. I regel visade sig emellertid den nära alliansen mellan handels- och bankaristokratin i städerna och feodal-adeln alltför stark för den demokratiska rörelsen. De förra fick stöd av de feodala vasallerna och feodalt kavalleri; och inför den kombinerade styrkan av feodala vapen och finansiell styrka kunde de mindre skrånas mera modesta resurser inte stå emot.

Även i ett antal tyska städer hör vi talas om upprorsrörelser bland hantverken under tretton- och fjortonhundratalet, efter uppkomsten av ett kapitalistiskt skikt (t.ex. Tucher) som försökte dominera hantverken. Sådana rörelser uppträdde t.ex. i Cologne, Frankfurt, Augsburg, Halle, liksom i Florens eller Brugge. Resultatet tycks ofta ha blivit en kompromiss genom vilken regeringen delades mellan hantverksgillena och patricierna som bestod av de äldre rena handels- och jordägande familjerna; och detta tillät i vissa fall ett visst återupplivande av städernas monopol. Men ibland resulterade alliansen mellan patricierna i städerna och adeln i att hantverkarna krossades fullständigt. I städer öster om Elbe ägde långvariga demokratiska strider rum mot patricierna i städerna, som pågick under tretton- och fjortonhundratalet, och drev patricierna att gå samman med grannskapets markgrevar, vilket då den demokratiska rörelsen slutligen krossades resulterade i ”upprättandet av adeln som den styrande klassen i samhället”. (F. L. Carsten i *Trans. Ryl. Hist. Society*, 1943, s. 73 ff.) Det som senare tycks ha krossat detta stadsmonopol i de tyska städer där det dröjde kvar var, inte uppkomsten av en kapitalistisk klass vars intressen låg i interregional handel och främjandet av en beroende industri på landsbygden, utan furstarnas och feodalherrarnas makt, som gav landsbygden rätt att köpa och sälja var som helst och utnyttjade sitt inflytande till att beröva städerna många av deras handelsrättigheter. Skråregimen behöll sitt grepp inom stadens gränser, men inte över landsbygden runt omkring; och berövade sina speciella handelsprivilegier bleknade rikedomerna i många av dessa städer bort, emellertid utan att någon livskraftig industri

²⁷ . J. L. Sismondi, *History of the Italian Republics*, s. 242 ff samt E. Dixon, a.a., s. 163-169, och Gertrude Richards, *Florentine Merchants in the Age of the Medici*, s. 41, som påpekar att arbetarna inte kunde lämna sin anställning. Spinnandet var i huvudsak en hemindustri som lades ut till kvinnorna i hemmet.

uppstod för att ta dess plats.

Medan i de flesta franska städer allt som med rätta kan kallas kapitalistisk produktion troligen uppstod mycket senare än i Flandern och i Norditalien, följde den senare utvecklingen av den nya ekonomiska ordningen här mera nära det engelska mönstret än i andra delar av kontinenten. Men redan på trettonhundratalet på platser som Chartres och Paris finner vi tecken på en begynnande kapitalistklass som lade ut arbete till hantverkare på samma sätt som den engelske klädesfabrikanten på fjorton- och femtonhundratalet, och hade skaffat sig en dominerande position i skråna, och i ett antal fall hade lyckats underordna andra hantverksskrån under sitt eget. Denna tendens var särskilt tydlig i ylleindustrin, fastän den inte begränsades till denna. I Paris var den uppenbar inom textil-, metall- och läderskråna; och i provinsstäder som Amiens och Abbeville tycks manufakturhandlarnas skrå på fjortonhundratalet ha skaffat sig kontroll över andra hantverk, inklusive hattmakarnas och mössmakarnas. I Paris och Reims skedde tydligen en långvarig kamp bland klädeshandlarna och manufakturhandlarna om överhögheten, med slutlig seger för de förra i den ena staden och för de senare i den andra. På liknande sätt uppstod i Strasbourg ”en klass av köpmän och arbetsgivare, känd som Tucher eller klädesfabrikanter, ... och drog en alltmer skarp gräns mellan sig själva och de arbetande medlemmar, som 1381 förbjöds att tillverka för egen räkning”, och senare förbjöds sälja tyg helt och hållet.²⁸

I själva verket skedde, som Unwin så omsorgsfullt har visat, en utveckling inom skråna i städer som Paris och Strasbourg vid denna tid, som var mycket likartad de skrå och kompanier i London som beskrivits ovan. I nyare industrier som papper, siden, glas och tryckerier återfanns kapitalistiska företag ganska tidigt liksom i England; och det tillfälliga upphävandet av skråprivilegierna genom ett officiellt dekret på femtonhundratalet kan kanske betraktas som ett uttryck för den utsträckning i vilken kapitalets inflytande redan hade utvecklats både i de nya och i vissa av de äldre branscherna och utövade sitt inflytande till att skaffa sig utrymme för expansion. Som Hauser säger, ”med femtonhundratalet har kapitalismens era sin verkliga begynnelse. Alla de nya industrierna är centraliserade industrier, som hämtar sina många arbetare från den kontinuerligt växande armén av arbetslösa.”

Under nästa århundrade, Colberts regleringsårhundrade, finner vi både ett ganska utvecklat system av beroende industri, som organiserats av köpmännen-fabrikanterna (t.ex. i Sedan, Reims, Rouen, Lyons och Elbeuf), och också kapitalistägda manufakturer, som använde avsevärda kapital och sysselsatte hundratals löntagare, i sådana centra som Montauban, Reims, Carcassone-distriktet och Louviers. T.ex. sades hälften av vävstolarna i Reims-distriktet finnas i kapitalistägda manufakturer. Den stora betydelsen av ett egendomslost och lönearbetande proletariat i sextonhundratalets Frankrike visas av det antal dekret under denna period som gav makt att anställa arbetskraft, förbjöd arbetarna att byta anställning eller förbjöd arbetarna att samlas eller strejka vid vite av kroppsbestraffning eller döden. (T.o.m. den teologiska fakulteten vid Paris universitet ansåg det lämpligt att högtidligt uttala sig mot den synd som det innebar att arbetarna organiserade sig.) Den visas dessutom av de revolter och rena uppror, som bröt ut då och då i Paris, Lyon och Normandie, i desperat protest mot det Boissonade kallar deras ”fruktansvärda elände” vid denna tid.²⁹

²⁸ Unwin, a.a., s. 36 f. Senare lättade man på detta förbud, men tydligen ”bara till förmån för ett fåtal välbärgade vävare mot betalning av avgifter till klädeshandlarna och fyra år senare fullbordades hela denna utveckling genom sammanslagningen av de två organisationerna till en, vilken under femtonhundratalet utövade kontrollen över alla hantverkare som var engagerade i klädesmanufakturen”.

²⁹ Se Unwin, a.a., s. 21, 25-36, 42-48, 80 f, g8 f; H. Hauser, *Les Débuts du Capitalisme*, s. 14-16, 22 f, 26 f, 42, 102-106; H. Sée, *Modern Capitalism*, s. 125 f; Boissonade, *Le Socialisme d'État*, s. 124-130, 280-308;

I Italiens, Tysklands och Nederländernas fall (och i mindre utsträckning i Frankrikes) är det anmärkningsvärda mindre det tidiga datum, jämfört med England, vid vilket kapitalistisk produktion först uppträdde, än det nya systemets misslyckande att växa utöver sin lovande och brådmogna ungdomstid. Det verkar som om just framgången och mognaden av handels- och penningutlånande kapital i dessa rika handelscentra på kontinenten i stället för att hjälpa, försenade fortskridandet av investeringar i produktion; så att, jämfört med den ärorika plundringen av Levanten eller Västindien eller penningutlåning till furstar, var industrikapitalet dömt att inta platsen av en hemgiftslös och ful yngre syster.

I varje fall är det klart att en mogen utveckling av handels- och finanskapitalet inte av sig självt är en garanti för att den kapitalistiska produktionen utvecklas under dess vingar, och att t.o.m. när vissa delar av handelskapitalet har börjat med industri och börjat både att dominera och förändra produktionssättet, innebär detta inte nödvändigtvis någon fullständig övergång. Sett i ljuset av en komparativ studie av kapitalistisk utveckling börjar Marx' uppfattning, att vid detta stadium är uppkomsten av en klass av industrikapitalister ur producenternas egna led ett villkor för varje revolutionär omvandling av produktionen, att få central betydelse.

III

Det måste vara uppenbart av det som sagts, att stadslokalismens sammanbrott och underminerandet av hantverksskrånas monopol är ett villkor för framväxten av kapitalistisk produktion, både i dess manufaktur- och hemindustriform. Och det är till denna uppgift som de delar av handelskapitalet, som har börjat ta kontroll över industrin, börjar ägna större delen av sitt inflytande. Men knappast mindre betydelsefullt är ett annat väsentligt villkor: behoven för det framväxande industrikapitalet självt att frigöra sig från de restriktiva monopolen inom handeln, där handelskapitalet redan har trängt in. Utan detta andra villkor kommer utrymmet för varje större utvidgning av fältet för industriinvesteringar att bli begränsat, och de vinster som kan fås genom att investera i industri, och därför möjligheten till en industriell kapitalackumulation, blir troligen blygsamma, åtminstone jämfört med de rikedomar som den omsorgsfullt monopoliserade exporthandeln ger. Det är av detta skäl som den politiska kampen under denna tid får sådan betydelse; liksom det också är av denna orsak som de sociala formationerna som bildar grundvalen för denna kamp är så komplexa och föränderliga. Man bör kanske lägga till ett tredje villkor som förtjänar att jämföras med de andra två. Det är troligen också nödvändigt att förutsättningar måste föreligga som gynnar snarare än hindrar kapitalinvesteringar i jordbruket: inte blott i betydelsen av pantsättning av ledande feodaldignitärers egendomar eller köp av arrendeinkomster utan i betydelsen av att ett rent kapitalistiskt jordbruk uppstod jämsides med de former av "primitiv ackumulation" som i allmänhet har åtföljt den. En sådan utveckling spelar inte bara generellt en viktig roll i skapandet av ett landsbygdsproletariat, utan den utgör också en avgörande faktor i skapandet av en inhemsk marknad för manufakturprodukter – en faktor som inte förelåg t.ex. i större delen av Frankrike fram till revolutionen, både på grund av de feodala pålagorna på jordbruket och på grund av de restriktioner som strypte all handel med jordbruksprodukter mellan olika områden.

I vissa avseenden kan Tudor-monarkin i England kanske anses jämförbar med Filip den godes regim i Nederländerna, sedan de självstyrande städerna underordnats en nationell regering. Men det finns några viktiga skillnader mellan de två. Fastän de gamla adelsfamiljerna i England tunnades ut, och aristokratin hade fyllts på i stor utsträckning från nyrika ofrälse, fortsatte feodalaristokratins traditioner och intressen att dominera stora

områden i landet och dominera den statliga politiken, som visade särskild känsla för den gamla ordningens stabilitet. På samma gång övergick jordegendomarna i stor utsträckning i den rika köpmannaklassens ägo: en klass som i huvudsak fick sin ställning tack vare de privilegier de hade som medlemmar av de fåtaliga och exklusiva kompanier som hade monopol över vissa delar av utrikeshandeln. På dem hade den nya monarkin kommit att förlita sig både för finansiellt och politiskt stöd, och skaffade sig ibland andelar (såsom Elisabeth och Jakob I gjorde) i de mer vinstrika av deras handelsföretag. I utbyte fick denna haute bourgeoisie titlar och kungliga ämbeten som gav den en plats vid hovet, som var den politiska maktens verkliga centrum.

Som vi har sett, var det inte något omedelbart intresse för dessa storköpmän i de större handelskompanierna att stadsmonopolen och hantverksskrånas restriktioner skulle undergrävas. I allmänhet var de neutrala i denna fråga och det fanns inte någon akut klyfta såsom i Nederländerna mellan hantverken i städerna och Hansan. Angreppet på hantverksskrånas restriktioner och stadsstyrelsernas ekonomiska makt kom från den nyare generation av handelskapitalister, och vissa av feodaltherrarna på landsbygden, som började utveckla industrin på landsbygden som arbetsgivare eller hantverkare. Det var också dessa köpmän och fabrikanter som, då de inte kunde få tillträde till de privilegierade exportkompanierna (vilket hela tiden förblev deras främsta ambition), kom i akut konflikt med handelsmonopolen som begränsade deras marknad och pressade ner de priser till vilka de kunde sälja. Denna antagonism var särskilt skarp bland provinsköpmän eller förläggare å ena sidan och exportköpmännen i London å den andra, om inte annat så på grund av den större svårigheten för de förra att skaffa sig tillträde till organisationer som *Merchant Adventurers* eller Eastland Company, vilka båda i huvudsak styrdes av en sluten grupp rika köpmän i huvudstaden, som tenderade att vara sparsamma med att släppa in provinsköpmän i sina led. I klädeshandeln, t.ex. kan vi under femtonhundratalet höra talas om upprepade och bittra klagomål från klädeshandlarna i provinserna över de restriktioner som tvingades på dem av de handelskompanier som bedrev utrikeshandel, och i synnerhet av de bemärkta personer från huvudstäderna som satt i ledningen för dessa kompanier; och det är Unwins bedömning att under Elisabeths regering ”hade *Merchant Adventurers* lyckats göra exportkanalerna trängre än någonsin tidigare”. (*Studies in Econ. History*, s. 185.) Vi finner klädeshandlare i östra England som protesterar mot den monopolistiska försäljningskontroll som Levantkompaniet utövade; och vi finner att klädeshandlarna från Ipswich, som stod utanför Eastland Company, förkastade det pris som bjöds för deras tyg av kompaniet och begärde från regeringen licens att sälja direkt till utländska köpmän. I norra England finner vi en skribent som 1585 klagar över handelns stagnation i Hulls hamn och klagar över att ”köpmännen är bundna till kompanier, vilkas ledare är från London, som gör förordningar som är gynnsamma för dem själva, men skadliga och andra i landet till last”. Vid ett tillfälle fanns det t.o.m. en rörelse i gång för att bojkotta alla affärer med Londonköpmännen därför att ”genom de nämnda kompanierna har köpmännens hela handel dragits till London”. Under några år kämpade köpmännen i Hull mot Greenland Company, som de fördömde som ett ”monopoliserande privilegiekompani”, och förklarade att Grönlandshandeln borde vara fri: vid mitten av sextonhundratalet antog ”inkräktarnas” intrång på exportkompaniernas områden avsevärda dimensioner, att döma av de senares klagomål, och utgjorde en ständig konfliktorsak. Uppmuntrade av republiken sammankallade köpmännen i York ett allmänt möte med sina kamrater i Newcastle, Hull och Leeds för att lämna en petition till Council for Trade om att ingen Londonköpman ”skulle komma eller hålla någon marknad eller mässa på norra sidan av Trent”, eftersom ”Londonborna genom dessa marknader lägger beslag på nästan all handel i de norra delarna”; och i ett brev till parlamentsledamoten från Leeds tillägger

köpmännen i York och Hull klagande: ”Liksom små fiskar slukas vi av en stor haj”.³⁰

I stort sett stod monarkins inflytande på hajens sida, med vilken den var så nära förbunden. I varje fall gjordes föga eller ingenting för att ge de små fiskarna större rörelsefrihet. Å andra sidan tenderade monarkins inflytande i grälet mellan den nya landsbygdsindustrins organisatörer och stadsstyrelsernas myndigheter att gå till städernas och den gamla industriregimens fördel. Detta berodde utan tvivel på konservativa principer, på en önskan att bibehålla stabilitet i samhällsordningen och balans mellan klasserna, mot vilka landsbygdsindustrins organisatörer, liksom de godsägare som genom att inhägna jorden ryckte upp bylivet med rötterna, var ett allvarligt hot: delvis av en önskan att bibehålla billig och lätt tillgänglig arbetskraft för feodalherrarnas egendomar och de självägande bondgårdarna, vilket landsbygdsindustrins spridning kunde störa genom att erbjuda den fattige stugsittaren alternativ sysselsättning. Men vad det primära motivet än kan ha varit, är betydelsen av regeringens politik för att försena den kapitalistiska produktionens tillväxt icke desto mindre enorm.

Embryot till en frihandelsrörelse fanns följaktligen i ett direkt intresse hos godsägare som inhägnade jorden, hos klädeshandlare och vävare och hos de medlemmar av London Livery Companies som hade ett finger med i landsbygdsindustrin. Här får inget missförstånd råda. Den frihandel man önskade, var en villkorlig och begränsad frihandel som uppfattades, inte som en allmän princip, såsom skulle bli fallet under artonhundratalet, utan som särskilda förslag från fall till fall för att undanröja vissa speciella restriktioner som de klagande led av. Varken i affärer inom landet eller utrikeshandeln betydde rörelsen mot monopol något allmänt avskaffande av statens, handelns eller industrikompaniernas kontroll. I praktiken betydde den ofta inte mer än att man tog bort den andres privilegier för att ersätta dem med sina egna. Den blir meningsfull bara om man betraktar den, inte som en kamp för en generell princip, utan som ett uttryck för ett särskilt klassintresse.

Men motvilja mot enskilda restriktioner, som var skadliga för ett gruppintresse, förvandlades till en allmän rörelse mot monopol genom den praxis att sälja monopol för att starta nya industrier som Stuartarna använde i allt större skala. Denna praxis hade sitt ursprung från Elisabeth som hade skänkt värdefulla privilegiebrev till gunstlingar och underhållstagare, till tjänare i drottningens hushåll och till bokhållare i stället för löner. Men det som hans föregångare hade startat som något tillfälligt, utvecklade Jakob I till ett reguljärt system. Det är klart att det primära syftet med dessa gåvor var fiskalt, för att fylla på en skattkammare som tömdes av de ökande utgifterna på grund av prisrevolutionen, och inte var frukten av en medveten Colbertiansk politik för att uppmuntra industrin. Resultatet blev en underlig paradox. En sedvänja som ytligt sett utgjorde en gåva av kunglig gunst och ett skydd för industrin, väckte i själva verket opposition från industriintressena, och fungerade som broms på utvecklingen av den kapitalistiska produktionen. Det kan inte förnekas att på vissa områden, t.ex. i gruvindustrin, spelade den kungliga gunsten allt större roll för att stimulera industriinvesteringar där sådana annars kanske inte skulle ha gjorts; eller att vissa av industrimännen vid den tiden, som tog emot dessa gåvor, förblev lojala anhängare av monarkin t.o.m. under hela perioden av inbördeskrig.³¹ Det senare var utan tvivel att vänta, om inte annat så på grund av den mängd av industriprivilegier som skänktes antingen till personer vid hovet eller till vänner som dessa hovmän gynnade. Men i allmänhet var systemet med industrimonopol hämmande och återhållande, både på grund av de exklusiva patenträttigheter som beviljades och på grund av den lilla grupp till vilken

³⁰ Citerat ur Heaton, a.a., s. 165-167 som tillägger: ”Under sextonhundratalet steg denna känsla till stor bitterhet och blev orsak till ständiga yttringar av antagonism mellan de norra delarna av landet och huvudstaden”.

³¹ Ett exempel på detta var Thomas Bushell, en privilegierad innehavare av någon av de walesiska gruvorna i Mines Royal. Han sades ha lånat kungen upp till 40 000 pund under inbördeskriget.

sådana rättigheter i allmänhet begränsades. Här fanns den stora likheten med Colberts system av industrimonopol i Frankrike. Motviljan var naturligtvis starkast bland dem som hade intressen i nyare industrier, och särskilt bland de rikare grupperna av hantverkare som hade ambitioner att själva investera och bli arbetsgivare. Det var dessa, som vi har sett, som var den effektiva kraften bakom rörelsen mot de nya organisationerna under Stuarttiden, genom vilken man sökte bli oberoende av den handelsoligarki i ledningen av respektive Livery Company som försökte ta kontrollen över industrin.

Men samtidigt som dessa nya industrimän var angelägna att köpa kungliga privilegiebrev för sitt eget oberoende, var de affärsvillkor som ytterst tjänade deras syften, att kapitalägandet ensamt avgjorde vem som skulle ha makten. Stuart-systemet med kungliga monopolutdelningar ersatte detta med ett system där inflytande vid hovet avgjorde vem som skulle få ekonomisk förtur. Systemet var inte bara dyrbart för industrimannen in spe, eftersom det innebar både en betalning till rikets skattkammare och utgifter för att få det behövliga inflytandet vid hovet,³² utan var till sin natur även starkt emot personer av blygsamt socialt ursprung, mot provinsbon jämfört med London-bon och emot den nyrike. Detta illustreras väl i fallet med nåltillverkarna, som, eftersom de var personer med blygsamma medel och blygsam social ställning, måste förlita sig på inflytande hos gentlemän vid hovet för att få sitt privilegiebrev, med det slutliga resultatet att den verkliga kontrollen över det nya kompaniet föll i de senares händer. Och även om i en del fall, t.ex. handskmakarnas, filtmakarnas, stärkelsemakarnas och silkesvävarnas, gemene man bland producenterna själva (eller snarare kapitalisterna bland dem) fick vissa fördelar av systemet, gick de flesta av monopolen direkt till förnäma bolagsgrundare som hade både rikedom och inflytande, som t.ex. alun- och glasmonopolen, tvål- och spelkortsmonopolen, monopolet på tenninköp, sir Giles Mompessons privilegium att tillverka guld- och silvertråd, och fallet med hertigens av Buckingham ökända ”krets”, som visade sig vara en tillräckligt motbudande skandal för att en parlamentskommission under Jakob I:s regering skulle vidta lagliga åtgärder mot den. Det var genom Lord Dudleys inflytande som ensamrätten till smältning med kol erhöles; det var bara med hjälp av slösande mutor till inflytelserika hovmän som Alderman Cockayne skaffade sig sanktioner för sin berömda plan; och det var utan tvivel på grund av att Cecil, Leicester och andra prominenta hovmän var intresserade i egenskap av stora delägare, som Mines Royal Company och Mineral and Battery Works Company fick så omfattande privilegier som de fick.

Borgerliga intressen i provinserna upprördes särskilt av denna stuartska politik att bevilja privilegier till korporationer med litet och exklusivt deltagarantal och med makt att kontrollera en industri över hela landet i en liten krets' intressen i huvudstaden. De intressen som skadades av systemet var omfattande. Glasprivilegiet till sir R Mansell innebar undertryckande av rivaliserande glasbruk, och det förnyades två gånger trots allvarliga protester från de oberoende glastillverkarna. Saltmonopolet väckte fiskehamnarnas vrede därför att, förklarade de, det hade orsakat en fördubbling av saltpriset. Det monopol som beviljades Society of Soapers of Westminster – ”den förhatliga och himmelsskriande tvålplanen”, som t.o.m. Clarendon kallade det – skadade hela ullindustrin; och det monopol på kolskeppning till London som beviljades Newcastle Hostmen sades ha höjt kolpriset på Londonmarknaden med 40 procent, till skada för glas- och tvåltillverkarna bl.a., som var beroende av detta kol. Även en del av de större handels-

³² George Wood, en licensinnehavare i linneproduktionen, betalade ett årligt royalt på 10 pund till kronan och 200 pund om året i mutor åt dem som hade skaffat honom hans privilegium. Filmmakarna fick betala 100 pund till mr Typper, parlamentsledamot, för att han skulle föra deras talan. Licensinnehavarna för uppförande av fyrorn förklarade att beviljande av koncessionen krävde en initialkostnad på 600 pund plus en årlig avgift på 300 pund. Scott kommenterar: ”För att erhålla ett privilegiebrev krävdes mutor åt framstående kurtisaner och på detta sätt blev handeln föremål för en hög indirekt beskattning” (a.a., s. 170-176).

kompanierna i London berördes av systemet. Monopolet på tenninköp, som vid ett tillfälle beviljades sir Walter Raleigh inkräktade på det som tidigare varit tenntillverkarnas område. Tobaksmonopolet skadade Bermuda Society, och undertryckandet av de gamla tvålkokarna i Westminster Soapers' intresse, skadade Greenland Company som tidigare hade sålt tran till den äldre typen av producent. Karl I var t.o.m. så dum att han förargade East India Company genom att sanktionera ett konkurrerande kompani, från vilket han skulle få en del av vinsterna; medan personer som hade så gamla privilegier som *Merchant Adventurers* kom ihåg att de nyligen hade varit tvungna att dela ut omkring 70.000 pund i mutor för att få nytt privilegium.

Oppositionen mot monopolen utkämpade sin första kamp i parlamentet 1601 och återigen 1604 när en lag infördes för att avskaffa alla privilegier inom utrikeshandeln. Det påpekades hur den existerande regimen gynnade London och svälte ut de övriga handelshamnarna;³³ och det föreslogs att kompanier som bedrev utrikeshandel opartiskt skulle stå öppna för alla personer efter betalning av en blygsam inträdesavgift. Sir Edwin Sandys som stödde lagen förklarade att ”eftersom handelsvaror är de viktigaste och rikaste av alla och av större omfattning och betydelse än alla de andra, är det emot Englands undersåtars naturliga rätt och frihet att begränsa dem till ett fåtal personer”. Uppenbarligen var ”de tvåhundra familjerna” redan en storhet under Stuart-tiden; för talaren tillade att ”styresmännen i dessa kompanier genom sina monopoliserande order har handlagt frågan så att större delen av rikets hela handel ligger i händerna på högst cirka tvåhundra personer, de övriga är med för syns skull och får liten vinst”. Efter en del skärmytslingar återkom oppositionen och gick till angrepp med en generell anti-monopollag, från vars bestämmelser emellertid undantogs korporationers, kompaniers och städers privilegier, liksom också ”varje slag av ny manufaktur inom riket” under en tid av tjuogoett eller fjorton år. Men liksom lagstiftning av senare datum, tycks denna inte ha haft någon framgång med att krossa det onda mot vilket den riktades. Strax före republikens införande, 1640, kunde en talare i parlamentet säga: ”bättre lagar kan inte ha stiftats än monopollagen, men ändå har det under dessa få år funnits fler monopol och inskränkningar av friheten än under något år efter erövringen”; samtidigt som sir John Colepepper kunde uttala sitt berömda fördömande av monopolen, som ”liksom Egyptens gräshoppor har tagit våra bostäder i besittning och vi har knappast ett rum som är fritt från dem; de sitter vid vår eld; vi finner dem i färgfatet, tvättfatet och puderasken; de står tillsammans med hovmästaren i krogen; de har märkt och satt sigill på oss från topp till tå; de tar ingen som helst hänsyn till oss”. Tillsammans med förnekandet av rätten till godtycklig beskattning och fängslande, kan parlamentets utmaning mot kungliga beviljanden av ekonomiska privilegier och monopol sägas ha varit den centrala frågan och orsaken till revolutionens utbrott på sextonhundratalet.

Vid Det långa parlamentets öppnande verkade det som om t.o.m. de privilegierade medlemmarna av Londons handelskompanier lutade åt den parlamentariska sidan. Ett fåtal åldermän var rojalister, och 1641 valdes en rojalist, sir Richard Gurney, till borgmästare. Men Common Council var nästan helt parlamentariskt; och när kungen utnämnde sir T Lunsford, ”en notorisk desperado”, till kommandant i Towern, tvingades sir Richard Gurney själv vädja till kungen att återkalla utnämningen eftersom Londons lärlingar annars skulle ha stormat Towern. (C. H. Firth, ”London during the Civil War” i *History, 1926-27*, s. 26 f.) T.o.m. *Merchant Adventurers* gav stora lån till parlamentet 1641 och 1642,³⁴ men om det var på grund av entusiasm för parlamentets sak eller för att gardera sig

³³ . Tullinkomsterna visar att London hade en årlig importhandel på 110 000 pund och resten av England bara 17 000 pund (se Scott, a.a., s. 119 f).

³⁴ Margaret James, *Social Problems and Policy during the Puritan Revolution*, s. 149. Det fanns faktiskt två fraktioner inom kompaniet och en del tyder på att majoritetsfraktionen var rojalistisk (se M. P. Ashley,

mot en möjlig motgång förblir oklart. I varje fall fanns enskilda medlemmar av de större Londonkompanierna bland Cromwells anhängare och t.o.m. bland hans ämbetsmän och rådgivare. (Se M. P. Ashley, a.a., s. 5-10.)

Vad som är ganska klart är emellertid att dessa kretsar utgjorde den huvudsakliga styrkan hos den extrema högern inom det parlamentariska lägret som, samtidigt som de inte var emot att göra påtryckningar på kungen för att han skulle ge efter i fråga om några av sina rättigheter, aldrig önskade en fullständig brytning med kronan, och var för förhandlingar med Karl efter hans flykt till Naseby och under de följande åren (när presbyterianernas och de oberoendes vägar delades) var oeftergivliga motståndare till arméns krav. Bland klädeshandlarna i London t.ex., tycks det ha funnits en hel del ljumt stöd för presbyterianerna; men den dominerande stämningen bland dem var starkt fientlig mot de oberoende. Det är uppenbart att den grupp som dominerade styrelsen för City of London väsentligen stod för kompromisser och anpassning och inte var något revolutionärt parti. I parlamentet självt var antalet köpmän och finansmän uppenbarligen litet: inte mer än trettio i Det långa parlamentet och mindre än tjugo i Protektoratets första parlament. Majoriteten av medlemmarna var advokater eller adelsmän från landsbygden, och de senare inkluderade utan tvivel en del större självägande bönder, feodalherrar som inhägnade jorden samt framåtsträvande godsägare.

Men trots att London med dess handel och industrier var revolutionens centrala fäste – vad Clarendon betecknade ”den oregerliga och upproriska stämningen i City of London, vilken gav utlopp för all misstämning i kungadömet” (*History of the Great Rebellion*, band VI, s. 264) – var det från provinserna som en stor del av stödet för revolutionen hämtades; och den rivalitet som vi har beskrivit mellan industriella eller halvindustriella intressen i provinserna och det mer privilegierade handelskapitalet i huvudstaden, var utan tvivel ett viktigt element i den antagonism som började skärpas i mitten av 40-talet mellan presbyterianer och oberoende. Naturligtvis följde delningen av landet mellan kungens och parlamentets partier nära längs ekonomiska och sociala linjer. Centra för yllemanufakturen, i synnerhet, tenderade att bli fästen för parlamentets sak, som t.ex. East Anglia, Gloucester och Cirencester i västra England, och manufakturdistrikten i West Riding. En stad som Leicester var ett fäste för puritanismen, särskilt bland dem som hade förbindelser med trikåvaruhandeln bland butiksägarna (fastän tydligen inte värdshusvärdarna) (R. W. Greaves, *The Corporation of Leicester*, s. 5). Clarendon tog för givet att ”Leeds, Halifax och Bradford, de mycket folkrika och rika städerna, som var helt beroende av klädeshandlarna, självklart tyckte illa om adeln”, medan adeln och jordbruksdistrikten i Yorkshire dominerades av kungens parti. Intressant nog tycks den lilla grupp av rikare köpmän i Leeds som dominerade stadsstyrelsen ha varit rojalister, medan befolkningens massa i staden var genuint parlamentarisk. (Heaton, a.a., s. 207, 227.)

Rent allmänt sett verkar det vara sant att de delar av bourgeoisin som hade rötter i industrin, vare sig de var klädeshandlare i provinserna eller köpmän i ett London Livery Company som hade använt sitt kapital till att organisera landsbygdsindustri, var helhjärtade anhängare av den parlamentariska saken. Undantagen härifrån var ett fåtal innehavare av kungliga privilegier, som paradoxalt nog tenderade att vara ägare till de mest kapitalistiskt avancerade företagen. Å andra sidan kände de grupper som stod längst ifrån aktivt deltagande i industri, och som hade investerat i jord och titlar och blivit övervägande rentiärer, liksom de flamländska otiosi från ett tidigare århundrade, sina intressen bundna till den existerande ordningens stabilitet och gav därför ofta sitt stöd till

Financial and Commercial Policy under the Cromwellian Protectorate, s. 122). Från början hade de lämnat 40 000 pund till Karl. Men eftersom de vägrade att betala tonnage och provision, hämnades kungen genom att beröva dem deras monopol vid inbördeskrigets utbrott; varefter de övergick till att låna ut summor som förmodligen totalt uppgick till omkring 60 000 pund till parlamentet mellan 1642 och 1649.

kungen. Sålunda stödde de jordbrukande västra och norra delarna av England kungen, bortsett från tygstäderna och hamnarna. Dessa utgjorde de mer efterblivna delarna av landet, där det nyare kapitalistiska jordbruket var minst utvecklat och där de överlevande resterna av feodala förhållanden oftast återfanns.³⁵ Men den nya cromwellska armén och de oberoende, som var den verkliga drivkraften i revolutionen, hämtade sin huvudsakliga styrka från manufakturcentra i provinserna och, vilket är välkänt, från delar av feodalherrarerna och de små och medelstora självägande bönderna, som fanns övervägande i öster och sydöst. Bakom Cromwell (som själv var jordbrukande adelsman) och hans nya armé fanns arbetande hantverkare, lärlingar, arrendatorer och stugsittare, med deras farliga ”jämlighetssträvanden”, deras hat både mot biskopar och presbyterianer, monopolister, ”ondskefulla godsherrar” och tionden. Hustrun till en av Cromwells överstar sade att alla beskrevs som puritaner som motsatte sig de giriga hovmännens, de stolta och påträngande prästernas, de tjuvaktiga monopolisternas och den liderliga adelns åsikter; och Backster, som var en ledande puritan, beskrev den sociala sammansättningen av de två parterna i inbördeskriget på följande sätt: ”En mycket stor del av riddarna och adelsmännen i England ... slöt upp bakom kungen ... Och de flesta av dessa adelsmäns arrendatorer .. På parlamentets sida fanns en mindre del (som en del trodde) av lågadeln i de flesta grevskap, och största delen av köpmännen, de självägande bönderna och medelklassen, särskilt i de sammanslutningar och grevskap som är beroende av tygmanufaktur och liknande manufakturer.” (Cit. av Christopher Hill, *The English Revolution*, 1640, s. 18.)

Det råder föga tvivel om att jordfrågan spelade en högst betydande roll, om än bara som bakgrund, för de inre misshälligheterna på den parlamentariska sidan; och detta kan mycket väl ha varit huvudorsaken till den slutliga kompromiss som restaurationen innebar.³⁶ Vid tiden för inbördeskriget hade investeringarna i jord blivit tillräckligt stora hos den penningägande klassen för att göra dem konservativa och ängsliga för varje åtgärd som tycktes kunna ifrågasätta godsägarens rättigheter och uppmuntra arrendatorerna till ohörsamhet. Dessutom hade kapitalinvesteringar i jordköp, och i mindre utsträckning i direkt kapitalistiskt jordbrukande, redan utvecklats så långt att de jordbruksförbättrande godsherrarerna och progressiva bönderna inte längre ville ha några större förändringar, bortsett från avskaffandet av feodalarrendena, vilket genomfördes av parlamentet 1646. Det är anmärkningsvärt vilken stark opposition som visade sig, inte bara i överhuset, utan inom den presbyterianska delen av underhuset och särskilt bland de större köpmän som satt i Londons stadsfullmäktige, mot den föreslagna konfiskeringen av rojalisternas och biskoparnas egendomar, och mot den organiserade försäljningen av dessa sedan konfiskeringen redan beslutats.³⁷ När lagar senare infördes, 1656, för att kontrollera inhägnaderna och göra frälseböndernas avgifter fasta i stället för godtyckliga, mötte de starkt motstånd.

Men arrendatorerna och kanske också de mindre självägande bönderna, och förvisso de fattiga backstugusittarna, som drabbades av att godsherrarerna inhägnade jorden eller tog ut oskäligen arrenden, var beredda att gå mycket längre; och dessa fattiga jordbrukare utgjorde enligt Gregory Kings beräkning omkring en åttondel av befolkningen. Det är uppenbarligen deras röst vi hör i många av den tidens pamfletter, och deras röst som snart började

³⁵ Till exempel adeln i Cornwall som liksom sir Bevil Grenville hotade sina arrendatorer med att han, om de inte malde vid hans kvarn, skulle ”ta ut stämning på dem” (se G. Davies, *The Early Stuarts*, s. 266).

³⁶ Christopher Hill i *Eng. Hist. Review*, april 1940, där professor Archangelskijs åsikt refereras med denna innebörd.

³⁷ Se Christopher Hill i *Eng. Hist. Review*, april 1940, s. 224-234. Författaren hävdar att denna opposition var tvungen att ”utkämpa ett arriärgarde-slag alltigenom” i denna fråga. Armén pressade under tiden på för försäljning av dessa gods. Se också en annan historikers kommentar till denna period: ”Presbyterianen var vanligtvis en välbärgad man och avskydde och fruktade de radikala åsikter som sekteristerna ofta uttryckte” (G. Davies, *The Early Stuarts*, s. 195).

sprida avsmak bland de förmögna och orsaka att de förskräckta drog sig tillbaka. Vi har därmed med anmärkningsvärd tydlighet visat på det motsägelsefulla drag som vi återfinner i varje borgerlig revolution: samtidigt som denna revolution behöver drivas på av de mest radikala grupperna för att genomföra sin uppgift, är rörelsen dömd att skingra stora delar av bourgeoisin så snart dessa radikala grupper uppstår, just därför att dessa representerar de vanliga människorna eller egendomslösa, vilkas krav ifrågasätter de stora egendomsägarnas rättigheter.

Innan republiken hade existerat någon längre tid hör vi talas om klagomål från arrendatorer över de nya köparna av konfiskerade egendomar att ”dessa män är de största tyranner som någonsin funnits, ty de rycker ifrån de fattiga arrendatorerna alla rättigheter och friheter som de tidigare haft”; om lagförslag i parlamentet ”till räddning för arrendatorer som förtrycks av godsherrar”; om organiserad opposition mot inhägnader och petitioner för tiondets avskaffande. (Margaret James, a.a., s. 87 samt Cal. S. P. Dom., 1649, June 20; 1650, Jan. 21 and 28; April 13; band XXXIX, s. 88 och 91 f; band XLI, s. 2.) Winstanley uttryckte bara en mycket spridd åsikt bland folket när han klagade över att ”i församlingar där det ligger allmänningar, har de rika normandiska självägande bönderna eller den nya lågadeln så mycket får och boskap på allmänningarna, att de små arrendatorerna och fattiga arbetarna knappast kan hålla sig med en ko, utan att låta henne halvsvälta”, och att ”de små arrendatorerna och arbetarna bär alla bördor, genom att arbeta med jorden och betala skatter i övermått; och ändå tar adeln, som förtrycker dem och lever sysslolösa på deras arbete, all världens bekvämlighet”, och att ”England är inte ett fritt folk förrän de fattiga som inte har någon jord har frihet att plöja och odla allmänningarna”. (Winstanley, *Law of Freedom in a Platform* och *The True Levellers' Standard Advanced*.) Det gjorde också Lilburne, som var mer inriktad på städerna, då han dundrade mot ”tionde, avgifter och tullar: dessa hemliga tjuvar och rövare och utsugare av de fattiga och medelklassen och de största hinder för handeln”, och mot ”alla monopoliserande kompanier av köpmän, som hindrar och låter klädestillverkningen, och färgerinäringen och andra nyttiga yrken förfalla, i vilka tusentals fattiga människor, som nu får svälta, skulle kunna sysselsättas”.³⁸

Det är knappast förvånande att en klassmedveten godsherre, å sin sida, förklarar att ”om de inte genast blir näpsta, kommer de att starta en allmän revolt mot alla godsherrar”, eller en pamflettförfattare som oförbehållsamt fördömer det han omväxlande kallar ”en sammansvärjning mot de tolv berömda kompanierna i City of London” och en komplott ”för att skapa upproriskhet och tumult i stad och på land” och ”för att sätta tjänaren mot sin herre, arrendatorn mot godsherren, köparen mot säljaren, låntagaren mot långgivaren, de fattiga mot de rika, och som uppmuntran skall varje tiggare sättas på hästryggen”. (*England's Discoverer or the Levellers' Creed* (1649).) I mera måttfulla ordalag gav Ireton sitt svar i en debatt om allmän rösträtt: ”Om man släpper fram varje människa som lever och andas ... då förstör vi egendom ... Ingen person som inte har ett lokalt och permanent intresse i kungariket skall ha lika tillit i val.” (*Clarke Papers*, band II, S. 314.) Tidigare hade Edmund Waller klart sammanfattat presbyterianernas ståndpunkt. ”Jag betraktar biskoparna som kontereskarp eller skyddsmur, som om den erövrats genom detta angrepp från folket ... vi i nästa omgång kan få lika svårt att försvara vår egendom som vi nyligen hade att erövra den från de privilegierade. Om de genom att öka sitt antal och sina petitioner genomdriver jämlikhet i kyrkliga frågor, kan nästa krav kanske komma att bli *Lex Agraria*, samma jämlikhet i världsliga ting.” (Citatet ur E. Bernstein, *Cromwell and*

³⁸ John Lilburne, *England's New Chains Discovered* (1648). På ett annat ställe fördömde Lilburne ”privilegiebrevet till Merchant Adventurers som har lagt beslag på hela handeln med ylleveror som skall sändas till Nederländerna” och också tryckmonopolet, ”ett stort kompani av ondskefulla män, förlänat med godtycklig oinskränkt makt”, och tillägger att de som tidigare attackerade monopolen nu ”etablerar större monopol än de tidigare någonsin gjorde” (*England's Birthright Justified against all Arbitrary Usurpation*).

Communism, s. 54.)

Bland folket både i London och provinsstäderna – bland de arbetande hantverkarna, lärlingarna och gesällerna – skedde under republikens tid en ovanlig utveckling i demokratisk anda. En samtida sade att ”medborgarna och vanligt folk i London hade då insupit republikens seder och bruk så att de knappt tålde se en adelsman, och så att den vanliga hälsningen till en välklädd man var 'franska hund' eller något liknande”. (Resesby Memoirs, citerat ur Beloff, *Public Order and Popular Disturbances, 1660-1714*, s. 32.) Även efter Karl II:s trontillträde är det klart att det fanns en stark republikansk opposition, som hade stort stöd bland de arbetande klasserna, både i London och provinsstäder: en opposition som inte bara anordnade möten och demonstrationer, utan också var ansvarig för lokala uppror, och vars närvaro uppenbarligen var en stark faktor som tvingade den härskande klassen att vända sig till Vilhelm av Oranien och avsätta Jakob II. I sin ekonomiska politik införde republiken ett antal förändringar som var av stor betydelse för kapitalismens utveckling. Under denna period rönt rösterna från provinsintressena mycket större uppmärksamhet från lagstiftarna än de fått förut; och detsamma gällde industriintressena. Vi finner en markant ökning av antalet demokratiska rörelser bland Yeomanry i Livery Companies, av vilka några, t.ex. filtmakarna, lyckades befria sig från den merkantila gruppens dominans. Inom utrikeshandeln gav inte bara navigationsakten 1651 en stark stimulans åt den engelska handeln och sjöfarten, utan de monopolistiska kompaniernas privilegier minskades också kraftigt; såsom dessa kompaniers klagomål till kronan efter 1660 visar, var det en period när smyghandlare frodades och erhöll viktiga koncessioner. Medan Levant Company fick sina privilegier bekräftade (i utbyte mot ett lån till regeringen), förnyades inte Eastland Company's: och nya privilegier lämnades till *Merchant Adventurers* och Greenland Company först efter långdragna förhandlingar, i vilka försök gjordes att jämka smyghandlarnas intressen med kompaniets. Under en tid av tre år under protektoratet var handeln på Ostindien faktiskt fri, till förtjusning för de privilegierade kompaniernas fiender; och t.o.m. när privilegiet för East India Company förnyades 1657, under hot från kompaniet att sälja alla sina fort och stationer i Indien, tycks också detta förnyande ha skett på grundval av en kompromiss mellan konkurrerande intressen. Det finns vissa tecken på att nettoresultatet av att monopolet lättade blev att handeln ökade och att exportpriserna och vinsterna för de kompanier som bedrev utrikeshandel sjönk.

En del av dessa sociala och politiska förändringar försvann med republiken. Men långt ifrån alla gjorde det; och restaurationen var långt ifrån bara ett återvändande till den gamla ordningen, vilket man ibland har antagit.³⁹ Politiskt hade de kungliga privilegierna drabbats av ett hårt slag, och kontrollen över handeln och finanserna, rättsväsendet och armén hade överförts till parlamentet. Med avskaffandet av de privilegierade domstolarna, t.ex. Star Chamber, hade kungen förlorat ett väsentligt redskap för självständig maktutövning. De feodala arrendena, som avskaffades 1646, återinfördes aldrig. Och när Karl II:s efterträdare glömde vad Karl själv hade varit klok nog att komma ihåg, blev han tvungen att ge sig ut och resa igen. Trycket från folket var tillräckligt starkt för att utan inbördeskrig omintetgöra reaktionens plan att sätta en mer medgörlig monark på tronen, och att knyta honom till parlamentet med en Bill of Rights. Hovets inflytande fick, även om det inte rubbades helt, ge vika för parlamentet. ”Underhuset hade stärkt sitt grepp över beskattningsfrågorna och det överförde från den revolutionära perioden en arbetsmetod som senare skulle visa sig vara en väg att gradvis öka sitt inflytande på regeringen (kommittésystemet).” (G. N. Clark, *The Later Stuarts*, s. 11.) Industrin hindrades inte längre av att kungen beviljade monopolrättigheter; och bortsett från Ostindiska kompaniet,

³⁹ T.ex. Durbin, *Politics of Democratic Socialism*, s. 196 f, där sextonhundralets revolution kort och gott avskrivs som ett misslyckande och en ”seger för de jordägandes intressen” över bourgeoisin.

hade de kompanier som bedrev utrikeshandel fått sina privilegier alltför mycket undergrävda för att de skulle kunna återerövra sin tidigare ställning.⁴⁰

I deras ställe kom den nya typen av aktiebolag, där kapitalet var kung, att dominera. Långt ifrån alla egendomar som konfiskerats från rojalistiska familjer återlämnades till sina tidigare ägare: de övriga ägdes fortfarande av de borgerliga uppkomlingar som köpt dem. Även om den borgerliga revolutionen på sextonhundratalet i England bara gick en liten bit i sin ekonomiska och sociala politik, hade den åstadkommit tillräckligt mycket för att påskynda industrikapitalets tillväxt oerhört under nästa halvsekel – en tillväxt som överträffade alla andra länders, som ännu saknade någon motsvarande politisk omvälvning – och bereda mark för den industriella revolutionen under det efterföljande århundradet.

⁴⁰ Genom en lag 1688 gjordes handeln fri och tidigare monopolrättigheter avskaffades utom för Levantkompaniet, Ryska kompaniet, Afrikakompaniet och Eastland Company. Resultatet blev bl.a. att handeln ökade kraftigt för andra engelska hamnar i förhållande till London.